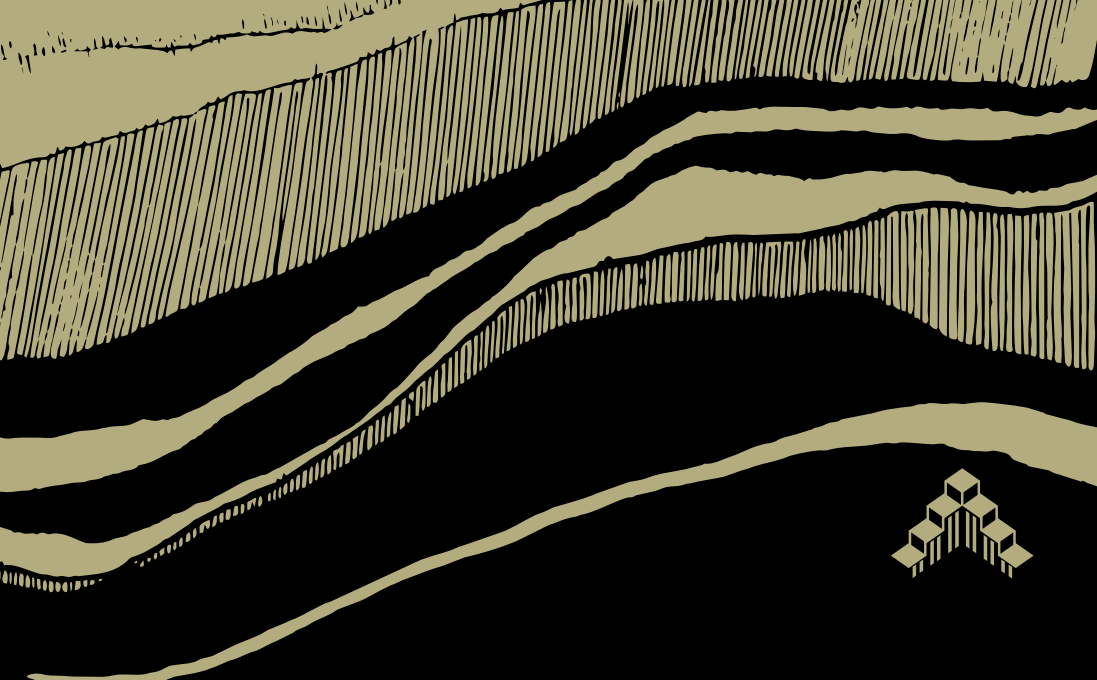

проблеми історії голокосту:

український
вимір

Спецвипуск

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus

11

2019

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

**Реферований щорічний журнал
№11**

(Спеціальний випуск)

**Збірник статей за матеріалами П'ятої щорічної
конференції Німецько-української комісії істориків
«Спогади про Другу світову війну в Німеччині та Україні
після 1945 р.»,
5–6 вересня 2019 р.**

ISSN: 2617-9113(print)

HOLOCAUST STUDIES: A UKRAINIAN FOCUS

**Peer-reviewed annual Journal
Volume 11
(Special Issue)**

A collection of articles on materials of the Fifth
Annual Conference of the German-Ukrainian Historical
Commission “Memories of the Second World War
in Germany and Ukraine since 1945”,
September 5–6, 2019.

Рекомендовано до друку Міжнародною редакційною радою Інституту «Ткума»

Вежбе́нец, Ва́слав (Польща); В́радїй, Є́гор (Україна); Ѓрине́вич, Влади́слав (Україна);
Зайце́в, О́лександр (Україна); Кра́вчук, А́ндрій (Канада); Ма́гочій, Па́вло-Робе́рт (Канада);
Петро́вський-Ште́рн, Йо́ханан (США); Побере́жний, Ге́надь (США);
Поло́нські, Е́нтоні (США); Порто́нов, А́ндрій (Німеччина); Стру́ве, Ка́й (Німеччина);
Ума́нський, А́ндрій (Франція); Ха́нін, Зе́єв (Ізраїль); Ша́талов, Де́нис (Україна);

П78 **Проблеми історії Голокосту: український вимір.** Реферований щорічний журнал. Дніпро. — Інститут «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2020. — Вип. 11. — 276 с.

Спеціальний випуск представляє собою збірник наукових статей, українською та німецькою мовами, автори яких були спікерами П'ятої щорічної конференції Німецько-української комісії істориків «Спогади про Другу світову війну в Німеччині та Україні після 1945 р.», 5–6 вересня 2019 р.

Головний редактор: Ігор Щупак
Відповідальні редактори: Анна Медведовська, Паскаль Треес
Запрошені редактори: Кай Струве, Олександр Лисенко

Редакційна колегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних і посилань.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації «Проблеми історії Голокосту: український вимір» Серія КВ №23538-13378Р від 08.08.2018 р.

ISSN: 2617-9113 (print)
ISSN: 2617-9121 (online)

УДК 930.85

© Український інститут вивчення Голокосту
«Ткума» («Відродження»), 2019.
© ПП «Ліра ЛТД», 2019.

International Editorial Board of the “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies

Hrynevych, Vladislav, Doctor of Political Sciences, Senior Researcher of Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies at National Academy of Sciences of Ukraine (*Ukraine, Kyiv*);
Khanin, Vladimir (Ze'ev), Ph.D., Senior Lecturer, Dept. of Political Studies, Bar-Ilan University (*Israel*);
Krawchuk, Andrii, Ph.D., Professor of the Department of Religious Studies at the University of Sundbury (*Canada, Sudbury*);
Magocsi, Paul-Robert, Ph.D., Professor of History, Political Science, and Chair of Ukrainian Studies at the University of Toronto (*Canada, Toronto*);
Petrovsky-Shtern, Yohanan, Ph.D., Professor of Jewish Studies at the Northwestern University (*USA, Chicago*);
Poberezhny, Gennadi, Ph.D., Ukrainian Free University (*Germany, Munich*), Harvard Ukrainian Research Institute (*USA*);
Polonsky, Antony, Ph.D., Emeritus Professor of Holocaust Studies at Brandeis University (*USA*);
Portnov, Andrii, Ph.D., Professor of History of Ukraine at the Europa-Universität Viadrina (*Germany, Frankfurt/Oder*);
Shatalov, Denys, Candidate of Historical Sciences, Head of Research Department of “Tkuma” Institute (*Ukraine, Dnipro*);
Struve, Kai, Ph.D., Professor of East European History at the Martin Luther University of Halle-Wittenberg (*Germany, Halle*);
Umansky, Andrej, Scientific Advisor at the organization Yahad-in Unum (*France, Paris*);
Vradii, Iehor, Candidate of Historical Sciences, Deputy Director for Research Projects of “Tkuma” Institute (*Ukraine, Dnipro*);
Wierzbieniec, Wacław, PhD, Rector of the High School of Technology and Economics in Yaroslavl, professor of Rzeszow University (*Poland, Yaroslavl - Rzeszow*);
Zaitsev, Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor of Modern History of Ukraine at the Ukrainian Catholic University (*Ukraine, Lviv*).

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus. Peer-reviewed Annual Journal. Dnipro. — “Tkuma” Insitute; PE «Lira LTD», 2020. — Volume 11. — 276 p.

This volume consists of academic writings in Ukrainian and German languages, which have been presented on the Fifth Annual Conference of the German-Ukrainian Historical Commission “Memories of the Second World War in Germany and Ukraine since 1945”, September 5–6, 2019.

Editor-in-Chief: Igor Shchupak
Managing Editors: Anna Medvedovska, Pascal Trees
Invited Editors: Kai Struve, Oleksandr Lysenko

The editorial board does not necessarily share the position expressed by the authors in the articles, and is not responsible for the accuracy of the data and references.

*Certificate of state registration of printed mass media “Holocaust Studies: A Ukrainian Focus”
Series KB №2338-13378P, dated 08.08.2018*

ISSN: 2617-9113 (print)
ISSN: 2617-9121 (online)

© “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust
Studies, 2019.
© PE «Lira LTD», 2019.

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЇ.....	10
ПЕРЕДМОВА ДО ВИПУСКУ.....	12

РОЗДІЛ 1. ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ: УКРАЇНСЬКА ПЕРСПЕКТИВА

Олександр Лисенко

КОНКУРУЮЧІ НАРАТИВИ: ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ В УКРАЇНІ: МІЖ ПОЛІТИКОЮ І РЕФЛЕКСІЄЮ.....	17
---	----

Надія Гончаренко

ВІД «ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ» ДО «УКРАЇНСЬКОГО ВИМІРУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»: ЗМІНА НАРАТИВУ В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ ІСТОРІЇ.....	35
--	----

Петро Долганов

КОНКУРУЮЧІ НАРАТИВИ: ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В МЕМОРІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ м. РІВНЕ.....	61
---	----

РОЗДІЛ 2. ЖИТТЯ ТА СМЕРТЬ У ОКУПОВАНІЙ НАЦИСТАМИ УКРАЇНІ

Анатолій Погорєлов

ОБЛИЧЧЯ СМЕРТІ: ТЕРОР ПОЛІЦІЇ БЕЗПЕКИ ТА СД ПРОТИ НАСЕЛЕННЯ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ОКРУГИ «МИКОЛАЇВ».....	87
--	----

Олена Корзун

СПІВРОБІТНИЦТВО НІМЕЦЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЗА МЕМУАРАМИ НІМЕЦЬКОГО БОТАНІКА, ПРОФЕСОРА ГЕНРІХА ВАЛЬТЕРА (1898–1989).....	129
---	-----

Антон Щелкунов

РЕЛІГІЙНЕ ВІДРОДЖЕННЯ 1941–1943 РОКІВ У СІМЕЙНІЙ ТА КОЛЕКТИВНІЙ ПАМ'ЯТІ ЦЕРКВИ ХРИСТИЯН ВІРИ ЄВАНГЕЛЬСЬКОЇ.....	151
---	-----

РОЗДІЛ 3. РЯТУВАННЯ ЄВРЕЇВ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ

Ігор Щупак

ПАМ'ЯТЬ І ДОКУМЕНТИ ПРО РЯТУВАННЯ ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ГОЛОКОСТУ: МІЖ МІФАМИ ТА ФАКТАМИ.....	163
---	-----

Катерина Будз

ПЕРЕЖИТИ ГОЛОКОСТ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ: АКЦІЇ ПОРЯТУНКУ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У СВІДЧЕННЯХ РАБИНА ДАВИДА КАГАНЕ ТА КУРТА ЛЕВІНА.....	186
---	-----

РОЗДІЛ 4. ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ: НІМЕЦЬКА ПЕРСПЕКТИВА

Hans-Christian Petersen

SELEKTIVE ERINNERUNG. DER ZWEITE WELTKRIEG IN DER UKRAINE IM HISTORISCHEN GEDÄCHTNIS DER RUSSLANDDEUTSCHEN.....	207
---	-----

Verena Meier

DIE GEDENKSTÄTTE FÜR SOWJETISCHE KRIEGSGEFANGENE IN GUDENDORF – ERINNERUNG IM KALTEN KRIEG.....	238
ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ.....	270

CONTENT

EDITOR'S FOREWORD	11
VORWORT	14

SECTION 1. REMEMBERING THE SECOND WORLD WAR: UKRAINIAN PERSPECTIVES

Oleksandr Lysenko COMPETING NARRATIVES: MEMORY OF THE SECOND WORLD WAR IN UKRAINE: BETWEEN POLITICS AND REFLECTION	17
Nadiia Honcharenko FROM THE "GREAT PATRIOTIC WAR" TO THE "UKRAINIAN DIMENSION OF THE SECOND WORLD WAR": A CHANGE IN THE NARRATIVE IN SCHOOL HISTORY TEXTBOOKS	35
Petro Dolhanov COMPETITIVE NARRATIVES: MEMORY OF THE SECOND WORLD WAR IN RIVNE MEMORIAL SPACE	61

SECTION 2. LIFE AND DEATH IN NAZI-OCCUPIED UKRAINE

Anatolii Pogorielov THE FACE OF DEATH: TERROR BY THE SECURITY POLICE AND SD AGAINST THE POPULATION OF THE GENERAL DISTRICT "MYKOLAIV"	87
Olena Korzun GERMAN AND UKRAINIAN SCIENTIFIC COOPERATION DURING THE SECOND WORLD WAR BASED ON THE MEMOIR OF PROFESSOR HEINRICH WALTER, GERMAN BOTANIST (1898–1989)	129
Anton Shchelkunov RELIGIOUS REVIVAL IN 1941–1943 IN THE FAMILY AND COLLECTIVE MEMORY OF THE CHRISTIAN CHURCH OF THE EVANGELICAL FAITH	151

SECTION 3. SAVING JEWS FROM THE HOLOCAUST

Igor Shchupak MEMORY AND DOCUMENTS ON THE RESCUE OF JEWS IN UKRAINE DURING THE HOLOCAUST: BETWEEN MYTHS AND FACTS	163
--	-----

Kateryna Budz SURVIVING THE HOLOCAUST IN EASTERN GALICIA: THE RESCUE INITIATIVES OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE TESTIMONIES OF RABBI DAVID KAHANE AND KURT LEWIN	186
---	-----

SECTION 4. REMEMBERING THE SECOND WORLD WAR: GERMAN PERSPECTIVES

Hans-Christian Petersen SELECTIVE MEMORY. THE SECOND WORLD WAR IN UKRAINE IN THE HISTORICAL MEMORY OF RUSSIAN GERMANS	207
Verena Meier THE MEMORIAL FOR SOVIET PRISONERS OF WAR IN GUDENDORF – MEMORIES IN THE COLD WAR	238
ABOUT THE AUTHORS	272

Проблеми історії Голокосту: український вимір — міжнародний реферований науковий щорічник Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», видається з 2002 р.

Журнал присвячено проблематиці Голокосту та інших геноцидів ХХ ст. Фокусуючись переважно на українських сюжетах, видання покликане ввести їх до широкого контексту європейської та світової історії.

Проект має на меті сприяти становленню та розвитку української історіографії Голокосту, входженню означеної проблематики до загальноукраїнського історичного наративу, розширенню наукового діалогу між вітчизняними та зарубіжними дослідниками Голокосту шляхом публікації:

- якісних оригінальних досліджень;
- перекладів значущих для українських студій іншомовних текстів, сфокусованих на проблематиці Голокосту;
- джерел та коментарів до них;
- рецензій на актуальні наукові праці;
- оглядів найважливіших наукових подій.

Мови видання — українська, російська, німецька та англійська. З 2017 р. усі статті публікуються в супроводі розширених англійських анотацій.

Редакція журналу запрошує авторів з України і зарубіжжя до співпраці та пропонує надсилати матеріали, що являють собою:

- праці теоретико-методологічного або узагальнювального характеру, присвячені Голокосту;
- компаративні студії Голокосту в Україні та інших регіонах колишнього СРСР, Східній та Західній Європі; порівняльний аналіз конкретно-історичних і цивілізаційних аспектів Голокосту та інших геноцидів;
- фактологічні дослідження різноманітних аспектів Голокосту на українських землях;
- регіональні та краєзнавчі студії Голокосту на теренах окупованої нацистами України;
- дослідження, присвячені з'ясуванню місця й ролі єврейського фактору в культурно-історичних процесах в Європі, що передували Голокосту чи відбувалися після нього;
- історіографічні та джерелознавчі огляди;
- студії політики пам'яті та суспільної рецепції Голокосту в Україні та Східній Європі.

Наклад видання розповсюджується по найбільших українських і зарубіжних науково-дослідних, освітніх і культурно-просвітницьких установах, розсилається в понад 100 наукових бібліотек і спеціалізованих інституцій Європи, США, Канади та Ізраїлю. Електронна версія видання (у PDF-форматі) доступна на вебсайті Інституту «Ткума»: <http://tkuma.dp.ua>.

Holocaust Studies: A Ukrainian Focus is an international peer-reviewed annual academic journal of the “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies, founded in 2002.

The journal covers the phenomenon of the Holocaust as well as other genocides which took place in the 20th century. It focuses primarily on Ukrainian issues and attempts to place them into the larger context of the world and European history.

This project seeks to promote the development of Ukrainian historiography of the Holocaust, to make it a part of the historical narrative and to encourage an academic dialogue between Ukrainian and foreign researchers, by publishing the following materials:

- original research papers;
- translations of foreign academic texts which are important for Ukrainian Holocaust studies;
- annotated sources;
- reviews of the latest publications;
- overviews of the most up-to-date academic events.

The journal publishes materials in Ukrainian, Russian, German and English. Since 2017, all articles have been accompanied by extended summaries in English.

The editors invite Ukrainian and foreign researchers to collaborate and to submit their papers focusing on:

- theoretical, methodological and synthetic studies on the Holocaust;
- comparative Holocaust studies in Ukraine and other countries of the Former Soviet Union, Eastern and Central Europe; comparative analysis of specific historical and civilizational aspects of the Holocaust and other genocides;
- case studies on various Holocaust episodes in Ukraine;
- regional and local Holocaust studies in Nazi-occupied Ukraine;
- research on the role of the Jewish factor in cultural and historical processes preceding and following the Holocaust;
- source studies and historiographical reviews;
- studies on the global memory and perception of the Holocaust in Ukraine and Eastern Europe.

The journal is distributed among the most significant academic, educational, and cultural institutions in Ukraine and worldwide. It is sent to more than 100 academic libraries and institutions in Europe, the US, Canada, and Israel. The PDF version is available at the Tkuma Institute website: <http://tkuma.dp.ua>

ПЕРЕДМОВА ДО ВИПУСКУ

Німецько-українська комісія істориків та Український інститут вивчення Голокосту «Ткума» раді представити результати П'ятої щорічної конференції «Спогади про Другу світову війну в Німеччині та Україні після 1945 р.», яка була проведена у Дніпрі, 5–6 вересня 2019 р.

З моменту свого заснування у 2015 р. Комісія є першою та на сьогодні єдиною організацією, в рамках якої історики з Німеччини та України співпрацюють задля кращого розуміння спільного минулого, а також з метою поширення здобутого знання серед широкої аудиторії. Для досягнення цих цілей Комісія має у своєму розпорядженні низку інструментів. Завдяки фінансуванню Німецької служби академічного обміну (Deutscher Akademischer Austauschdienst, DAAD) є можливість для надання короткострокових стажувань та організації воркшопів для молодих істориків з обох країн. На щорічних конференціях Комісії зустрічаються як молоді, так і знані дослідники з усього світу, щоб обговорити різноманітні аспекти німецько-української історії XX ст., останнім часом більше фокусуючись на проблемах Другої світової війни, німецької окупації України та Голокосту.

Саме цей фокус, який вперше було взято в жовтні 2018 р. у Мюнхені на конференції «Німеччина і Україна у Другій світовій війні», як і дослідження окупаційних реалій, як-от насилля, колаборація та Опір, очевидно має бути продовжено та доведено до певних висновків. Таким чином, видається доцільним зосередитися більш детально на розгляді драматичного періоду німецько-української історії між 1941 та 1945 рр., як його сприймали та пам'ятали обидві країни.

Завдяки гостинності Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» та Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» у вересні 2019 р. Комісія зібрала майже 20 дослідників у Дніпрі, де вони змогли поділитися своїми поглядами щодо наративів Другої світової війни в Україні, тим самим продовжуючи дослідження реалій воєнного повсякдення.

У цьому збірнику наші читачі знайдуть значну кількість цікавих підходів до цієї теми, починаючи від досліджень конкретних умов, що визначають пам'ять про Другу світову війну та Голокост в Україні і Німеччині, до аналізу певних типів джерел, місцевих аспектів та навіть ретельного розгляду поведінкових механізмів серед окупантів та окупованих, злочинців та жертв. Комісія висловлює впевненість у тому, що представлений збірник значно розширить українсько-німецькі

виміри Другої світової війни та заохотить подальші студії в цьому дослідницькому полі.

Варто зазначити, що сукупність опублікованих тут досліджень не відображає роботи конференції в повному обсязі. Редакція опинилася перед серйозним викликом, коли потрібно було відібрати обмежену кількість робіт та здійснити їх рецензування. Ми хочемо висловити велику подяку кожному з наших авторів за їхній внесок і готовність дотримуватися щільного графіку та жорсткої процедури публікації.

Швидка публікація цих матеріалів стала можлива завдяки роботі Ігоря Щупака (Інститут «Ткума», член Німецько-української комісії істориків) та Анни Медведовської (Інститут «Ткума»), наших запрошених редакторів Олександра Лисенка та Кая Струве (членів Німецько-української комісії істориків), а також координатора Комісії Паскаля Трееса.

Дніпро — Мюнхен, грудень 2019.

*Мартін Шульце Вессель / Ярослав Грицак
Співголови Німецько-української комісії істориків*

VORWORT

Die Deutsch-Ukrainische Historikerkommission (DUHK) und das Ukrainische Institut für Holocaust-Studien "Tkuma" freuen sich, hiermit Ergebnisse der fünften DUHK-Jahreskonferenz vorlegen zu können, die am 5./6. September 2019 in Dnipro stattfand und Erinnerungen an den Zweiten Weltkrieg in Deutschland und der Ukraine seit 1945 zum Gegenstand hatte.

Die DUHK ist seit ihrer Gründung im Jahr 2015 die erste und einstweilen einzige Institution, in der deutsche und ukrainische Historiker zusammenarbeiten, um zu einem besseren Verständnis der geteilten Vergangenheit beider Länder zu gelangen und das erreichte Wissen unter einer größeren Öffentlichkeit zu verbreiten. Um diese Ziele zu erreichen, steht der Kommission eine Reihe von Werkzeugen zur Verfügung. Dank der Vollfinanzierung durch den Deutschen Akademischen Austauschdienst (DAAD) ist sie in der Lage, alljährlich Kurzzeitstipendien an Nachwuchswissenschaftlerinnen und Nachwuchswissenschaftler aus beiden Ländern zu vergeben und darüber hinaus Workshops für diese Zielgruppe zu organisieren. Auf den internationalen Jahreskonferenzen der Kommission treffen junge und erfahrene Wissenschaftler zusammen, um Aspekte der deutsch-ukrainischen Geschichte zu diskutieren, wobei zuletzt ein Fokus auf dem Zweiten Weltkrieg, der deutschen Besatzung und dem Holocaust in der Ukraine lag.

Diesen besonderen Schwerpunkt hat die DUHK zunächst im Oktober 2018 mit ihrer Münchener Konferenz über Deutschland und die Ukraine im Zweiten Weltkrieg gesetzt. Die auf dieser Tagung begonnene Erkundung von Besatzungswirklichkeit, von Formen von Gewalt, Kollaboration und Widerstand in der Ukraine, verlangte danach, fortgesetzt und zu einem Abschlussgebracht zu werden. Es schien daher angemessen, eine Folgetagung zu veranstalten, die stärker spezifischen Formen der Erinnerung an bzw. Narrativen über die dramatischen Kriegs- und Besatzungsjahre zwischen 1941 und 1945 gewidmet sein würde.

Dank der Gastfreundschaft des "Tkuma"-Instituts und Museum "Jüdisches Gedächtnis und Holocaust in der Ukraine" die Kommission im September 2019 fast 20 Wissenschaftler in Dnipro begrüßen, die ihre Erkenntnisse dazu präsentierten und zugleich die Diskussion über die Alltagsrealität von Krieg und Besatzung in der Ukraine fortführten.

Unsere Leser werden hier eine ganze Anzahl anregender Artikel finden, die sich mit den besonderen Bedingungen befassen, welche die Erinnerung an den Zweiten Weltkrieg in der Ukraine bestimmen, aber auch mit Analysen spezifischer Quellengattungen sowie mit lokalen Fallstudien sowie

Untersuchungen zu individuellem Verhalten von Besatzern und Besetzten, Tätern und Opfern. Die DUHK ist zuversichtlich, dass der vorliegende Band das Verständnis des deutsch-ukrainischen Umgangs mit der Geschichte des Zweiten Weltkriegs wesentlich erweitert und zu weiteren Studien auf diesem Gebiet anregt.

Anzumerken ist, dass dieses Kaleidoskop der aktuellen Forschung nicht die gesamte Konferenz des vergangenen Jahres abbildet. Die Herausgeber befanden sich in der stets schwierigen und wenig beneidenswerten Lage, eine begrenzte Anzahl der Vorträge auswählen und diese einem Review-Verfahren unterziehen zu müssen. Nicht zuletzt mussten sie unsere Autorinnen und Autoren auf einen sehr rigiden Zeitplan zu verpflichten. Für deren Bereitschaft, dennoch zu diesem Band beizutragen und die Zwänge des Herstellungsprozesses zu erdulden, sind wir ihnen sehr zu Dank verpflichtet.

Dass die Veröffentlichung so schnell gelingen konnte, verdanken wir in hohem Maße dem Leiter des "Tkuma"-Instituts, Igor Shchupak (Kommissionsmitglied), und seiner Mitarbeiterin Anna Medvedovska, aber auch unseren eingeladenen Herausgebern Oleksandr Lysenko und Kai Struve, beide Mitglieder der Deutsch-Ukrainischen Historikerkommission, sowie deren gegenwärtigem Koordinator, Pascal Trees.

Dnipro und München, Dezember 2019

Martin Schulze Wessel / Yaroslav Hrytsak

Sprecher der Deutsch-Ukrainischen Historikerkommission

DOI 10.33124/hsuf.2019.11.01

Олександр Лисенко

КОНКУРУЮЧІ НАРАТИВИ: ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ В УКРАЇНІ: МІЖ ПОЛІТИКОЮ І РЕФЛЕКСІЄЮ

У статті розглянуто низку сюжетів, пов'язаних із пам'яттю про Другу світову війну в УРСР та в суверенній Україні. Історична пам'ять у всіх своїх вимірах — колективному, корпоративному, індивідуальному — відіграє помітну роль у процесах нації- і державотворення. Офіційна модель пам'яті часто спирається на історичний міф.

Простежуючи тривалий шлях еволюції комеморативних практик у радянську добу, можна зафіксувати заміну міфу «Великої жовтневої соціалістичної революції», що домінував у колективній/офіційній пам'яті до середини 1960-х рр., але вичерпав свій мобілізаційний ресурс, на міф «Великої Вітчизняної війни». Саме останній став одним з ідеологічних стрижнів, дієвим засобом легітимізації комуністичного режиму та консолідаційного чинника в радянському суспільстві.

Експлуатуючи глорифікаційно-віктимні компоненти цього міфу, промотиери мнемонічної політики досягли незаперечних успіхів. Свідченням цього є велика інерція міфу «Великої Вітчизняної війни» на пострадянському просторі, особливо в Російській Федерації, де він залишається головною «скрепою» влади і суспільства. Після розпаду Радянського Союзу розпочався тривалий і суперечливий процес подолання «радянської спадщини». Формування історичної колективної пам'яті української політичної нації, способи і форми «пригадування» історичних подій у незалежній Україні все більше дистанціюються від імперської моделі і наближаються до західних зразків, хоча й не позбавлені певних рудиментів. Про те, що на цьому шляху зустрічається чимало перепон, свідчать способи конкуренції різних моделей пам'яті.

Аналіз підходів керівництва України, політикуму та окремих громадянських інституцій до формування сучасної історичної політики і мнемонічних процедур, успіхів і невдач на цьому шляху дає підстави констатувати, що головними деструктивними чинниками при цьому виступають: по-перше, інтереси певних політичних груп; по-друге, специфіка суспільної свідомості значної частини українського соціуму; по-третє, помітні регіональні відмінності у світосприйнятті; по-четверте, брак наукового моделювання політичних рішень у меморіальній сфері. Особливо складним виявився процес декомунізації, що безпосередньо стосується пам'яттєвого

РОЗДІЛ 1. ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ: УКРАЇНСЬКА ПЕРСПЕКТИВА

простору. Частина громадян неоднозначно сприйняла деякі кроки УІНП в цьому напрямі.

У матеріалі висвітлюються засоби і механізми втручання зовнішніх сил, передусім Російської Федерації, у пам'яттєве поле України через інструменталізацію історичного знання й відповідних мобілізаційно-електоральних технологій. У широкому контексті гібридної війни проти України вони покликані дестаблізувати політичну ситуацію в нашій державі, налаштувати різні політичні та регіональні групи одну проти одної, поставити під сумнів історичну перспективу української політичної нації.

Ключові слова: Україна, Друга світова війна, історична пам'ять, міфи, історична політика, комеморативні практики, мнемонічні процедури, маніпулятивні технології.

Проблеми історичної пам'яті нині належать до найбільш актуальних та інтенсивно дискутованих у сучасному науковому просторі. Штучно таку ситуацію витворити неможливо; для цього має існувати широкий та стійкий суспільний запит, а не лише потреби держави. У вступі до своєї книги «Теперішнє, нація, пам'ять» П'єр Нора зазначив, що

наше теперішнє приречене на пам'ять, тобто на фетишизм сліду, на історичну одержимість, накопичення спадщини, нескінченне збільшення виявів національного життя — не тільки його історії, а і його пейзажів, традицій, звичаїв, зниклих виробництв. Усе історичне, все гідне згадки, все належить до нашої пам'яті¹.

Для початку слід зробити одну методологічну заувагу, оскільки вона дає змогу чітко позначити систему координат, у якій функціонує історична пам'ять у всіх її проявах. Отже, засадничим підходом тут має стати усвідомлення того, що історична пам'ять існує у трьох вимірах і рівнях: колективному, корпоративному/груповому та індивідуальному. Якщо в першому випадку вона виступає як продукт політичних технологій у чистому вигляді, то у двох інших, — більшою мірою як спонтанна рефлексія з різними компонентами офіційної пам'яті, в якій індивідуальний досвід, на наше переконання, усе ж залишається домінантним.

Переформатування історичного міфу

Більшовицька верхівка СРСР відчувала хронічну потребу в легітимісних імпульсах. Деякі з них мали тактичне призначення, інші — стратегічне, розраховане на тривалу перспективу. Основоположним

державотворчим міфом упродовж кількох десятиліть стала глорифікована «Велика Жовтнева соціалістична революція». Та в якийсь час він померкнув, у ньому виявилися лакуни внаслідок масових репресій, через які Сталін здійснював політичну та соціальну уніфікацію радянського суспільства. Не вражали й результати деяких соціально-економічних експериментів і соціалістичних перетворень у аграрній та інших сферах, сильно дискредитовані Голодомором та боротьбою з «куркульством» і приватною ініціативою загалом. Цивілізований світ був шокований також політикою «воєвничого атеїзму», що супроводжувалося руйнацією храмів (значну їхню частину становили історико-архітектурні пам'ятки і справжні шедеври сакрального зодчества).

І, як це не парадоксально для цивілізованого світу, саме наймасштабніша цивілізаційна катастрофа — Друга світова війна — видалася найбільш прийнятною для переформатування державного історичного міфу в СРСР. Тут, як ніде, уміли використати біль, горе, безвихідь, безправ'я громадян із власною метою. Спочатку новий міф формувався як набір міфологем, що застосовувалися для ідеологічного супроводу мілітарних зусиль держави і суспільства. Історичні алюзії в міфі «Великої Вітчизняної війни» тісно перепліталися з тогочасними меседжами на кшталт «непорушної єдності Комуністичної партії і народу», «монолітності суспільства» і «дружби радянських народів», покликаних забезпечити консолідацію суспільства перед агресією нацистського Третього Райху та його союзників у «поході на Схід». У номенклатурі новоявлених ідеологем та міфологем помітне місце посідали такі, як «всенародна боротьба в тилу ворога», «переваги соціалістичної економіки над капіталістичною», «переваги радянського воєнного мистецтва», «провідна роль Комуністичної партії та її геніального вождя Й. Сталіна в розгромі ворога» та інші.

Суперечлива логіка війни, урешті-решт, вивела радянську правлячу верхівку в переможці. Й. Сталін, який зігнорував норми міжнародного і внутрішнього права й на власний розсуд перекроював кордони цілих держав і визначав долі народів, за наслідками війни зумів перетворити свою імперію на одну зі світових держав, що вирішували обриси майбутнього світового устрою. Цей здобутий силою кредит повноважень був використаний не тільки для поляризації світу в результаті створення так званого «соціалістичного табору» з лімітрофів, а й з метою утвердження тоталітарної системи в самому Союзі РСР.

Катастрофічна за наслідками війна, здавалося б, не дуже підходила для глянцевого перформансу. Однак московські політтехнологи

¹ П'єр Нора, *Теперішнє, нація, пам'ять*, пер. з франц. Андрій Репа (Київ: Кліо, 2014), 17–18.

були здатні й не на таке. Героїзація, романтизація, глорифікація воєнної доби майстерно камуфлювали її трагічний перебіг, а віктимні сюжети слугували акцентованими маркерами здатності режиму долати будь-які труднощі й завжди виходити з найскладніших ситуацій переможцем.

Окремі складові «великого міфу» оформилися ще під час війни. Для прикладу можна навести оборону Брестської фортеці, блокаду Ленінграда, Сталінградську та Курську битви, подвиги Олександра Матросова і Зої Космодем'янської, ольшанців, 28 героїв-панфіловців, радянських підпільників та партизанів. Вони яскраво ілюстрували силу духу радянських громадян і волю до перемоги Червоної армії. Після війни міфологізація як формат творення препарованої за ідеологічними лекалами колективної пам'яті набула системного й цілеспрямованого характеру. Загальний конструкт наповнювався також злочинами нацистських окупантів та їх пособників-колаборантів з місцевих мешканців. Галерея «антигероїв» охоплювала власовців, поліцаїв, вояків дивізії СС «Галичина», членів Організації українських націоналістів та вояків Української повстанської армії, «зрадників Батьківщини», священнослужителів Греко-католицької, Римо-католицької і Православної автокефальної церков та інших. Яскравим зразком тодішніх політтехнологій можна вважати формування героїко-жертвовного образу молодіжної підпільної організації «Молода гвардія» в м. Краснодоні на Луганщині. Завдяки О. Фадєєву з'явився літературний варіант її історії, а потім і художній фільм, у яких правдиво подана лише трагічна розв'язка – знищення молодогвардійців². Обидва твори виявилися настільки вдалими, що стали культовими в радянській пам'яттєвій культурі і вплинули на формування світогляду кількох поколінь людей.

Керівники УРСР також розпочали творення радянського патріотичного міфу ще під час війни. М. Хрущов отримав особисту згоду Й. Сталіна на поховання в центрі Києва «героїв оборони» столиці республіки генералів М. Кирпоноса, М. Потапова, В. Тупикова. До речі, останки загиблого в оточенні командувача Південно-Західного фронту М. Кирпоноса за розпорядженням німецьких військових властей перевезли з Полтавщини до Києва й поховали в Ботанічному саду. У 1943 р. радянське керівництво вирішило перепоховати його

² Олександр Фадєєв, *Молодая гвардия* (Москва: Правда, 1946); Див.: Володимир Семистяга, «Документальні матеріали про деякі особливості роботи О. О. Фадєєва над романом "Молодая Гвардия"», у *X Міжнародні Фадєєвські читання «Виховання молоді на історичних і культурних традиціях»* (Луганськ–Краснодон, 2006), 35–42.

на Аскольдовій могилі (звідки останки німецьких військових поховань потайки вивезли на скотомогильник під м. Бровари і закидали землею). У 1957 р. тіла радянських полководців знову перепоховали в спеціально спорудженому Парку Слави, перетвореному на ритуальне місце з Вічним вогнем та Могилою невідомого солдата. Дещо пізніше в Києві з почестями поховали і генерала М. Ватутіна – одного з головних героїв визволення столиці республіки.

Восени 1944 р., на честь першої річниці вигнання гітлерівців з Києва, республіканське керівництво виступило з масштабними ініціативами увічнення пам'яті про війну. ЦК КП(б)У пропонувало в суто глорифікованому ключі звести «Пантеон героям Вітчизняної війни», погруддя маршалів та генералів, які командували радянськими військами в найбільших операціях на території України, монументи «Слава» і «Перемога», а в окремих населених пунктах Ворошиловградської (нині Луганської), Сталінської (нині Донецької), Сумської та Чернігівської областей – пам'ятники героям партизанської війни. Не все з цих грандіозних планів вдалося втілити в життя – уся республіка і центр столиці лежали в руїнах. Водночас до 1 жовтня 1947 р. в УРСР зуміли впорядкувати 31 688 братських і 64 670 поодиноких могил радянських воїнів та цивільних громадян, які загинули під час війни та окупації, спорудили 2 613 пам'ятників, 9 861 надгробок, встановили 52 549 могильних знаків. Одразу після появи чи трохи згодом вони стали ритуальними місцями. З часом встановлювали нові пам'ятники та символи, а старі доглядали місцеві органи влади та громадський актив, школярі³.

Якщо Ленінград, Севастополь, Сталінград і Одеса отримали почесне звання «місто-герой» ще 1945 р., то Києву воно дісталось лише завдяки зусиллям М. Хрущова, та й то після його відставки, у 1965 р. Мало минути два десятиліття, аби призабулася київська катастрофа 1941 р. і невинувато високої втрати Червоної армії під час Київської наступальної операції 1943 р. У цьому випадку збірна абстракція статусу «міста-героя» продемонструвала всю свою умовність.

У міфі «Великої Вітчизняної війни» зовні переконливо звучала партія «дружби народів СРСР» як запорука перемоги над агресорами. Її загальне тло становила монолітна інтернаціональна галерея героїв-захисників Вітчизни, в якій знайшлося місце і українцям, і росіянам, і євреям, і кримським татарам. Та в скомпонованій Сталіним ієрархії народів особлива роль відводилася лише російському, а до всіх

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 23, спр. 784, арк. 10–11.

інших існували приховані «претензії»⁴. Аби не пошкодити лаковану поверхню міфу, з колективної пам'яті вилучили складні сторінки та епізоди, зокрема, національно-визвольну боротьбу українців, поляків, прибалтів проти нацистського і радянського тоталітарних режимів, Голокост і ромський Пораймос, польсько-український конфлікт, антиєврейські настрої частини населення, що знайшли продовження в дискурсі «коспомолітизму», спродукованому кремлівською пропагандою.

Однак у деяких випадках було зроблено виняток й ідеологічний апарат через історичний наратив акцентовано ганьбив «українських буржуазних націоналістів» і кримськотатарських «зрадників Батьківщини». Влада в останньому випадку вдалася до безпрецедентної акції – суцільної депортації кримських татар у східні регіони СРСР у травні 1944 р. Так стиралися місця та сліди пам'яті. Але не сама пам'ять.

Для того, аби стати домінуючим, стрижневим осердям офіційної комеморативної політики, міфу «Великої Вітчизняної війни» довелося чекати ще два десятиліття. «Червоний вождь» використовував пам'ять про війну переважно для зміцнення власних позицій у владі, хоча не мав наміру вибудовувати на цьому фундаменті магістральну лінію всієї мнемонічної політики держави. Про це свідчать окремі кроки правлячої верхівки. Зокрема, у 1949 р. була розпущена спеціальна Комісія АН УРСР з вивчення історії Великої Вітчизняної війни, створена ще 1942 р., а також припинила функціонування виставка-музей «Партизани України у Великій Вітчизняній війні» (у межах цього проєкту здійснювалася акумуляція документів та спогадів про війну)⁵.

За прямою вказівкою Сталіна було видано Указ Президії Верховної Ради СРСР про встановлення святкового Дня Перемоги 9 травня щороку. Але вже 1948 р. він втратив статус вихідного дня, що вказувало на рейтинг цього свята в ієрархії офіційних церемоній.

І лише за правління Л. Брежнєва, коли міф «Великої Жовтневої соціалістичної революції» практично себе вичерпав, ідеологічна машина спрямувала всі свої потужності на конструювання нового державного міфу. Багато членів політбюро ЦК ВКП(б) побували на фронті, займали під час війни відповідальні посади й ментально

були пов'язані з війною. Незважаючи на те, що з офіційного міфу вилучили вождівський стрижень, у ньому залишили іншу наріжну конструкцію – «вирішальну роль Комуністичної партії в перемозі над нацизмом і фашизмом». Викристалізувалися й інші складові «великого міфу», що став основою для формування відповідної моделі колективної пам'яті. За три десятиліття по війні загоїлися рани, відновилися промисловість, аграрна і соціальна сфери, що дало змогу ще більше глорифікувати війну. У СРСР і УРСР було зведено сотні меморіалів, інших пам'ятних місць, музеїв, зокрема Меморіальний комплекс «Музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» у Києві. Масштабні кіноепопеї, художні виставки, театральні вистави, літературні твори, шкільне й вишівське патріотичне виховання стали свідченням надзвичайно успішної експлуатації міфу «Великої Вітчизняної війни» в комеморативних практиках «розвиненого соціалізму». Та, як і раніше, у них не залишилося місця для тих сторінок війни, які мали дихотомічну природу й неоднозначне трактування чи шкодили іміджу режиму (поразки 1941–1942 рр., проблеми дефетизму, дезерції, військового полону, Голокосту, примусової праці, Феміди воєнної доби, колаборації та багато інших).

Беззастережне домінування нав'язаної згори колективної пам'яті в суспільно-політичному житті не змогло нівелювати специфіку групової та індивідуальної пам'яті про війну. Частково перетинаючись з колективною, ці моделі виявилися більш автономними, хоча й латентними. Особливо це відчувалося у випадку зі стигматизованими категоріями учасників та сучасників тогочасних подій – колишніми військовополоненими, в'язнями концтаборів, примусовими робітниками, депортованими та репресованими, інвалідами, сиротами, вдовами та іншими. Таким чином, на груповому, а частіше – індивідуальному, рівнях пам'яттева модель доволі сильно відрізнялася від колективної, а часто й вступала з останньою в антагонізм. Власний досвід війни та її переживання не збігалися з бравурно-романтичними церемоніями, в яких віктимний компонент залишався хіба що як «приправа». Тим часом для більшості тих, хто пережив війну, найбільшнішим спогадом залишалася втрата рідних і близьких людей.

Перші тріщини на монументально-епічній моделі колективної пам'яті почали з'являтися в часи горбачовської перебудови і гласності.

Усе розпочалося з критики сталінізму, потім дійшло до скасування сумнозвісної ст. 58/10–11 Кримінального кодексу «про антирадянську діяльність» у 1987 р. і ст. 6 Конституції СРСР про «керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії» в державі. Першими

⁴ Владислав Гриневич, *Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)* (Київ: ІПЕНД, 2007), 305–323.

⁵ Валерій Смолій, відп. ред., *Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936–2006* (Київ: Інститут історії України, 2006), 110–112.

прорив почали публіцисти, журналісти, письменники, які в так званих «товстих» журналах публікували твори, що, коли не підривали, то суттєво змінювали наявні оцінки історичних подій. Іншим каналом підважування офіційної моделі пам'яті стала «архівна революція» — поступове розсекречення цілих пластів джерел. Особливо приголомшливим став факт визнання наявності таємного протоколу до німецько-радянського договору про ненапад — названого «пактом Ріббентропа — Молотова», текст якого на вимогу депутатів Верховної Ради СРСР було вилучено з таємних дипломатичних архівів та оприлюднено.

Трансформації уявлень про події минулого в Україні сприяла українська діаспора. Саме через твори О. Субтельного, Ф. Пігідо-Правобережного, В. Барки, Д. Гуменної, У. Самчука, Б. Кравченка, П.-Р. Магочі та інших розпочалося переосмислення радянської спадщини. Наріжним каменем світоглядно-наукових дискусій (до межі тоді політизованих) виявилася історія українського національно-визвольного руху середини ХХ ст., а у вузькому сегменті — ОУН та УПА.

Пам'яттєвий простір суверенної України

Набуття Україною статусу незалежної держави відбулося у формі політичного рішення, тому політикум, свідомі й активна частина громадськості, науковці виявилися майже не готовими до викликів, пов'язаних із новими реаліями. Чи не найскладнішою виявилася проблема самоідентифікації та вибору ціннісних орієнтирів, на базі яких мав здійснюватися державотворчий процес. Симптоматичним для України є те, що упродовж 1,5–2 років після проголошення суверенітету КПУ намагалася не втратити місця в політичній системі координат, а колишні партократи в новій владі з великими труднощами уявляли собі навіть загальні обриси держави і суспільства, які їм належало розбудовувати. Це химерне переплетіння радянських рудиментів з ліберально-демократичними віяннями на тривалий час визначило характер плавильних процесів у суспільно-політичному тиглі. При цьому інерція минулого явно переважала імпульси, спрямовані на послідовний і принциповий розрив з імперським минулим. Надзвичайно впливима Компартія та Рада ветеранів України, що перебувала під цілковитим контролем її ЦК, чітко, ретельно й системно відстежували будь-які рухи в бік перегляду радянських історичних міфів та корекції моделі колективної пам'яті. Ідеологічне протистояння вирувало довкола всього, що стосувалося історії: Концепції «Книги

Пам'яті України», назви відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ (ветерани обстоювали збереження попередньої назви — «історії Великої Вітчизняної війни»), термінологічного апарату в історієписанні тощо. Форпостом і найгарячішою лінією боротьби старого й нового залишалася тема українського самостійницького руху. Як і в радянську добу, ліві політичні сили намагалися директивним шляхом «закрити» питання. 1 лютого 1993 р. за їхньої ініціативи Президія ВР України затвердила постанову «Про перевірку діяльності ОУН—УПА», згідно з якою уряд сформував спеціальну комісію під егідою Мініюсту України. Та лише 4 роки по тому, 12 вересня 1997 р., Кабінет Міністрів України видав постанову про формування урядової комісії, при якій діяла робоча група істориків на чолі з проф. С. Кульчицьким. Виявляючи, опрацьовуючи й публікуючи джерела з цієї тематики, провідні фахівці одночасно формували інтерпретаційні підходи у форматі дисертаційних, монографічних та довідкових видань. А 2000 р. науковці групи підготували попередню історичну довідку «Проблема ОУН—УПА»⁶ (129 с.) та на її основі — «Історичний висновок про діяльність ОУН—УПА (попередній варіант)»⁷. У 2005 р. побачили світ підсумкові історичні нариси «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія»⁸.

Завдячуючи кампанії з одноразових виплат примусовим робітникам з України у Третньому Райху, організованій урядом ФРН, актуалізувалася тема остарбайтерів. «Забуті голоси» наповнили пам'яттєве поле спогадами, інтерв'ю, анкетами, щоденниками, фотознімками, малюнками і сприяли моральній сатисфакції цієї категорії жертв нацизму, як і в'язнів концтаборів.

Існувала ще одна надзвичайно трагічна і болісна проблема, що впродовж тривалого часу не знаходила втілення ні в історичному наративі, ні в пам'яттєвому офіційному дискурсі. Йдеться про нацистський Голокост. Ретельно приховуваний антисемітизм як політичний світогляд кремлівських правителів, помножений на побутову ксенофобію частини суспільства, пролонгував вакуум довкола цієї теми і в пострадянський період. Відсутність глибокого розуміння

⁶ Станіслав Кульчицький, відп. ред., *Проблема ОУН—УПА* (Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000).

⁷ Станіслав Кульчицький, *Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН—УПА: Історичний висновок про діяльність ОУН—УПА: Попередній варіант* (Київ: Ін-т історії України НАН України, 2000).

⁸ Станіслав Кульчицький, відп. ред., *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси* (Київ: Наукова думка, 2005).

гуманітарних складових проблеми спричинили суперечливі дії влади: з одного боку, Бабин Яр перерізала гілка метрополітену, з іншого — тут зводився меморіал, а потім непродумано, напівспонтанно встановлювалися пам'ятники жертвам нацистського терору. Заповідник «Бабин Яр» і донині залишається зоною для імпровізації не тільки державних органів, а й різних громадських об'єднань. Не заглиблюючись у цю тему (зацікавлені можуть ознайомитися з нею детальніше в різних публікаціях, зокрема з текстами концепцій вшанування жертв Бабиного Яру та організації музею Бабиного Яру і Музею Голокосту, підготовленими двома групами істориків)⁹, зауважимо, що нині здійснюються лише перші кроки на шляху до формування інклюзивної пам'яті про Голокост, що має стати органічною частиною колективної історичної пам'яті всього народу України і важливим сегментом державної мнемонічної політики.

Однією з прикметних рис сучасного етапу трансформації пам'яті про Другу світову війну є повернення до її лона неімпозантних, незручних, суперечливих явищ. Було б спрощенням стверджувати, що справа полягає лише в необхідності сказати правду про те, що замовчувалося чи фальсифікувалося. Існує чимало сторінок війни, про які люди воліли завжди мовчати через побоювання суспільного осуду й неможливості скористатися чорно-білими критеріями їх оцінки. О. Стяжкіна з цього приводу зазначає:

Спогади про окупацію проблематизують питання, ціна якого є вкрай високою, а відповідь болісною і такою, що перебуває у площині сорому як травми і не промовленого дискурсу провини «своїх». Індивідуальна пам'ять зберігала образи «поганих своїх», але це не впливало на колективні комеморації, в яких «погані свої» раз та назавжди визначені образом «поліція-зрадника». У реконструкціях минулого «погані свої» — це ширша спільнота, гріхи якої ситуативні, часто визначені звичкою лояльності до будь-якої влади, іноді — людськими хибами: заздрістю, ненавистю, жадібністю, часом вони навіть виправдані націленістю на власне виживання та виживання власних дітей. Але наявність широкої спільноти «поганих своїх», що мародерствували, видавали євреїв, комуністів, своїх сусідів, є проблемою, яка майже не проявлена у офіційному дискурсі (однак є більш-менш акцентованою у дискурсі художньому)¹⁰.

⁹ Геннадій Боряк та ін., *Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»* (Київ, 2019), дата звернення 17 грудня, 2019, <http://resource.history.org.ua/item/0014254>.

¹⁰ Олена Стяжкіна, «Окупація Донбасу: образи минулого поза контекстами метанаративів», у *Національна та історична пам'ять. Зб. наук. праць. Спецвипуск: Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри* (Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012), 108.

Дослідниця звертає увагу на ще одну тенденцію — легітимацію в пам'яттєвому ландшафті «не завжди поганих чужих». «Вводячи у площину „не завжди поганого ворога“, — вказує вона, — ми стикаємося зі стійким і часто виправданим опором не тільки офіційного дискурсу, а й власної самооценки»¹¹. Багато мешканців України згадували вчинки німецьких військовослужбовців, які не збігалися з усталеними стереотипами гвалтівника, маніакального вбивці й мародера.

У цих контекстах ще не сформувалися визначені локації пам'яті про тих, хто в різний спосіб контактував чи співпрацював з німецькими, румунськими, угорськими окупаційними структурами. Для диференціації різних типів та видів такої поведінки впроваджуються пом'якшувальні критерії на кшталт «горизонтальної колаборації». Саме в цій системі етнічних і морально-психологічних координат науковці намагаються осмислювати поведінку жінок, які підтримували інтимні стосунки з ворогом, співдію з окупаційною адміністрацією громадських інституцій, релігійних конфесій, окремих груп цивільного населення в руслі стратегій виживання.

О. Стяжкіна припускає, що «метанаратив війни формувався для і від імені модерної спільноти, а фіксувався в пам'яті та промовлявся спільнотою архаїчною, орієнтованою на цінності традиційного суспільства». З огляду на це для частини підкупаційного соціуму окупаційна доба асоціювалася з «соціальною смертю», і проблема для нього полягала тільки в тому, щоб «правильно конвертувати соціальну загибель у власну фізичну загибель разом з ворогами»¹². Водночас багато людей обрали інші стратегії, націлені на порятунок рідних і виживання за найскладніших умов.

Якщо ж спробувати окреслити якусь із нових рис пам'яттєвого дискурсу в сучасній Україні, то це — коли не руйнування, то критична корозія радянських жорстких конструкцій у бінарних опозиціях «свій—чужий», «герої—зрадники», «переможці—переможені», «винні—жертви» та інших.

Сучасна колективна модель пам'яті формувалася в Україні переважно у трьох тематичних сегментах: Друга світова війна, Українська революція та Голодомор 1932–1933 рр. Кожен з них мав свої особливості. Якщо Друга світова війна традиційно перебувала у мнемонічному мейнстрімі, то Українська революція актуалізувалася в історичній пам'яті здебільшого завдячуючи системним зусиллям науковців,

¹¹ Стяжкіна, «Окупація Донбасу», 108.

¹² Стяжкіна, «Окупація Донбасу», 111.

ентузіастів історичних реконструкцій, музейників, літераторів та кіномитців. При цьому найбільш знаковою подією, щороку урочисто відзначаevano на державному рівні, є доволі символічний Акт злуки УНР і ЗУНР.

Ситуація з Голодомором заслуговує на окреме обговорення. Усталене уявлення про голод 1932–1933 рр. в Україні як наслідок кліматичної катастрофи, насажене і культивоване радянською пропагандою, було піддане кардинальному переосмисленню. Прорив у свідомості здійснили не тільки напрацювання й гострі дискусії істориків, а й комеморативні зусилля держави. Тема Голодомору стала однією з ліній розмежування з путінською історичною політикою. Керівництво держави зусиллями Українського інституту національної пам'яті реалізувало систему заходів, серед яких — десятки археографічних, монографічних та інших видань, офіційних просвітницьких заходів, музейних виставок, атракцій, наукових форумів, презентацій. У Києві зведено меморіал у пам'ять жертв Голодоморів.

Синтез зусиль Р. Конквеста, який написав книгу «Жнива скорботи»¹³, Дж. Мейса, завдяки якому ця проблема прозвучала в Конгресі США¹⁴, істориків та громадських діячів у діаспорі та Україні з цілеспрямованими заходами влади створили умови для публічного проговорення травматичного досвіду та гідного вшанування жертв цієї події.

Та якщо в тих сегментах колективної пам'яті, що пов'язані з Українською революцією і Голодомором, люфт оцінок та інтерпретацій існує майже винятково в середовищі фахівців, то з Другою світовою війною все виглядає по-іншому. Перетворивши цю тематичну нішу на поживне поле для електоральних технологій, деякі політичні сили в Україні приховано чи відверто позиціонують свою духовну спорідненість і з колишньою комуністичною, і з сучасною путінською імперіями, де міф «Великої Вітчизняної війни» вважається однією з головних «скреп».

Після того як було вирішено відмовитися від помпезних парадів, скалькованих із радянських, на деякий час встановилася пауза. Та останні спроби перетворити День Пам'яті та День Перемоги з брязканням зброєю на гуманістичні форми пригадування війни і вшанування її учасників та жертв зустрічають усе більший опір тих сил, що орієнтуються на Москву. З ініціативи однієї російської журналістки в РФ набула поширення акція «Безсмертний полк». Назовні все

виглядає природно й органічно: у День Перемоги люди несуть портрети своїх рідних та близьких, які воювали, пережили війну чи загинули в ті роки. Однак російські політтехнологи швидко відчували, який ресурс має ця акція, і перетворили її на потужний мобілізаційний інструмент. Сьогодні під приводом участі в такій церемонії в різних країнах світу можуть одночасно маніфестувати понад 300 млн людей. Такий спосіб впливу на масову свідомість містить унікальні можливості маніпулятивного змісту. В останні роки подібна акція відбулася в Києві 9 травня, нібито стихійно, одночасно з офіційними урочистостями і церемоніями. Насправді йдеться про добре продумані, сплановані заходи. При цьому їхні організатори добре усвідомлюють потенційні ризики у зв'язку з можливою протидією російським впливам з боку іншої частини суспільства і провокують виступи праворадикальних сил. Кінцевою метою таких пам'яттєвих інтриг є дестабілізація української держави, збурення суспільства, конфронтація його різних груп, що має забезпечити підтримку експансіоністської політики РФ, полегшити реалізацію планів її військово-політичного керівництва щодо України.

Одним з важливих напрямів переформатування пам'яттєвого простору в сучасній Україні є заходи з декомунізації. Цей складний процес відбувається суто централізовано, у руслі виконання 4 відомих законів, спрямованих на витіснення з публічного простору символів радянської доби. На нашу думку, декомунізаційні акції отримали б ширшу підтримку в суспільстві, якби були належним чином підготовлені. Ні в науковому, ні в суспільному дискурсі не було здійснено комплексне критичне осмислення радянської епохи, а не-системні зусилля (кілька десятків історичних праць, виставок, документальних фільмів) виявилися недостатніми для того, аби різні верстви суспільства усвідомили злочинну сутність тоталітаризму «з людським обличчям». Ця обставина з урахуванням сильної і живучої ментальної традиції, закоріненої в «соціалістичних» цінностях радянського зразка у свідомості багатьох громадян, а також негативні соціально-економічні явища в Україні спричинили несприйняття декомунізаційних заходів певною частиною суспільства. Це знайшло вияв, наприклад, у позовах до судів з приводу нібито неправомірних дій київської міської адміністрації з перейменування деяких вулиць столиці, причому деякі справи були вирішені на користь позивачів, а також самих законів про декомунізацію.

¹³ Роберт Конквест, *Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор* (Київ: Либідь, 1993).

¹⁴ Аркадій Сидорук, «Американин, який став українцем», *Універсум*, № 11–12 (2006): 9.

Відсутність балансу між політичним курсом і запитом суспільства вносить дисонанс, причому значно більший, ніж про це свідчать його видимі сторони і вияви.

Одна з проблем, на наш погляд, полягає в тому, що УІНП фактично монополізував право на продукування рішень у цій сфері, діючи переважно директивними методами. Більшість його рішень набирають чинності, оминаючи ґрунтовну наукову експертизу, а також перспективне прогнозування наслідків їхнього втілення в життя.

Кілька років тому в підготовчих документах для уряду з приводу відзначення Дня Перемоги містилося положення про те, що український народ не можна вважати переможцем у Другій світовій війні, оскільки він не мав власної держави, а більшість мешканців України з примусу воювали в імперській Червоній армії.

З пам'яттєвого календаря фактично була вилучена 75-та річниця вигнання гітлерівських військ з території України, хоча до цього 28 жовтня щороку ці події відзначалися комеморативними заходами. Подібні кроки УІНП викликають сум'яття не лише в опонентів декомунізації, а й у поміркованої частини науковців, діячів культури, освітян.

У сучасному меморіальному просторі помітне місце належить музейним установам. Експозиції, виставкові, просвітницькі, культурні акції, що постійно проводяться в Національному музеї історії України в Другій світовій війні, Музеї Збройних сил України, Національному історичному музеї, Музеї історії Києва, Музеї «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», Музеї Голодоморів та багатьох інших, викликають сталий і високий інтерес у суспільстві. Достатньо сказати, що лише Національний музей історії України в Другій світовій війні щороку відвідують 700–800 тис. громадян України та зарубіжних гостей.

На жаль, після виплат оstarбайтерам і пов'язаного з ними зацікавлення проблематикою примусової праці, її публічного згадування і проговорювання жоден інший міжнародний проект не набув загальноукраїнського звучання.

Та все ж у пам'яттєве поле час від часу впроваджуються нові фрагменти. Можна згадати проекти «Моя люба Еллі» з листами офіцера вермахту дружині¹⁵, «Непрочитані листи 41-го», заснований на збереженій Віденським музеєм пошти колекції невідправлених

¹⁵ Гаральд Боше, Марина Дубик, і Тетяна Пастушенко, «Люба моя Еллі!...» Листи, світлина та документи німецького чиновника з окупованого Іванкова (1942–1943 рр.) (Київ: Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність», 2012).

кореспонденцій, захоплених німецькою армією в Кам'янець-Подільському¹⁶, створення спільними зусиллями науковців Німеччини та України музею на заводі з виробництва пороху в Шостці.

На завершення слід згадати ще одну проблемну зону в пам'яттєвому ландшафті України. Вона пов'язана з українсько-польським конфліктом у 1940-ві рр. Періодичні спроби праворадикальних та деяких інших політичних і громадських сил у Польщі загострити ситуацію й в односторонньому порядку звинуватити українців у етноциді та геноциді поляків залишається без адекватної відповіді українського політикуму. У керівництва держави бракує усвідомлення ваги цього питання й шкоди, якої завдає міжнародному іміджу України пасивно-оборонна позиція. Відсутність державної підтримки зусиль окремих науковців, широкої публічної дискусії локалізує цю проблему у вузьких наукових колах і позбавляє її належних мнемонічних атрибутів.

Підсумовуючи викладене, констатуємо помітну еволюцію колективної історичної пам'яті в сучасній Україні, спричинену перш за все поступовим подоланням радянської спадщини, демократичними тенденціями, формуванням громадянського суспільства й політичної нації. Суспільно-політичні катаклізми (Помаранчева Революція і Революція Гідності), агресія РФ проти України стимулювали процес громадянської самоідентифікації мешканців країни та відповідне пам'яттєве тло, крізь призму якого вони оцінюють своє минуле і майбутні перспективи.

В Україні складається модель колективної пам'яті, схожа на польську чи прибалтійську.

Водночас далеко не всі кроки керівництва держави у сфері пам'яті виглядають виправданими, вдалимими і послідовними. Залежність змісту і спрямованості комеморативної політики від того, яка політична сила перебуває при владі, перешкоджає виробленню стійких, вивірених критеріїв її формування та інструментів реалізації. Державній політиці пам'яті бракує наступності й сталого, науково вивіреного курсу.

Залишається сподіватися, що політичні еліти України з часом усвідомлять вагу цієї сфери в суспільно-політичному та міжнародному житті, генерують і сконструюють таку модель історичної пам'яті, яка максимально віддзеркалюватиме корінні інтереси української політичної нації.

¹⁶ Володимир Литвин, Валерій Смолий, Іван Ковальчук, Любов Легасова, Олександр Лисенко та ін., ред. кол., *Непрочитані листи 1941-го...: дослідження, документи, свідчення* (Київ: Аеростат, 2012).

Oleksandr Lysenko

COMPETING NARRATIVES: MEMORY OF THE SECOND WORLD WAR IN UKRAINE: BETWEEN POLITICS AND REFLECTION

The article reviews several issues concerning the memory of the Second World War in the USSR and sovereign Ukraine. Historical memory in its every dimension – collective, corporate, individual – plays an outstanding role in the processes of forming the nation and state. The official memory model is often based on the historical myth. Tracing the long evolution of commemorative practices during the Soviet era, one can record the change from the myth of the “Great October socialist revolution” which dominated the collective/official memory until the mid-1960–70s, yet exhausted its resource of mobilization, to the myth of the “Great Patriotic War”. The latter became particularly the central ideological pillar, an efficient tool of communist regime legitimization and the factor of consolidation in Soviet society. Exploiting the victim glorification components of this myth, the promoters of the mnemonic policy have made undeniable strides. Evidence of this is the great inertia of the myth of the “Great Patriotic War” in the post-Soviet territory, especially in the Russian Federation, where it remains the main “brace” for authority and society. After the dissolution of the Soviet Union, a lengthy and controversial process to overcome the “Soviet heritage” began. Formation of the historical collective memory of the Ukrainian political nation, methods, and forms of “remembrance” of historical events in independent Ukraine have grown increasingly detached from the imperial model and approach Western models, although not deprived of certain rudiments. The fact that this path is filled with multiple obstacles substantiates the competition between various memory models. Analysis of approaches by the Ukrainian leadership, political circles, and civil institutions in the state to forming modern historical policy and mnemonic procedures, successes and failures along the way, provides grounds to suggest that the main destructive factors are: first, the interests of certain political groups; second, the distinctive character of the social consciousness of Ukrainian society; third, notable regional differences in the perceptions of the world; fourth, the lack of scientific modeling of political decisions in the memorial sphere. The process of de-communization was particularly complicated, which directly relates to the ground of memory. Some citizens have perceived steps taken by the Ukrainian Institute of National Memory (UINM) in an ambiguous manner. The article highlights the means and mechanisms of external forces, first of all of the Russian Federation, within practices of intervention into the spaces of Ukrainian memory through the instrumentalization of historical knowledge and relevant technologies

of electoral mobilization. In a broad context of hybrid war against Ukraine, they are aimed at destabilizing the political situation in the country, setting up different political and regional groups pitted against one another, so as to place in doubt the historical perspective of the Ukrainian political nation.

Keywords: Ukraine, Second World War, historical memory, myths, historical politics, commemorative practices, mnemonic procedures, manipulative technologies.

Bibliography

- Boriak, Hennadii, tain. *Kontsepsiia kompleksnoho rozvytku (memorializatsii) Babynoho Yaru z rozshyrenniammez hNatsionalnohoistory ko-memorialnoho zapovidnyka «Babyn Yar»*. Kyiv, 2019. Datazvernennia 17 Hrudnia, 2019. <http://resource.history.org.ua/item/0014254>.
- Boshe, Harald, Maryna Dubyk, I Tetiana Pastushenko, «Liubamoia Elli!...» *Lysty, svitlyny ta dokumenty nimetskoho chynovnyka z okupovanoho Ivankova (1942–1943 rr.)*. Kyiv: Mizhnarodnyi fond «Vzaiemorozuminnia i tolerantnist», 2012.
- Fadeev, Aleksandr. *Molodaia hvardia*. Moskva: Pravda, 1946.
- Hrynevych, Vladyslav. *Suspilno-politychni nastroi naseleennia Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny (1939–1945 rr.)*. Kyiv: IPEND, 2007.
- Konkvest, Robert. *Zhnyva skorboty. Radianska kolektyvizatsiia i holodomor*. Kyiv: Lybid, 1993.
- Kulchytskyi, Stanislav. *Promizhnyi zvit robochoi hrupy dlia pidhotovky istorychnoho vysnovku pro diialnist OUN–UPA: Istorychnyi vysnovok pro diialnist OUN–UPA: Poperednii variant*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2000.
- Kulchytskyi, Stanislav, vidp. red. *Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv i Ukrainska povstanska armii. Istorychni narysy*. Kyiv: Naukova dumka, 2005.
- Kulchytskyi, Stanislav, vidp. red. *Problema OUN–UPA*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2000.
- Lytvyn, Volodymyr, Valerii Smolii, Ivan Kovalchuk, Liubov Lehasova, Oleksandr Lysenko ta in., red. kol. *Neprochytani lysty 1941–ho...: doslidzhennia, dokumenty, svidchennia*. Kyiv: Aerostat, 2012.
- Nora, Pier. *Teperishnie, natsiia, pamiat*. Per. z frants. Andrii Riepa. Kyiv: Klio, 2014.
- Semystiaha, Volodymyr. «Dokumentalni materialy pro deiaki osoblyvosti roboty O. O. Fadeieva nad romanom “Molodaia Hvardia”» U *X Mizhnarodni Fadievski chytannia «Vykhovannia molodi na istorychnykh i kulturnykh tradytsiiakh»*. Luhansk–Krasnodon, 2006.

Smolii, Valerii, vidp. red. *Instytut istorii Ukrainy Natsionalnoi Akademii nauk Ukrainy 1936–2006*, red. kol.: V. A. Smolii (holova), V. F. Verstiuk, S. V. Vidnianskyi, V. O. Horbyk, V. M. Danylenko, M. F. Dmytriienko, H. V. Kasianov, S. V. Kulchytskyi, O. Ye. Lysenko, Yu. A. Pinchuk, O. P. Reient, O. S. Rublov, N. O. Terentieva, P. T. Tronko, O. A. Udod, O. V. Yurkova (vidp. sekr.). NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2006.

Stiazhkina, Olena. «Okupatsiia Donbasu: obrazy mynulooho poza kontekstamy metanaratyviv.» U *Natsionalna ta istorychna pamiat. Zb. nauk. prats. Spetsvyypusk: Natsionalna pamiat: sotsiokulturnyi ta dukhovnyi vymiry*. Kyiv: DP «NVTs «Priorytety», 2012.

Sydoruk, Arkadii. «Amerykanets, yakyy stav ukraintsem.» *Universum*, № 11–12 (2006): 9.

Archives

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali – TsDAHOU). F. 1, op. 23, spr. 784

DOI 10.33124/hsuf.2019.11.02

Надія Гончаренко

ВІД «ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ» ДО «УКРАЇНСЬКОГО ВИМІРУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ»: ЗМІНА НАРАТИВУ В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ ІСТОРІЇ

У статті проаналізовано як, починаючи з 1991 р., в українських шкільних підручниках з історії (підручники з всесвітньої історії тут не розглядаються) мінялися інтерпретації подій 1939–1945 рр.; відбувалася поступова відмова від успадкованого з радянської історіографії поняття «Велика Вітчизняна війна» і запроваджувалося поняття «українського виміру Другої світової війни». Оглянуто підходи до оцінювання підручників з історії, запропоновані європейськими науковцями (багатоперспективність, критичне мислення, сформоване на підставі аналізу різноманітних джерел, а завдяки цьому – виховання толерантності й уникання однобічності). Зауважено, що, поділяючи настанови щодо багатоперспективності й критичності, українські науковці наголошують також на потребі надати «від імені науки» згусток знань, потрібних молодій людині для ототожнення себе з країною (Н. Яковенко), дати молодій людині уяву про пов'язаність із своїм суспільством і його минулим (Я. Грицак), та деконструювати фундаментальний радянський міф, котрий залишається стрижневим компонентом ідеологічного колоніалізму щодо України – міф «Великої Вітчизняної війни» і «Великої Перемоги» (Л. Зашкільняк).

У статті показано, що перші українські підручники хронологічно й концептуально відповідали радянському наративу про «Велику Вітчизняну війну». Натомість кожне нове покоління підручників, написаних згідно з оновленими та удосконаленими програмами викладання, серед авторів яких науковці – фахівці з цієї тематики, висвітлювало події Другої світової війни дедалі повніше й адекватніше, поступово відмовляючись від радянської міфології, використовуючи новітні методики викладання і різноманітні джерела. Висвітлено процес формування «українського виміру Другої світової війни», покликаний відірвати освітній простір України від міфології Великої Вітчизняної війни та культу Перемоги, мусив конкурувати з істотним політичним, медійним та культурним впливом Росії на український культурний і освітній простір. Окрім того, автори підручників зіткнулися з потужним опором частини українських політичних еліт – комуністів, прихильників ідей «руського мира», серед яких було чимало народних депутатів, науковців, освітян, діячів культури.

Вони критикували підручники цього періоду, звинувачуючи авторів у перекручуванні правди та відмові від «Великої Перемоги».

Названо ключові чинники створення і постійного удосконалення/перепишування підручників з історії України: суспільна трансформація, політична свобода, світоглядне й культурне різноманіття, інтелектуальна сміливість, можливість проводити вільні дискусії, а також — потреба формування нової української ідентичності задля ототожнення себе із країною.

Ключові слова: історична освіта, наратив, підручник історії, історіографія, міфологія Великої Вітчизняної війни, український вимір Другої світової війни.

Стаття є спробою проаналізувати, як у шкільних підручниках з історії України¹ змінювалася інтерпретація подій 1939–1945 рр.: від успадкованого з історіографії УРСР поняття «Велика Вітчизняна війна» до поступового запровадження «українського виміру Другої світової війни», а також — світоглядні настанови дієвців та ключові чинники цих змін.

Перебільшити важливість дослідження, переосмислення й адекватного висвітлення в науковій та навчальній літературі питань, пов'язаних із Другою світовою війною неможливо, адже ця подія та її наслідки надовго визначили розвиток Європи, водночас залишаючись причинами сучасних міждержавних та міжнародних непорозумінь і конфліктів. Як показує досвід усього періоду незалежності України, а особливо — останніх 6 років, пропагандистські кліше та спекуляції навколо історії Другої світової війни є вагомими частиною війни новітньої — інформаційної. Спільне дослідження ГО «Інтерньюз-Україна» та «Лікбез»² представило аналіз ключових наративів російської пропаганди щодо української історії і продемонструвало тривкість і розгалуженість російсько-радянської міфології Другої світової війни.

Використання цієї пропаганди і міфології спричинило не лише смерть тисяч людей, а й стало загрозою для функціонування української держави. Як підкреслив Юрій Ніколаєць,

на початку 2014 р. в умовах готовності до відкритої агресії проти України пам'ять про Другу світову війну використовувалася для формування позитивного ставлення до очікуваних дій російських

¹ Аналіз зміни наративу від «Великої Вітчизняної війни» до «українського виміру у Другій світовій війні» в українських шкільних підручниках із всесвітньої історії є завданням окремого дослідження.

² *Ре-візія історії. Російська історична пропаганда та Україна* (Київ: К.І.С., 2019).

бойовиків. Поряд із критикою «бандерівщини», «українського націоналізму» у проросійських ЗМІ серед образів історичної пам'яті стали поширюватися образи «донецьких козаків», які виступали символом «оборони Донбасу», «захисниками Вітчизни та православної віри». [...] Продовжили використовувати тему «фашизації» України у своїх інтересах і російські пропагандисти. У першій половині 2014 р. українське керівництво представлялося як «хунта», що незаконно захопила владу, або ж як «фашисти», боротьба з якими начебто продовжує традиції радянських воїнів часів Другої світової війни. Такий самий характер мали й повідомлення ЗМІ терористичних утворень ДНР/ЛНР. Упродовж 2014 р. значна частина таких повідомлень містила в собі топіки про боротьбу з фашизмом, про єдність населення у протидії поширенню «коричневої чуми» та «націоналізму»³.

Серед захисників України виявилось чимало молодих людей, які вивчали українську історію після 1991 р., використовуючи підручники, написані в період незалежності. Саме вони поєднали юнаків і дівчат з різних куточків країни, які слухають різну музику, відрізняються за освітою, добробутом, смаками. У жовтні 2015 р. на Всеукраїнській конференції для учителів історії в Києві вчителька з Кам'янського (тоді — Дніпродзержинська) сказала: «Мої учні захищають мене і Вітчизну».

Водночас, коли зосередитися на питанні шкільних підручників, то, з одного боку, експерти зауважують відсутність у підручниках панівного статусу і впливу у процесі викладання історії⁴, а з іншого — точаться постійні (переважно виважені) дискусії щодо змісту підручників у науковому й педагогічному середовищах, і запеклі — у політичних колах та ЗМІ.

Як впливає з матеріалів Аналітичної доповіді «Культурні практики і культурна політика», вплив підручників на формування уявлень про минуле (зокрема про Другу світову війну) є менш істотним, ніж інших джерел — кінематографу та ЗМІ⁵. За результатами соціологічного опитування, під час якого респондентам ставили запитання:

³ Юрій Ніколаєць, «Історична пам'ять про Другу світову війну у контексті загроз державотворенню», у *Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси*. Зб. наук. пр., ред. Олег Рафальський і Олександр Майборода (Київ: ІПіЕНД НАН України, 2018), 463–464.

⁴ Див. розділ 4.1. «Місце підручника з історії в учбовому процесі» у книзі: *Зміст підручників з історії України та всесвітньої історії: ставлення та очікування учнів та батьків у процесі професійної оцінки вчителів* (Київ, 2010), 6–7.

⁵ Андрій Єрмолаєв, Олександр Левцун, Оксана Мельничук і Віктор Щербина, *Культурні практики і культурна політика. Актуальні питання соціокультурної модернізації в Україні*. Аналітична доповідь (Київ, 2012), 43. Автори доповіді також констатують, що «радянське кіно досі залишається пріоритетним джерелом у формуванні масових уявлень про події 1941–1945 рр.» (див. с. 44).

«З яких джерел Ви отримуєте інформацію про Велику Вітчизняну війну (Другу світову війну)?», виявилось: «Три чверті (74,5%) опитаних одержують уявлення про Велику Вітчизняну війну з художніх фільмів, приблизно половина (46,0%) — з телевізійних передач і передач радіо. Важливу роль в інформуванні про війну також відіграє література, насамперед художні книги (на це вказали 35,5% респондентів), а також публікації в газетах і журналах (27,5%)»⁶. Натомість «навчальний процес (лекції, навчальна література)» стали джерелом інформації для 24% опитаних, а «наукова література» — лише для 17,2%⁷.

Дискусії про зміст підручників розпочалися наприкінці 1980-х рр., у період гласності й перебудови, а постійним елементом суспільного життя стали після проголошення незалежності. Безсумнівно, невдоволення тим чи іншим інтелектуальним чи навчальним продуктом було і в СРСР, але відкрите й публічне обговорення стало можливим лише в умовах політичної лібералізації.

Історія України як окремий предмет у школі не викладалась до 1989 р. У контексті політики демократизації і гласності в 1989/1990 навчальному році «Історія Української РСР» була внесена до числа обов'язкових предметів загальноосвітньої школи. Для цього у 8–11 класах виділялося по 1 годині на тиждень. Водночас продовжувала викладатися й історія СРСР.

Навчальна Програма 1989 р., згідно з якою викладалась «Історія Української РСР», зберігала основні елементи радянської схеми історії: концепцію єдиної руської народності (Давня Русь як колыска братніх народів, де російський народ — головний нащадок); концепцію возз'єднання України з Росією (тріумфальне об'єднання в єдиній державі за Переяславською угодою, спільна боротьба із загарбниками); концепцію створення і захисту спільної вітчизни (перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції та створення СРСР, Перемога у Великій Вітчизняній війні — ключові події ХХ століття)⁸.

19 липня 1991 р., за місяць до заколоту ГКЧП, Міністерство освіти УРСР прийняло рішення залишити на 1991/1992 навчальний рік як самостійний предмет історію СРСР, а історію України в старших класах продовжувати викладати паралельно. Тоді ж — напередодні проголошення незалежності — був видрукуваний українською і російською мовами загальним накладом понад 800 тис. примірників

пробний навчальний посібник з історії України для 10–11 класів середньої школи, підготовлений науковцями Інституту історії Академії наук України⁹.

Стрімкі суспільні зміни спонукали науковців і авторів підручників до подальшої роботи. У травні 1992 р. опубліковано Концепцію шкільної історичної освіти, згідно з якою історія СРСР як окрема дисципліна нарешті зникла з навчальних планів. У школах України з 1992/1993 навчального року запроваджувалося два самостійні предмети: історія України і всесвітня історія. 1992 р. також з'явився проєкт Програми з курсу історії України, де вперше історія Росії та інших країн колишнього СРСР розглядалася як частина всесвітньої, а не вітчизняної історії. Серед навичок, які мали бути прищеплені учням, з'явилися ознайомлення з різними джерелами інформації та вміння доводити власну точку зору.

Політична й інтелектуальна свобода уможливила створення не лише нової навчальної літератури, а також її критику: професійну (з аналізом переваг і недоліків нових підручників) і світоглядно умотивовану (викликану несприйняттям політичних змін та самостійної української держави із власною історією). Детальне й різнобічне обговорення наукових критеріїв оцінювання підручників відбулося на конференції «Особистість та суспільство як проблема нової та новітньої історії»¹⁰ (Київ, 1998), матеріали якої опубліковано в збірнику «Українська історична дидактика»¹¹.

У статті з цього збірника Ярослав Грицак наголосив на тому, що

...українським авторам [підручників] не варто аж так вганятися за стерильною об'єктивністю... Головне, щоб історик чітко усвідомлював свою мету, яку він ставить при написанні чи викладанні історії, і чесно до неї признавався. Думаю, що для сучасного українського історика немає важливішої мети, ніж редефініція, чи творення нової української ідентичності. Історія повинна дати молодій людині уяву про той спосіб, у який він пов'язаний зі своїм суспільством і його минулим, і які можливі наслідки з цього випливають¹².

⁹ Михайло Коваль, Станіслав Кульчицький, Юрій Курносів і Віталій Сарбей, *Історія України. Пробний навчальний посібник для 10–11 кл. середньої школи* (Київ: «Освіта», 1991).

¹⁰ Перша українсько-німецька конференція в рамках міжнародного проєкту, організованого Інститутом ім. Георга Еккерт, з вивчення підручників відбулася в Києві 1998 р.

¹¹ *Українська історична дидактика. Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії)*. 36. наук. ст. (Київ: Генеза, 2000).

¹² Ярослав Грицак, «Як викладати історію України після 1991 року?», в *Українська історична дидактика. Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії)*. 36. наук. ст. (Київ: Генеза, 2000), 71.

Ці думки залишаються актуальними й донині.

Методики написання підручників та підходи до їх оцінювання були запропоновані учасниками Міжнародного проєкту «Інновації в історичній освіті України»¹³, й опубліковані у збірці «Сучасні підходи до історичної освіти»¹⁴. Аналізуючи європейські та українські підручники, автори застосовують підходи, сформовані в повоєнній Західній Європі. Насамперед — багатоперспективність, критичне мислення, сформоване на підставі аналізу різноманітних джерел, а завдяки цьому — виховання толерантності й уникання однобічності¹⁵. Один із учасників проєкту — Роберт Страдлінг запропонував розлогу класифікацію критеріїв оцінювання підручників, описавши «вісім смертних гріхів» (серед яких — упереджене трактування подій, націоналістичні, расистські та ідеологічні інтерпретації, етноцентризм, євроцентризм, стереотипні настанови і «токенізм», себто видимість об'єктивності та критичності), властивих авторам підручників¹⁶.

Аналогічні підходи та приклади їх застосування пропонуються у збірці «History for Today and Tomorrow. What Does Europe Mean for School History?»¹⁷. У низці статей представлено огляд підручників країн «вільного світу» та колишнього «соцтабору» із закликами деміфологізувати підручники і не захоплюватись національною героїзацією, яка, на думку авторів, заповонила підручники посткомуністичних країн¹⁸. Такі настанови, за їхньої корисності й обґрунтованості, на наш погляд, є дещо завузькими для аналізу історичної освіти в посткомуністичних країнах, особливо якщо вони недавно здобули незалежність. Позаяк панівною міфологією в цих країнах досить довго була саме комуністична, тісно пов'язана з офіційним ідеологічним

¹³ Проєкт реалізовувався упродовж 2001–2004 рр. Всеукраїнською асоціацією викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» у співпраці з європейською Асоціацією вчителів історії EUROCLIO, Міністерством освіти і науки України, Інститутом історії України та видавництвом «Генеза».

¹⁴ Сучасні підходи до історичної освіти. Методичний додаток до навчального посібника «Історія епохи очима людини. Україна та Європа в 1900–1939 рр.» (Львів: «Українські технології», 2004).

¹⁵ Сучасні підходи до історичної освіти, 11–17.

¹⁶ Robert Stradling, *Teaching 20th-century European History* (Council of Europe Publishing, 2001), 261.

¹⁷ Joke van der Leeuw-Rood, ed., *History for Today and Tomorrow. What Does Europe Mean for School History?* (Hamburg: Koerber-Stiftung, 2001).

¹⁸ Наприклад: Capita Carol, «Small World, Big Country. A Reappraisal of Europe in Romanian History Teaching», у *History for Today and Tomorrow. What does Europe Mean for School History?*, ed. Joke van der Leeuw-Rood (Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2001); Valdis Klisans, «National and European History in Schools in Latvia», у *History for Today and Tomorrow. What does Europe Mean for School History?*, ed. Joke van der Leeuw-Rood (Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2001).

трактуванням минулого, яка руйнувала національні традиції під гаслами інтернаціоналізму і «дружби народів».

Аналізуючи поширеність радянських історичних міфів у інформаційному й освітньому просторі України, Леонід Зашкільняк наголошував на необхідності застосовувати «сучасну імперіологію і постколоніальний підхід для осмислення радянського минулого України»¹⁹, вказуючи на те, що

...фундаментальним радянським міфом, котрий донині залишається стрижневим компонентом ідеологічного колоніалізму щодо України, є міф «Великої Вітчизняної війни» і «великої Перемоги». Історія виникнення цього міфу та його інструментального характеру в останні десятиліття існування СРСР добре висвітлена в сучасній історіографії. Цей комуністичний конструкт у комплексі з набором його складових про «подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні», «вирішальною роллю комуністичної партії», «морально-політичною єдністю радянського народу», «потужним партизанським рухом в тилу ворога», «зрадниками і колаборантами» та багатьма іншими й сьогодні вірно служить обґрунтуванню існування імперської Росії та її колоній під виглядом СРСР і радянського народу. Цей міф однозначно спрямований на заперечення українського виміру війни, оскільки не залишає місця для українського інтересу, незважаючи на химерні спроби деяких істориків послатися на творення українських міністерств, на участь УРСР в заснуванні ООН тощо²⁰.

Олена Радзивілл у статті про культуру історичної пам'яті також звертає увагу на тривкість і закоріненість радянських стереотипів, які успадкували українські підручники, особливо в питаннях історії ХХ ст., зокрема — історії Другої світової війни²¹.

Надзвичайно важливим критерієм оцінювання шкільних підручників є суголосність історичної дидактики розвитку історичної науки в цілому, спроможність авторів підручників відстежувати новітні дослідження і використовувати нове знання з освітньою метою. На цьому наголосив Роберт Маєр, описуючи свої очікування від підручника та запропонувавши низку критеріїв: політичні, історіографічні,

¹⁹ Леонід Зашкільняк, «Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії: "старе вино в нових міхах"», у *Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Київ, 22–23 травня 2013 р.), ред. Валерій Смолий (Київ: Інститут історії України НАНУ, 2015), 25.

²⁰ Зашкільняк, «Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії», 27–28.

²¹ Олена Радзивілл, «Трансформація образу радянського минулого в українських підручниках з історії», у *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід*, ред. Юрій Шаповал (Київ: ІПЕНД, 2013), 402–404.

дидактичні й педагогічні²². Зокрема, історіографічний критерій передбачає вимоги «враховувати сучасний стан наукових досліджень», «не можна переконувати, що існує лише одна “історична правда”», «учням слід забезпечити можливість критикувати джерела»²³.

Різноманіття представлених джерел — істотний елемент підручника й на погляд Галіни Томальської:

автор може доповнювати основний текст джерельними текстами, суперечливими або відмінними від власних поглядами. Педагогічна цінність такого тексту є безсумнівною, позаяк навчає читача до багатостороннього погляду на ті самі факти, події або вчинки історичних осіб²⁴.

Вона також наголошує, що «підручник історії, ознайомлюючи учня зі світом минулого, будує водночас контекстуальне знання, що охоплює і розуміння майбутнього»²⁵.

Поєднання минулого й сучасного в підручнику — питання, навколо якого постійно тривали дискусії. За матеріалами однієї з них 2008 р. вийшла збірка «Шкільна історія очима істориків-науковців»²⁶, у вступному розділі якої Наталя Яковенко зазначила:

Від підручника, на відміну від дослідницької історії, ми не чекаємо ні відкриттів, ні скептичних ревізій. Його функція — надати «від імені науки» певний компілятивний згусток знань, потрібних молодій людині для рефлексивного ототожнення себе з країною, в якій вона живе, та зі спільнотою, до якої вона належить²⁷.

У підготовленому українськими науковцями «Методичному посібнику», в якому підручники історії оцінюються з погляду дотримання принципів толерантності й полікультурності, Георгій Касьянов, з одного боку, стверджував, що «більшість підручників, які були об'єктом аналізу, є достатньо виваженими з погляду етнічної, культурної та гендерної толерантності і не містять прямої “мови ворожнечі”», а з іншого — вказував, що «...група експертів..., спираючись на

²² Роберт Маєр, «Аналіз українських шкільних підручників із всесвітньої історії ХХ ст.», в *Історична освіта: український та європейський досвід. Викладання національної історії в школах Центральної і Східної Європи* (Київ: К.І.С., 2010), 140–183.

²³ Маєр, «Аналіз українських шкільних підручників», 141.

²⁴ Галіна Томальська, «Сучасне теоретичне підґрунтя оповіді у підручниках з історії», в *Історична освіта і сучасність. Як викладати історію школярам і студентам*, пер. з польської (Київ: К.І.С., 2007), 419.

²⁵ Томальська, «Сучасне теоретичне підґрунтя оповіді у підручниках з історії», 417.

²⁶ Наталя Яковенко, упоряд., *Шкільна історія очима істориків-науковців*. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008).

²⁷ Яковенко, упоряд., *Шкільна історія очима істориків-науковців*, 9.

іншу методику, підтвердила основні висновки... щодо *етноцентризму*, *браку уваги до культурного різноманіття історії України*»²⁸. Загальний висновок Касьянова невтішний: «У перше десятиліття [ХХ ст. — Н. Г.] серед частини наукової і викладацької спільноти склалося досить структуроване розуміння суті проблем, породжених домінуванням національного наративу у шкільному курсі історії України»²⁹.

Теза про домінування національного наративу в науці та освіті має і прихильників, і опонентів. Наприклад, Анатолій Подольський вважає, що:

...сучасна українська гуманітарна наука не перебуває в тенетах диктату влади та ідеологічного владного замовлення, хоча, разом з тим, потребує відкритого діалогу з владою заради знаходження спільного консенсусу з історичних сюжетів нашого важкого минулого. Вона відкрита для різних думок і напрямів, не перебуває під диктатом чи домінуванням якогось одного з підходів чи напрямів, наприклад, націоналістичного, як це намагається представити російська пропаганда... Немає сьогодні в Україні однорідної чи одностайної культурної політики чи політики пам'яті про історію війни з націоналістичною Німеччиною. Так і має бути в демократичній країні³⁰.

Результати кількох наукових дискусій за участі українських та зарубіжних істориків про українське, східноєвропейське і пострадянське історіописання (з особливим наголосом на висвітленні й викладанні подій Другої світової війни) опубліковані у збірнику «Сучасні дискусії про Другу світову війну»³¹. Твердження одного із авторів, Владислава Гриневича, з плином часу лише набуло гостроти:

Для України творення власної моделі пам'яті — це не лише утвердження національної ідентичності, демократизації та гуманізації суспільства, це ще й вихід з-під впливу Росії, для якої модель історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну є потужним інструментом

²⁸ Георгій Касьянов, «Національний наратив, підручник і викладання історії в школі», у *Підручник з історії: проблеми толерантності*. Методичний посібник для авторів та редакторів видавництва (Чернівці: Букрек, 2012), 20–21. (Курсив автора).

²⁹ Касьянов, «Національний наратив», 21.

³⁰ Анатолій Подольський, «Пам'ять про Голокост в Україні», в *Academia. Terra Historiae*. Студії на пошану Валерія Смоля: у 2-х кн., відпов. ред. Геннадій Боряк (Київ: Інститут історії України НАНУ, ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2020), кн. 2, «Простори історика», 261–262.

³¹ *Сучасні дискусії про Другу світову війну*. Збірник наукових статей та виступів українських та зарубіжних істориків (Львів: ЗУКЦ, 2012).

політичного тиску задля збереження України у своєму геополітичному просторі³².

Проблему висвітлення історії Другої світової війни в підручниках, на нашу думку, слід розглядати, пам'ятаючи про ширший науковий і суспільний контекст, окреслений Яною Примаченко:

...відсутність спільного для українців досвіду Другої світової війни, непослідовна політика пам'яті та складні процеси деколонізації спільної радянської історії, які позначаються постійною інтервенцією з боку Росії, власне як і не готовність західних істориків до глобальнішого переосмислення досвіду комуністичного минулого країн Центрально-Східної Європи формують сучасний соціокультурний контекст українського історіописання³³.

Загальновідомо, що в перших українських підручниках та посібниках з історії домінувала успадкована з СРСР міфологія Великої Вітчизняної війни, основними елементами якої були: віроломний напад Німеччини на СРСР влітку 1941 р. і початок війни; радянська армія здобула Велику Перемогу і врятувала весь світ; усі національні рухи опору нацистам, не пов'язані з радянською армією, — зрадники, пособники (польські, литовські, українські); найбільша жертва війни — радянський народ (без конкретизації національних трагедій — Голокосту, депортацій тощо). Жодна інша історична тема не могла дорівнятися до теми Великої Вітчизняної війни за кількістю публікацій — тисячі бібліографічних позицій загальним накладом мільйони примірників.

Матеріал першого, пробного навчального посібника з історії України для 10–11 класів середньої школи, підготовленого науковцями Інституту історії Академії наук України³⁴ хронологічно й концептуально відповідає радянському наративу: перші два роки війни віднесено до глави 6 «Соціально-економічні і політичні перетворення кінця 20-х — 1940 рр.», де є параграф 20 «Возз'єднання західноукраїнських земель» та 21 «Напередодні Великої Вітчизняної війни». Наступна глава 7 охоплює період «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.», що містить лише три параграфи (удвічі менше ніж попередня),

³² Владислав Гриневич, «Український вимір війни та пам'яті про неї», у *Сучасні дискусії про Другу світову війну*. Збірник наукових статей та виступів українських та зарубіжних істориків (Львів: ЗУКЦ, 2012), 64.

³³ Яна Примаченко, «ОУН і УПА vs Голокост: "війни пам'яті" в сучасному соціокультурному контексті українського історіописання», в *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 24 (Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014), 83.

³⁴ Коваль, Кульчицький, Курносів і Сарбей, *Історія України*.

тематично розбиті на «перший період», «період корінного перелому» та «завершальний період» Великої вітчизняної війни.

Описуючи події напередодні возз'єднання, автори зазначали, що «визвольні походи Червоної Армії на територію Західної України, Бессарабії і Буковини, з одного боку, відповідали прагненням значної частини населення цих земель до возз'єднання з Радянською Україною. З іншого — були тісно пов'язані зі змістом радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р., підписаного Молотовим і Ріббентропом»³⁵. Отже, уперше в підручнику з'явилась інформація про пакт, а також про секретні протоколи, за якими розподілялися сфери впливу. Цікаво, що аргументуючи потребу у возз'єднанні, автори побіжно згадують договір між УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. Однак немає жодного слова про початок Другої світової війни, цей термін загалом не використовується при висвітленні подій 1939–1941 рр.

Детально висвітлюється і прославляється діяльність радянських партизанів, яких названо «народними месниками», натомість український національний рух опору згадано у главі «Україна в повоєнний період» у параграфі «На шляху мирного будівництва», де зазначено: «Надзвичайно важко відбувались процеси відновлення в Західній Україні. Озброєні формування УПА намагались чинити опір Червоній Армії... водночас боївки ОУН розгорнули терор проти місцевих державних і партійних органів...». Автори стверджували, що «всього українськими націоналістами було здійснено 14,5 тис. диверсійних і терористичних актів. Місцеве населення не підтримало націоналістів. За допомоги місцевих жителів формувались озброєні винищувальні батальйони, групи самооборони. На початку 50-х років бандерівський рух в Західній Україні було розгромлено»³⁶.

Прикметно, що в тексті не згадується жодних імен керівників націоналістичного підпілля, натомість кілька сторінок присвячено діяльності з'єднань Федорова, Сабурова, Ковпака, «молодогвардійців» та інших «народних месників».

Загалом підручник містить переважно авторський текст, наприкінці деяких параграфів подано історичні документи офіційного характеру: партійні, урядові постанови, накази воєначальників, оперативні зведення, а також — кілька запитань, що спонукають запам'ятовувати і переповідати прочитане.

³⁵ Коваль, Кульчицький, Курносів і Сарбей, *Історія України*, 230.

³⁶ Коваль, Кульчицький, Курносів і Сарбей, *Історія України*, 274.

Головним досягненням 1992 р. був навчальний посібник для 10–11 класів «Історія України»³⁷, підготований науковцями Інституту історії України, що охоплював події від лютого 1917 до 1992 р. У ньому з'явилася нова періодизація війни — розділ 8 «Україна в період Другої світової війни (1939–1945)» розпочинається параграфом «Злочинний зговір Сталіна з Гітлером у 1939 р. і доля західноукраїнських земель», де висвітлено початок Другої світової війни, методи встановлення радянської влади та репресії проти населення Західної України. А розділ 9 «Повоєнний період (1945–1955)» значно детальніше висвітлює події, що відбувалися на території України, зокрема — боротьбу між УПА та радянськими військами:

Органи держбезпеки та внутрішніх справ діяли, грубо нехтуючи будь-які норми законності. Своім завданням вони вважали не тільки знешкодження збройного опору ОУН–УПА, а й залякування населення... використовувався весь багатющий досвід «таємної війни», навіть створення псевдобандерівських загонів чи боївки. Як засіб боротьби проти бандерівщини широко застосовувалися масові депортації селян. До Сибіру, Далекого Сходу, інших східних країн було примусово вивезено 65 906 родин або 203 662 особи³⁸.

Окрім керівників радянського партизанського руху, стисло йдеться про керівників націоналістичного підпілля — С. Бандеру, Р. Шухевича, А. Мельника, В. Кука. Двома реченнями, побіжно згадано про події на Волині влітку 1943 р. і акцію «Вісла», але без називання їх прямо:

Дестабілізацію політичної обстановки в краї посилював міжнаціональний розбрат, що переріс у криваву різню. Її жертвами стали понад 40 тис. поляків і майже стільки ж українців. Спробою розв'язання цієї проблеми було переселення з Польщі в Україну 483 тис. українців, і з України до Польщі — 810 тис. поляків³⁹.

Так само, як у підручнику 1991 р., домінує авторський текст, фрагменти офіційних документів, запитання, що спонукають відтворювати прочитане.

А втім, навіть обережне й повільне запровадження у шкільні підручники інформації, що підважувала радянські стереотипи щодо історичних подій і показувала складнішу картину минулого, викликало

³⁷ Михайло Коваль, Станіслав Кульчицький і Юрій Курносов, *Матеріали до підручника для 10–11 класів середньої школи* (Київ: Райдуга, 1992).

³⁸ Коваль, Кульчицький і Курносов, *Матеріали до підручника для 10–11 класів*, 370.

³⁹ Коваль, Кульчицький і Курносов, *Матеріали до підручника для 10–11 класів*, 371.

потужний опір з боку колишніх компартійців, частини науковців та працівників освіти.

Яскравим прикладом є ситуація навколо одного із перших підручників з історії України для 10 класу⁴⁰, підготовленого запорізьким істориком Федором Турченком. Виданий восени 1994 р., він отримав офіційну рекомендацію Міністерства освіти для використання у школах усієї України.

Вже в анотації автор обіцяє приділити особливу увагу питанням, «які фальсифікувалися радянською історіографією: визвольним змаганням українського народу, трагічній долі України в умовах радянського тоталітарного режиму, її боротьбі з іноземною окупацією в роки Другої світової війни»⁴¹.

Зокрема, у розділі 6 «Україна під час Другої світової війни» про події вересня 1939 р. сказано: «Це означало фактичний вступ Радянського Союзу в Другу світову війну і пов'язаний з нею переділ світу»⁴². У цьому ж розділі йдеться про розстріл польських офіцерів у Катині, про репресії радянської влади щодо західноукраїнського населення на початку Другої світової війни та після її завершення, про депортацію кримськотатарського народу в 1944 р.

Покликаючись на те, що «заснування в антинацистському русі Опору течій з різною політичною орієнтацією — звичайне явище для європейських країн», автор детально висвітлює «радянське підпілля і партизанський рух в Україні» та «політичну еволюцію ОУН», «створення і боротьбу УПА», «взаємини з радянськими і польськими партизанами»⁴³.

Біографічних довідок підручник не містить, але подає фрагменти документів різного походження: офіційних радянських, націоналістичного підпілля, листів, спогадів тощо. Запитання і завдання спонукають не лише запам'ятовувати, а й висловлювати власні судження (наприклад: «У чому ти вбачаєш суперечливість і трагедію діяльності ОУН–УПА?»⁴⁴).

Зміст підручника викликав хвилю обурення. Низка народних депутатів-комуністів, членів Комітету з питань науки і освіти, почали публікувати відкриті листи і статті в газетах з вимогами заборонити

⁴⁰ Федір Турченко, *Новітня історія України. Підручник для 10 кл. середньої школи* (Київ: Генеза, 1994).

⁴¹ Турченко, *Новітня історія України*, 2.

⁴² Турченко, *Новітня історія України*, 266.

⁴³ Турченко, *Новітня історія України*, 296–323.

⁴⁴ Турченко, *Новітня історія України*, 316.

підручник, як такий, що «фальсифікує героїчне минуле України, перекидає історичні факти, замовчує роль компартії у Великій перемозі й порятунку людства». Популярна газета «Кримська правда» публікувала статті, де Катинський розстріл названо «фальшивкою, придуманою на Заході», депортацію кримськотатарського народу — «комфортним переселенням», а створення нових програм і підручників з історії України — «спробою роз'єднати братні слов'янські народи і перекреслити недавнє щасливе минуле українського народу»⁴⁵.

На ім'я міністра освіти відправили депутатський запит, в якому вимагали відкликати підручник. У відповідь МОН зібрав круглий стіл за участю науковців, учителів, депутатів, журналістів. За підсумками зібрання підручник не відкликали, тож депутати-комуністи знову писали запити на МОН і Академію наук. Інститут історії створив спеціальну комісію, яка констатувала, що критика підручника є політично заангажованою, а підручник подає факти, що руйнують фальсифікації.

У 1996 р. було схвалено програму викладання, що складалася із програм історії України (5–11 класи) та всесвітньої історії (6–11 класи). Тоді ж запроваджено новий підхід до створення підручників: автори подавали тексти на конкурс; комісія при Міністерстві освіти і науки відбирала для публікації кілька підручників, а вчителі могли обирати той підручник, який вважали найадекватнішим. У самих підручниках зменшився обсяг авторського тексту, натомість збільшилась кількість джерел, що представляли різні погляди, а також запитань, що спонукали формувати власні оцінки.

У підручниках, створених за програмою 1996 р., деякі автори ще використовували термін «Велика вітчизняна війна», але перевагу віддавали термінам «Друга світова війна» і «німецько-радянська війна». Програмою чітко встановлено нові хронологічні межі «Україна під час Другої світової війни (1939–1945)». Початок війни не 22 червня 1941 р. (як це було в радянських та перших пострадянських посібниках), а 1 вересня 1939 р. Сталіна й Гітлера зображено як тоталітарних диктаторів, однаково відповідальних за розпалювання війни. Запроваджено поняття Голокосту, детальніше висвітлено депортації, життя в зонах окупації. Подано більше інформації про внесок України в перемогу над нацизмом, долі цивільного населення, військовополонених. Детально представлений радянський партизанський рух, інші рухи опору.

⁴⁵ Цит. за: Федір Турченко, «Як створювалися перші підручники з історії України», у *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* 45, т. 1 (2016): 186.

Оцінюючи у 2000 р. українські підручники з історії, видані упродовж 1990-х рр., Юрій Шаповал підкреслив, що «в них відбувається деконструкція ключових набудованих у роки комуністичної диктатури прийомів і методів самозабезпечення режиму та поступова інституалізація нового, україноцентричного погляду на історію України доби тоталітаризму»⁴⁶.

Від 1996 до 2005 р., коли була прийнята нова Програма, у широкому використанні з'явилося понад 40 підручників, що висвітлювали курс історії України. Обсяг авторських текстів у них істотно скорочено (до 60%), істотну частку становили джерела різного походження (офіційні документи, листи, спогади, фрагменти наукових праць), запитання для обговорення, візуальні джерела.

Наприклад, у підручнику Станіслава Кульчицького і Юрія Шаповала⁴⁷ вміщено різномірні історичні документи: постанови, спогади, листи, а також візуальні джерела, що є важливими документами епохи. Запроваджено рубрику «Розвиваємо історичне та критичне мислення», а також рубрику «До політичного портрета», де подано біографічні довідки. Щодо періоду Другої світової війни бачимо певний баланс: вміщено біографії шістьох діячів, троє з яких «герої» з радянського боку (Кирпонос, Ковпак, Ватутін), троє — з українського націоналістичного (Мельник, Бандера, Шухевич).

У підручнику йдеться про «новий порядок» та Голокост на українських землях⁴⁸, про Волинь як «місце кривавого зіткнення... жертвами якого стали тисячі українців і поляків»⁴⁹, примусову депортацію кримських татар та інших народів із Криму⁵⁰.

Нові підручники викликали бурхливі дискусії в суспільстві: одні критики закидали їм неспівмірні спроби подолати радянські стереотипи та фальсифікації минулого, інші — фальшування прекрасного і справедливого радянського ладу, героїзацію націоналістів тощо. Найбільш гострі дискусії розгорнулися якраз навколо питань висвітлення Другої світової війни та спроб авторів шкільних підручників сформувати власну, українську, версію війни, відмінну від

⁴⁶ Юрій Шаповал, «Комуністичний тоталітаризм та його образ у сучасних підручниках України», в *Українська історична дидактика. Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії)*. 36. наук. ст. (Київ: Генеза, 2000), 43.

⁴⁷ Станіслав Кульчицький і Юрій Шаповал, *Новітня історія України (1939–2001)*. Підручник для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (Київ: Генеза, 2005).

⁴⁸ Кульчицький і Шаповал, *Новітня історія України*, 28–29.

⁴⁹ Кульчицький і Шаповал, *Новітня історія України*, 42.

⁵⁰ Кульчицький і Шаповал, *Новітня історія України*, 50–51.

радянської, врахувавши нові дослідження українських науковців та введення в обіг раніше недоступних чи заборонених документів.

Ці дискусії зачепили не лише науковців та освітян, а й державну політику: 2000 р. офіційні ветеранські організації пролобіювали прийняття Закону України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», де йшлося про «недопущення фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни у наукових дослідженнях, навчально-методичній літературі, підручниках та ЗМІ»⁵¹. Однак завдяки політичній конкуренції і вільному обігу наукової та освітньої літератури повернутися до радянських схем вже стало неможливо.

Згідно з новою Програмою викладання історії, затвердженою 2005 р., у підручниках, що виходили упродовж 2005–2010 рр. детально висвітлено зміцнення тоталітарного режиму протягом 1930-х рр., розгортання репресій, організацію Голодомору, індустріалізацію, мілітаризацію і підготовку СРСР до війни. Розлогіше оповідалося про вторгнення в Польщу, розстріл польських офіцерів у Катині, радянську заохочення територій, репресії, вторгнення нацистів, Голокост, радянське та націоналістичне підпілля, оstarбайтерів, воєнні операції з визволення та депортації мирного населення.

Розширену хронологію війни, детальне зображення подій на території України, різні течії руху Опору, життя населення на окупованих територіях науковці та автори підручників називали формуванням «українського виміру Другої світової війни», який мав відірвати освітній простір України від міфології Великої вітчизняної війни та культу Перемоги, що здобували в Росії нову популярність. Однак робити це було доволі складно, враховуючи істотний політичний, медійний та культурний вплив Росії на українське населення. І хоча намагання президента Віктора Ющенка примирити українців, які воювали по різний бік фронту – бійців Червоної армії та ОУН–УПА – не мали успіху, шкільні підручники з історії України доволі повно висвітлювали участь цих військових формувань у перебігу подій.

Існував також потужний опір частини українських еліт – політичних опонентів Ющенка: комуністів, прихильників ідей «руського мира», серед яких було чимало народних депутатів, науковців, освітян, діячів культури. Вони критикували підручники цього періоду, звинувачуючи авторів у «героїзації злочинців», відмові від «Великої Перемоги» тощо. Наприклад, депутат Верховної Ради Вадим

⁵¹ Див.: «Закон України “Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років”», № 168414 (09 квітня 2000), *Верховна Рада України*, дата звернення 19 січня, 2020, <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/168414>.

Колесніченко звернувся у 2007 р. з відкритим листом до тодішнього віце-прем'єра з гуманітарних питань Дмитра Табачника із закликом переглянути і переписати всі програми та підручники з історії України, адже вони нібито

являються образцом реализации политических установок временщиков и заведомой фальсификации реального исторического прошлого нашей страны. Самое страшное в этом мракобесии то, что детям методично вдалбливается в голову тема враждебного отношения к нам со стороны России... А это путь к национальной нетерпимости, ксенофобии, антисемитизму и расизму, которые уже стали проявляться в нашей жизни⁵².

Тиск на авторів підручників чинили не лише народні депутати. У 2007 р., на вимогу Міністра освіти і науки України Станіслава Ніколаєнка, у підручник Ф. Турченка, П. Панченка і М. Тимченка «Новітня історія України. Частина друга. 1939 – початок ХХІ ст.» внесено прикметні зміни: назву глави «Україна під час Другої світової війни (1939–1945)», доповнено означенням «Велика вітчизняна війна», а також:

...змінено формулювання назв першої глави й параграфів, які висвітлювали події в Україні під час Другої світової війни, було вилучено фото й документи, що позитивно характеризували діяльність ОУН і УПА, а на їхнє місце вміщено фотографії й документи, що стосувалися дій радянської армії, партизанів і підпільників, особливий акцент зроблено на проявах героїзму радянського народу/радянських воїнів на різних етапах війни⁵³.

2010 р., після приходу до влади президента Віктора Януковича, Дмитро Табачник став Міністром освіти і оголосив про потребу запровадження в історичній освіті «антропологічного підходу»⁵⁴. За наполяганням міністерства, у підручники з історії, що мали з'явитися у 2010 р., знову було внесено низку коректив ідеологічного характеру. Скажімо, у підручнику «Вступ до історії» Віктора Мисана зменшено обсяг інформації про Українську народну республіку та події 1917–1921 рр., вилучено згадку про штучний характер Голодомору. Щодо Другої світової війни теж відбулися певні зміни: зменшено обсяг

⁵² Ігор Лосев, «Деукраїнізація української історії за наредпом Вадимом Колесніченком», *День*, 14 березня 2007, дата звернення 19 січня, 2020, <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/deukrayinizaciya-ukrayinskoyi-istoriyi-za-nardepom-vadimom-kolesnichenkom>.

⁵³ Олена Радзивілл, «Війна за війну: Друга світова війна та Велика вітчизняна війна у шкільних підручниках з історії України (1996–2007)», в *Сучасні дискусії про Другу світову війну*. Збірник наукових статей та виступів українських та зарубіжних істориків (Львів: ЗУКЦ, 2012), 209.

⁵⁴ Касьянов, «Національний наратив», 22.

інформації про діяльність УПА — і під час війни, і в повоєнні роки. А про кримських татар говорилося, що тисячі були депортовані, бо їх звинуватили у співпраці з нацистами. При цьому жодного слова про те, що звинувачення брехливе, а депортація — це злочин проти корінного народу Криму⁵⁵.

А в підручнику Олени Пометун і Нестора Гупана, що розпочинається розділом із розширеною назвою: «Україна в роки Другої світової війни 1939—1945. Велика Вітчизняна війна 1941—1945», у параграфі 3 «Початок Другої світової війни та вступ Червоної армії на територію Західної України» стверджується: «З перших днів перебування на західноукраїнській території Червона армія намагалася не чинити кривди місцевому населенню»⁵⁶. Утім, оповідаючи про радянізацію та модернізацію краю, автори стисло згадують і насильницьку колективізацію, і репресії проти духовенства й інтелігенції, і депортацію понад 10% населення. 22 червня 1941 р. автори називають «початком Великої вітчизняної війни», детально описуючи поразки Червоної армії, життя в окупації, Голокост, оstarбайтерів, течії руху Опору (радянську та українську націоналістичну), депортацію кримських татар й інших народів із Криму, жорстокі методи НКВС у боротьбі з УПА після завершення війни. Автори подають велику кількість різноманітних джерел, зокрема й візуальних, запитань і завдань для обговорення, але тільки дві біографічні довідки — С. Тимошенка та М. Кирпоноса.

Спроби повернення до міфології Великої вітчизняної війни, що відбувалися на рівні державної політики (Закон України від 21 квітня 2011 р. «Про внесення змін до Закону України “Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років” щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги»⁵⁷ та в орієнтованих на РФ мас-медіа (акція каналу «Інтер» «Безсмертний полк», концерти та фільми до «Дня Перемоги»), не справили істотного впливу на освітню літературу. На наш погляд, це обумовлено значною кількістю наукових праць та введених у обіг історичних документів, а відтак — сформованою традицією «українського виміру» Другої світової війни.

⁵⁵ Катерина Каплюк, «Переписана історія України. Версія епохи Дмитра Табачника», *Українська правда*, дата звернення 19 січня, 2020, <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/26/5332444/>.

⁵⁶ Олена Пометун і Нестор Гупан, *Історія України. Підручник для 11 кл. заг. навч. закл.* (Харків: Сиція, 2012), 10.

⁵⁷ Закон України «Про внесення змін до Закону України “Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років” щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги», № 3298-VI, *Відомості Верховної Ради*, № 44, ст. 470 (2011).

Нова хвиля змін настала після 2014 р. Взимку й навесні цього року Україна пережила хвилю народної декомунізації — стихійного повалення пам'ятників Леніну та іншим діячам радянської влади.

Прийнятий Верховною Радою у квітні 2015 р. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»⁵⁸ окреслює комуністичний режим як окупаційний і ворожий щодо української держави, а Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років»⁵⁹ свідчить про відмову на рівні державної політики від міфології «Великої Вітчизняної війни», приєднуючись до тези, давно запропонованої науковцями й авторами підручників: розв'язання Другої світової війни — це «заслуга» і нацистського, і комуністичного тоталітарних режимів.

Упродовж 2015—2016 рр. робоча група у складі науковців, учителів історії, співробітників Українського інституту національної пам'яті, працівників Міністерства освіти і науки розробляла нову Програму з історії для 10—11 класів⁶⁰ (XX ст.), що відповідала б декомунізаційним законам. Улітку 2016 р. ця Програма була затверджена Міністерством.

У новій Програмі тема «Україна в роки Другої світової війни» містить такі розділи: «Радянська новоприсєднаних територій. Правовий статус громадян на анексованих територіях. Масові політичні репресії 1939—1940 рр. Тактика “випаленої землі”. Нацистський “новий порядок”. Колабораціонізм. Оstarбайтери. Концтабори. Масове знищення мирного населення. Голокост. Опір окупантам. Український визвольний рух. Створення УПА. Українсько-польське протистояння. Радянський партизанський рух. Депортація з Криму кримських татар та інших народів»⁶¹.

Усі ці питання більшою чи меншою мірою вже висвітлювались у підручниках минулих років, отже, можна говорити не так про істотні змістовні зміни, як про обсяги матеріалу, джерела, що цитуються, й акценти, розставлені авторами.

⁵⁸ Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», № 317-VIII, *Відомості Верховної Ради*, № 26, ст. 219 (2015).

⁵⁹ Закон України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 років», № 315-VIII, *Відомості Верховної Ради*, № 25, ст. 191 (2015).

⁶⁰ «З цього навчального року старшокласники навчатимуться за новими програмами з історії України», *Український інститут національної пам'яті*, дата звернення 19 січня, 2020, <http://www.memory.gov.ua/news/z-tsogo-navchalnogo-roku-starshoklasniki-navchatimutsya-za-novimi-programami-z-istorii-ukraini>.

⁶¹ «З цього навчального року старшокласники навчатимуться за новими програмами з історії України».

Навесні 2018 р. з'явилися два нові підручники⁶², рекомендовані МОН, з інтегрованого курсу «Історія: Україна і світ» для 10 класу, що охоплюють період від 1914 до 1945 р. Обидва містять два великі розділи із назвами «Україна і світ напередодні Другої світової війни. Початок війни» та «Друга світова війна. Перебіг та результати». Прикметно, що вступ СРСР у війну восени 1939 обидва підручники не називають «визволенням» чи «возз'єднанням Західної України». У підручнику Олександра Гісема є параграфи «Агресія СРСР проти держав Центрально-Східної Європи» в 1939–1940 рр.» та «Радянізація Західної України в 1939–1940 рр.», а в підручнику Мар'яна Мудрого та Олени Аркуші — ці події висвітлюються в параграфах «Початок Другої світової війни. Радянська окупація Західної України» та «Радянізація західних областей України».

Обидва підручники висвітлюють Голокост в окремих параграфах. Рухи Опору Мудрий і Аркуша вмістили в один параграф «Український національно-визвольний, комуністичний партизанський та інші рухи Опору на теренах України», де є частина «українсько-польські відносини» і стисло (одним абзацом) оповідається про події на Волині 1943 р.: «Українські й польські збройні формування... розпочали взаємне винищення, втягуючи в кривавий конфлікт місцеву людиність»⁶³. У підручнику Гісема ці питання розбиті на два параграфи: «Рух Опору та його течії в Україні» та «Польський рух Опору на західноукраїнських землях. Україно-польське протистояння», а проблема українсько-польської боротьби детально висвітлюється на трьох сторінках⁶⁴. Автор констатує: «Проводилися “взаємні відплатні” акції, до яких втягувалися поліцейські підрозділи, сформовані з українців або поляків, що перебували на службі в нацистів... Збройні загони почали нищити цілі села з мирним населенням»⁶⁵.

Доволі детально обидва підручники висвітлюють трагедію кримськотатарського народу — депортацію 1944 р., а також інших народів із Криму.

Описуючи завершення війни, автори не використовують термін «визволення» щодо України, вживаючи натомість «Вигнання військ гітлерівської коаліції з України» (Мудрий, Аркуша) та «Вигнання з України нацистських загарбників» (Гісем). Гісем, зокрема,

⁶² Олександр Гісем, *Історія: Україна і світ (Інтегрований курс. Рівень стандарту)*. Підр. для 10 кл. заг. серед. школи (Харків: Ранок, 2018); Мар'ян Мудрий і Олена Аркуша, *Історія: Україна і світ (Інтегрований курс. Рівень стандарту)*. Підр. для 10 кл. заг. серед. школи (Київ: Генеза, 2018).

⁶³ Мудрий і Аркуша, *Історія: Україна і світ*, 262.

⁶⁴ Гісем, *Історія: Україна і світ*, 225–227.

⁶⁵ Гісем, *Історія: Україна і світ*, 226.

зауважує: «Вигнання німецьких військ та їхніх союзників з України не стало визволенням»⁶⁶.

Тож можна констатувати, що упродовж періоду незалежності тривало поступове витіснення радянської міфології Великої Вітчизняної війни з наукового й освітнього простору України, натомість формувалася (і досі формується, поступово поширюючись у суспільних уявленнях) «український вимір» Другої світової війни.

Суспільна трансформація, політична свобода, світоглядне й культурне різноманіття, інтелектуальна сміливість і потреба творення нової української ідентичності, задля ототожнення себе із країною, стали ключовими чинниками створення і постійного удосконалення/перепишування підручників з історії України. Найістотніше це «перепишування» стосується ХХ століття, зокрема — Другої світової війни.

Автори шкільних підручників використовують новітні наукові дослідження (нерідко самі вони є відомими науковцями), різноманітні джерела, що спонукають учнів до критичного осмислення матеріалу і формулювання власних оцінок. Авторські тексти супроводжуються різними джерелами — писемними і візуальними: офіційними документами, спогадами, листами, художніми творами епохи, зразками пропаганди.

Сучасні підручники пропонують повнішу й адекватнішу періодизацію війни (від 1939 до 1945 рр.); показують справжню ціну «Великої Перемоги»; ставлять знак рівності між злочинами, що «вчинені обома режимами на території України»; описують всі рухи опору нацистам і національні трагедії — Голокост, депортації за національною ознакою, воєнні злочини. Науково обґрунтована й коректна хронологія війни, детальне зображення подій на території України, у тому числі — трагічних подій, пов'язаних із відступом, поразками, прорахунками керівництва упродовж першого року після нападу Німеччини на СРСР, життя населення на окупованих територіях — це складові елементи, що формують «український вимір Другої світової війни». Одним із важливих концептуальних елементів нового наративу, що чітко простежується в останніх підручниках, є відмова від конструкта «визволення України від німецьких загарбників» і вживання натомість «вигнання нацистів з території України».

Усі ці зміни допомагають поступово відділяти освітній простір України від успадкованої від СРСР міфології Великої вітчизняної війни та пропагованого нині Російською Федерацією культу «Великої Перемоги».

⁶⁶ Гісем, *Історія: Україна і світ*, 238.

А втім, вони не скасовують, а часом — навпаки заохочують, палкі дискусії навколо нових підручників у науковому, політичному й освітньому середовищі.

Nadiia Honcharenko

FROM THE “GREAT PATRIOTIC WAR” TO THE “UKRAINIAN DIMENSION OF THE SECOND WORLD WAR”: A CHANGE IN THE NARRATIVE IN SCHOOL HISTORY TEXTBOOKS

The article analyzes changes in the interpretations of events during the period 1939–1945 that have occurred in the writing of Ukrainian school history textbooks since 1991 (World history textbooks are not considered here). There was a gradual rejection of the concept of the “Great Patriotic War” inherited from Soviet historiography, superseded by the introduction of the concept of the “Ukrainian dimension of the Second World War”. The article examines approaches proposed by European scholars for evaluating history textbooks. These comprise multiple viewpoints based on the analysis of various sources of the formation of critical thinking, perspectives that enable the development of tolerance and avoidance of one-sidedness. It has been pointed out that while sharing guidelines for multiple views and critical judgment, Ukrainian scholars also emphasize the need to provide a complex of knowledge “on behalf of science” necessary for young people in order to promote their sense of identification with the country (N. Yakovenko); solidly grounded knowledge so as to provide them with conceptions about their connection to their society and their past (Y. Hrytsak), and to counter and critically reflect on the fundamental Soviet myth that remains the core component of ideological colonialism in Ukraine — namely the myth of the “Great Patriotic War” and the “Great Victory” (L. Zashkilnyak).

The article shows that the first Ukrainian textbooks corresponded chronologically and conceptually to the Soviet narrative about the “Great Patriotic War”. However, each new generation of textbooks — by authors who are experts on this subject, and written following updated and improved teaching programs — presented the events of the Second World War more adequately, gradually abandoning Soviet mythology, employing the newest teaching methodologies and various sources. The previously documented process of the formation of the “Ukrainian dimension of the Second World War” — designed to remove the Ukrainian educational space from the mythology of the “Great Patriotic War” and the cult of the “Great Victory” — had to compete with substantial Russian political, media and cultural influences present within the Ukrainian

cultural and educational space. Moreover, Ukrainian textbook authors faced a powerful opposition by a segment of the Ukrainian political elite — communists, supporters of ideas from the “Russian world” (“Russkiy mir”). Among these were many MPs, scholars, educators, and cultural activists. They criticized various textbooks, accusing the authors of distorting the truth and in denial of the “Great Victory”.

The article seeks to identify the key factors underlying the creating and continuous improvement and rewriting of history in Ukrainian textbooks: social transformation, political freedom, ideological and cultural diversity, intellectual courage, the possibility for free discussion, and the need to shape a new sense of Ukrainian identity to link citizens with the country.

Keywords: historical education, narrative, history textbooks, historiography, mythology of the “Great Patriotic War”, the Ukrainian dimension of the Second World War.

Bibliography

Bakhanov, Kostiantyn. Suchasnyi shkilnyi pidruchnyk z istorii. Kharkiv: Vydavnycha hrupa «Osnova», 2009.

Carol, Capita. «Small World, Big Country. A Reappraisal of Europe in Romanian History Teaching.» In History for Today and Tomorrow. What does Europe Mean for School History?, edited by Joke van der Leeuw-Roord. Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2001.

Hisem, Oleksandr. Istoriia: Ukraina i svit (Intehrovanyi kurs. Riven standartu). Pidruchnyk dlia 10 klasiv zahalnoosvitnoi serednoi shkoly. Kharkiv: Ranok, 2018.

Hrynevych, Vladyslav. «Ukrainskyi vymir viiny ta pamiati pro nei.» U Suchasni dyskusii pro Druhu svitovu viinu. Zbirnyk naukovykh statei ta vystupiv ukrainskykh ta zarubizhnykh istorikiv, 50–64. Lviv: ZUKTs, 2012.

Hrytsak, Yaroslav. «Iak vykladaty istoriiu Ukrainy pislia 1991 roku?» V Ukrainka istorychna dydaktyka. Mizhnarodnyi dialoh (fakhivtsi riznykh krain pro suchasni ukrainski pidruchnyky z istorii). Zbirnyk naukovykh statei, 63–75. Kyiv: Heneza, 2000.

Kapliuk, Kateryna. «Perepysana istoriia Ukrainy. Versiia epokhy Dmytra Tabachnyka.» Ukrainka pravda. Data zvernennia 19 Sichnia, 2020. <https://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/26/5332444/>.

Kasianov, Heorhii. «Natsionalnyi naratyv, pidruchnyk i vykladannia istorii v shkoli.» U Pidruchnyk z istorii: problemy tolerantnosti. Metodychnyi posibnyk dlia avtoriv ta redaktoriv vydavnytstv, 8–24. Chernivtsi: Bukrek, 2012.

Klisans, Valdis. «National and European History in Schools in Latvia.» In *History for Today and Tomorrow. What does Europe Mean for School History?*, edited by Joke van der Leeuw-Roord. Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2001.

Koval, Mykhailo, Stanislav Kulchytskyi, i Yurii Kurnosov. *Materialy do pidruchnyka dlia 10–11 klasiv serednoi shkoly*. Kyiv: Raiduha, 1992.

Koval, Mykhailo, Stanislav Kulchytskyi, Yurii Kurnosov, i Vitalii Sarbei. *Istoriia Ukrainy. Probnyi navchalnyi posibnyk dlia 10–11 klasiv serednoi shkoly*. Kyiv: «Osvita», 1991.

Kulchytskyi, Stanislav, i Yurii Shapoval. *Novitnia istoriia Ukrainy (1939–2001). Pidruchnyk dlia 11 klasiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv*. Kyiv: Heneza, 2005.

Leeuw-Rood, Jokevander, ed. *History for Today and Tomorrow. What Does Europe Mean for School History?* Hamburg: Koorberg-Shtiftung, 2001.

Losiev, Ihor. «Deukrainizatsiia ukrainskoi istorii za nardepom Vadymom Kolesnichenkom.» Den. 14 Bereznia 2007. Data zvernennia 19 Sichnia, 2020. <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/deukrayinizaciya-ukrayinskoyi-istoriyi-za-nardepom-vadimom-kolesnichenkom>.

Maier, Robert. «Analiz ukrainskykh shkilnykh pidruchnykiv iz vsesvitnoi istorii XX st.» V *Istorychna osvita: ukrainskyi ta yevropeyskyi dosvid*. Vykladannia natsionalnoi istorii v shkolakh Tsentralnoi i Skhidnoi Yevropy, 140–183. Kyiv: K.I.S., 2010.

Mudryi, Marian, i Olena Arkusha. *Istoriia: Ukraina i svit (Intehrovanyi kurs. Riven standartu)*. Pidruchnyk dlia 10 klasiv zahalnoosvitnoi serednoi shkoly. Kyiv: Heneza, 2018.

Nikolaiets, Yurii. «Istorychna pamiat pro Druhu svitovu viinu u konteksti zahroz derzhavotvorenniu.» U *Polityka suspilnykh reform: stratehiia, mekhanizmy, resursy*. Zbirnyk naukovykh prats, redaktory Oleh Rafalskyi i Oleksandr Maiboroda. Kyiv: IPIEND NAN Ukrainy, 2018.

Podolskyi, Anatolii. «Pamiat pro Holokost v Ukraini.» V *Academia. Terra Historiae. Studii na poshanu Valerii Smoliiia: u 2-kh kn., vidpovidalnyi redaktor Hennadii Boriak*, 257–270. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, DU «Instytut vsesvitnoi istorii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy», 2020. Kn. 2, «Prostory storyka».

Pometun, Olena, i Nestor Hupan. *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11 klasiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv*. Kharkiv: Sytsia, 2012.

Prymachenko, Yana. «OUN i UPA vs Holokost: “viiny pamiaty” v suchasnomu sotsiokulturnomu konteksti ukrainskoho istoriopysannia.»

V Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist 24. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, 2014.

Radzyvill, Olena. «Transformatsiia obrazu radianskoho mynuloho v ukrainskykh pidruchnykakh z istorii.» U *Kultura i storychnoi pamiaty: yevropeyskyi ta ukrainskyi dosvid*, redaktor Yurii Shapoval, 392–413. Kyiv: IPIEND, 2013.

Radzyvill, Olena. «Viina za viinu: Druha svitova viina ta Velyka vitchyzniana viina u shkilnykh pidruchnykakh z istorii Ukrainy (1996–2007).» V *Suchasni dyskusii pro Druhu svitovu viinu*. Zbirnyk naukovykh statei ta vystupiv ukrainskykh ta zarubizhnykh i storykiv. Lviv: ZUKTs, 2012.

Re-viziia istorii. Rosiiska i storychna propahanda ta Ukraina. Kyiv: K.I.S., 2019.

Shapoval, Yurii. «Komunistychnyi totalitaryzm ta yoho obraz u suchasnykh pidruchnykakh Ukrainy.» V *Ukrainska i storychna dydaktyka. Mizhnarodnyi dialoh (fakhivtsi riznykh krain pro suchasni ukrainski pidruchnyky z istorii)*. Zbirnyk naukovykh statei, 29–44. Kyiv: Heneza, 2000.

Stradling, Robert. *Teaching 20th-century European History*. Council of Europe Publishing, 2001.

Suchasni dyskusii pro Druhu svitovu viinu. Zbirnyk naukovykh statei ta vystupiv ukrainskykh ta zarubizhnykh i storykiv. Lviv: ZUKTs, 2012.

Suchasni pidkhody do i storychnoi osvity. Metodychnyi dodatok do navchalnoho posibnyka «Istoriia epokhy ochyma liudyny. Ukraina ta Yevropa v 1900–1939 rr.» Lviv: «Ukrainski tekhnolohii», 2004.

Tomalska, Halina. «Suchasne teoretychne pidgruntia opovidi u pidruchnykakh z istorii.» V *Istorychna osvita i suchasnist. Yak vykladaty istoriiu shkoliaram i studentam*, pereklad z polskoi, 417–427. Kyiv: K.I.S., 2007.

Turchenko, Fedir. «Iak stvoriuvalysia pershi pidruchnyky z istorii Ukrainy.» U *Naukovi pratsi i storychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu* 45. T. 1 (2016): 177–191.

Turchenko, Fedir. *Novitnia istoriia Ukrainy*. Pidruchnyk dlia 10 klasiv serednoi shkoly. Kyiv: Heneza, 1994.

Ukrainska i storychna dydaktyka. Mizhnarodnyi dialoh (fakhivtsi riznykh krain pro suchasni ukrainski pidruchnyky z istorii). Zbirnyk naukovykh statei. Kyiv: Heneza, 2000.

Yakovenko, Natalia, uporiad. *Shkilna istoriia ochyma i storykiv-naukovtsiv*. Materialy Robochoi narady z monitorynhu shkilnykh pidruchnykiv istorii Ukrainy. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy, 2008.

Yermolaiev, Andrii, Oleksandr Levtsun, Oksana Melnychuk, i Viktor Shcherbyna. *Kulturni praktyky i kulturna polityka. Aktualni pytannia sotsiokulturnoi modernizatsii v Ukraini*. Analitychna dopovid. Kyiv, 2012.

Zakon Ukrainy «Pro uvichnennia peremohy nad natsyzmom u Druhii svitovii viini 1939–1945 rokiv.» № 315-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, № 25, st. 191 (2015).

«Zakon Ukrainy “Pro uvichnennia Peremohy u Velykii Vitchyzniani viini 1941–1945 rokiv”.» № 168414 (09 Kvitnia 2000). *Verkhovna Rada Ukrainy*. Data zvernennia 19 Sichnia, 2020. <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/168414>.

Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy “Pro uvichnennia Peremohy u Velykii Vitchyzniani viini 1941–1945 rokiv” shchodo poriadku ofitsiinoho vykorystannia kopii Prapora Peremohy.» № 3298-VI. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, № 44, st. 470 (2011).

Zakon Ukrainy «Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symboliky.» № 317-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. № 26, st. 219 (2015).

«Z tsoho navchalnogo roku starshoklasnyky navchatymutsia za novymy prohramamy z istorii Ukrainy.» *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty*. Data zvernennia 19 Sichnia, 2020. <http://www.memory.gov.ua/news/z-tsogo-navchalnogo-roku-starshoklasniki-navchatymutsia-za-novimi-programami-z-istorii-ukraini>.

Zashkilniak, Leonid. «Radianski storychni mify v suchasni ukrainskii istoriohrafii: “stare vyno v novykh mikhakh”.» U *Svitlo y tini ukrainskoho radianskoho istoriopysannia*. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Kyiv, 22–23 Travnia 2013 r.), redaktor Valerii Smolii, 17–30. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, 2015.

Zmist pidruchnykiv z istorii Ukrainy ta vsesvitnoi istorii: stavlennia ta ochikuvannia uchniv ta batkiv u protsesi profesiinoi otsinky vchyteliv. Kyiv, 2010.

DOI 10.33124/hsuf.2019.11.03

Петро Долганов

КОНКУРУЮЧІ НАРАТИВИ: ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В МЕМОРІАЛЬНОМУ ПРОСТОРІ м. РІВНЕ

Стаття присвячена змінам у меморіальному просторі м. Рівного, які відбулися протягом останніх 5 років. Напередодні Другої світової війни місто було типовим єврейським штетлом, етнічне обличчя якого на 80% формували євреї. У 1941–1942 рр. у Рівному відбулися одні з найбільших в Україні акцій масового вбивства євреїв. Проте пам'ять про жертв Голокосту тривалий час залишалася на маргінесі як у вимірі комеморативних практик, що проводяться в місті, так і в контексті існуючих меморіальних маркерів у символічному просторі Рівного. Поодиноким символом Голокосту – меморіал в урочищі Сосонки – просторово розміщений на краю міста (місце масового вбивства євреїв у 1941 р.) довгий час залишався символом маргіналізації пам'яті про жертв Голокосту.

Протягом останніх 5 років у Рівному сталися зміни, які дозволяють констатувати реанімацію тривалий час забутої пам'яті. До них відносимо: встановлення в центральній частині міста «каменів спотикання» жертвам нацизму, створення меморіального знаку жертвам рівненського гетто, маркування об'єктів, що репрезентують єврейську історико-культурну спадщину, анотаційними дошками та QR-кодами. Ці зміни сталися з ініціативи інститутів громадянського суспільства. «Каміні спотикання» та меморіальний знак жертвам гетто встановлені ГО «Центр “Мнемоніка”». Маркування об'єктів єврейської історико-культурної спадщини відбулося в межах нової практики залучення громадських організацій до процесу бюджетування – бюджет участі. Усі ці ініціативи – результат посилення інструментів впливу громадянського суспільства на локальну публічну політику в процесі реформ, що відбулися після подій Революції гідності (виникнення бюджету участі та посилення ефективності адвокаційних кампаній).

Коригування меморіального ландшафту Рівного призвело до співіснування в його символічному просторі одразу трьох візій пам'яті про Другу світову війну – радянської міфологеми про «Велику Вітчизняну війну», націоналістичного канону героїки (частина символів якого підібрана не дуже вдало – окремі меморіальні знаки глорифікують людей та організації, які несуть безпосередню відповідальність за Голокост і етнічні чистки) та меморіальних знаків, присвячених жертвам Голокосту. Ця

остання візія є абсолютно новою для міста і поки що промовляє невпевнено. Але перші кроки до відродження пам'яті про жертв Голокосту та мультикультурний характер Рівного в довоєнний період місто вже зробило.

Чи можливе таке співіснування взаємовиключних символів — питання, на яке важко дати однозначну відповідь. На це впливає низка факторів. Одними із найважливіших конфліктогенних чинників визначаємо такі: 1) допоки залишається живою пам'ять та «постпам'ять» про Другу світову війну, є ризик що ці взаємовиключні наративи виконуватимуть радше конкуруючу функцію; 2) політична інструменталізація цих меморіальних маркерів у часі виборчих кампаній також акумулює в собі значний конфліктогенний потенціал. Однак амбівалентність оцінок цих символів серед значної частини громадськості свідчить на користь можливості їх безконфліктного співіснування. У будь-якому випадку багато що залежатиме від подальших політичних контекстів, які визначатимуть меморіальну політику в місті.

Ключові слова: меморіальний простір, символічний простір, політика пам'яті, комеморація, Голокост, Друга світова війна у меморіальному просторі.

Пам'ять про Другу світову війну в Україні продовжує породжувати чимало суперечностей як серед академічного співтовариства, так і серед політичного істеблішменту. Можливо, втручання останнього до інтерпретації цих історичних подій і є однією з причин неможливості прийти до консенсусу й примирення.

Яскравим прикладом політичної інструменталізації пам'яті про Другу світову війну в Україні є меморіальні ландшафти міст. Їх конструювання — це результат політичної інженерії еліт на загальнодержавному та місцевому рівнях. Від 1991 р. в Західній Україні представники істеблішменту, залишаючи недоторканими радянські монументальні символи, присвячені Другій світовій війні, витворили в символічному просторі новий наратив — націоналістичний. Рівне в цьому контексті є особливо знаковим прикладом.

Здійснюючи аналіз особливостей формування символічного простору Рівного, використовуватимемо методологічні підходи П. Нора, який є автором категорій «ідеологічна деколонізація пам'яті» («її звільнення від амнезії тоталітарного минулого у процесі демократизації країни») та «внутрішня деколонізація пам'яті» (протиставлення домінантним репрезентаціям минулого пам'яті непанівних

груп — національних, сексуальних, релігійних та ін. меншин)¹. Вважаємо, що їх цілком повноцінно можна інтерпретувати в контексті конструювання символічного простору міста, змодифікувавши таким чином: ідеологічна деколонізація символічного простору міста та внутрішня деколонізація відповідно.

Як засвідчує практика, вирішальним фактором формування / коригування меморіального ландшафту міста є позиціонування локальних еліт. Це підтверджує досвід м. Рівного. Від моменту постання незалежної України, вони активно зайнялися створенням нових меморіальних знаків у центральній частині міста та коригуванням радянського меморіального ландшафту. Щоправда, ці ініціативи місцевого істеблішменту вписувалися до загальнорегіонального контексту формування націоналістичного канону героїки, властивого Західній Україні.

У формуванні меморіального ландшафту Рівного виділяємо такі 3 періоди:

- 1) часткова деколонізація простору та формування націоналістичного канону героїки (1990-ті — перша половина 2000-х рр.);
- 2) другий етап декомунізації (2015–2016 рр.);
- 3) деколонізація пам'яті (2015–2019 рр.).

Перший етап меморіалізаційних змін пов'язаний із двома контрверсійними тенденціями: з одного боку, назви вулиць та частину пам'ятників у місті, пов'язані з радянськими міфами, було перейменовано із використанням більш поміркованих національних символів (використання імен поетів, українських діячів культури та мистецтва, часткова реанімація локальних символів замість панівного радянського мілітарного дискурсу). З іншого — у цей період місцеві націоналістичні еліти витворюють новий міф націоналістичного канону героїки. Його дискурсивні й комеморативні практики та методологія конструювання відповідали духу попередньої тоталітарної епохи. Це була протилежна частковій деколонізації меморіального простору міста тенденція.

Розглянемо контент-аналіз меморіального ландшафту Рівного в цей період.

¹ Вікторія Середа, «Місто як lieu de mémoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова», Вісник Львівського університету. Серія «Соціологія» 2 (2008):74–75.

Таблиця 1.

**Пам'ятники і меморіальні комплекси Рівного
(станом на 2010 рік)**

Пов'язані з історією міста				Позбавлені зв'язку з історією міста		
Радянського характеру	Національного характеру	Символізують політичне минуле міста	Іншого характеру	Національного характеру	Радянського характеру	Соціального характеру
21	8	3	2	8	3	1
34				12		
46						

Таблиця 2.

**Класифікація пам'ятників, які забезпечують інтерналізацію
національної візії історії**

Мілітарного характеру	Присвячені діячам культури, науки, мистецтва, освіти, медицини	Присвячені політичним та державним діячам	Жертвам депортації та Голодомору	На честь стародавнього українського роду Рівненщини
7	5	1	2	1
16				

У процесі тематичної класифікації рівненських меморіалів (див. Таблиця 1) одразу привертає до себе увагу значна чисельна перевага пам'ятників, пов'язаних з історією міста, над тими, які її не стосуються. Але варто звернути увагу на те, що здебільшого вони мають радянський характер та були встановлені в місті ще у період СРСР (21 із 34, які символізують просторово-історичний континуум розвитку міста та 24 із 46 загалом). У минулому пам'ятники не становили жодної конкуренції загальнодержавній парадигмі конструювання меморіального тексту міста, а лише доповнювали символи республіканського значення (УРСР) регіональними (частина яких, до речі, мала першорядне значення і на рівні республіканської глорифікації

минулого, як, наприклад, героїзація розвідника М. Кузнецова). При цьому процеси ідеологічної деколонізації символічного простору Рівного, що супроводжувалися демонтажем старих пам'ятників та встановленням нових, жодним чином не призвели до зміни кількісної переваги радянських об'єктів над національними (маємо абсолютну чисельну перевагу радянських символів: 24 із 46 усіх пам'ятників та меморіальних комплексів). Це було обумовлено переважанням у системі радянських меморіалів Рівного символів часів Другої світової війни, щодо канонічності яких сьогодні в середовищі національно зорієнтованого істеблішменту панує загальний консенсус.

Саме тому серед демонтованих у Рівному виявилися лише кілька пам'ятників. Одним із перших постраждав Ленін, який розміщувався на центральному майдані міста поблизу нинішнього кінотеатру «Україна» (у минулому — кінотеатр «Жовтень»). У дусі кращих традицій націоналізаційного переозначення минулого його було замінено пам'ятником українському Кобзареві. Не витримав випробовування політичних трансформацій і пам'ятник партизанському герою «Великої Вітчизняної війни» — Д. Медведеву, який було «експортовано» до російського міста Бежиця Брянської області (батьківщина радянського героя)². Не менш цікава історія трапилася із М. Кузнецовим, монумент якому спочатку було перенесено на вулицю Ясну (на місце розташування музею-квартири радянського розвідника)³. Але за рішенням міської ради у 2003 р. погруддя було перенесене на окраїну міста і там символічно «похоронене» на меморіалі слави поблизу кладовища на вулиці Дубенській⁴. Під час політичних дискусій навколо чергового «переїзду» М. Кузнецова представники фракції «Наша Україна» в міській раді пропонували йому ту ж саму долю, що й Д. Медведеву. Однак погруддя Кузнецову врешті залишилося у Рівному, не переїхавши до рідного російського міста розвідника — Свердловська (Єкатеринбурга). Таким чином, демонтажу зазнали лише ті монументи радянської епохи, які виявилися найбільш суперечливими з огляду на нову модель політики пам'яті (Медведев і Кузнецов відзначилися боротьбою не лише з нацистським режимом, а й із націоналістичним підпіллям). Розбудова ж нових монументів

² Наталія Демедюк, «Рівненський пам'ятник Медведеву "прописаний" у Брянську», *ERVEUA*, дата звернення 15 серпня, 2019, http://erve.ua/focus/interview/r_vnenskiy_memory_yatnik_medv_d_vu_propisaniy_in_bryansku/.

³ Світлана Федас, «Пристрасті навколо пам'ятників тривають», *Рівне вечірнє*, 2003, № 31, дата звернення 15 серпня, 2019, <http://www.rivnepost.rv.ua/showarticle.php?art=004204>.

⁴ «Пам'ятники Рівного: від УПА до княгині», *Все. Сайт чесних новин*, дата звернення 15 серпня, 2019, <http://vse.rv.ua/istoriya/1389091124-pamyatniki-rivnogo-vid-upa-do-knyagini.html>.

національної спрямованості, припускаємо, не змогла перевершити чисельну перевагу радянських у зв'язку із надто дорогою вартістю та відносно обмеженим фінансовим ресурсом місцевої влади далеко не найрозвинутішого економічно міста.

Унаслідок меморіальної політики місцевої влади в умовах незалежності протягом 1990–2000-х рр. у Рівному встановили чимало меморіальних маркерів на честь націоналістичних героїв та подій. Серед найбільш промовистих — пам'ятники Климіву Савуру (Дмитру Клячківському — одному з командирів УПА та ініціатору етнічної чистки поляків на Волині в 1943 р.), Тарасові Бульбі-Боровцю (засновнику «Поліської Січі»), Нілу Хасевичу (художнику, одному з інформаційних промоутерів УПА), меморіальний знак на честь Степана Бандери та меморіальна дошка газеті «Волинь» (місцевий рупор нацистської окупаційної влади, публікації газети відзначалися різким антисемітизмом та нацистською пропагандою ідей «жидо-більшовизму»).

Цей новостворений канон націоналістичної героїки постав як конкурентна візія минулого, що на рівні меморіального простору Рівного протистоїть радянському наративу пам'яті про «Велику Вітчизняну війну». Більшість меморіалів на честь останньої залишилися в Рівному на своїх місцях. Їх ніхто не модифікував і не зносив (за поодинокими винятками). Колись формуючи домінуючу візію про події Другої світової війни, тепер вони радше репрезентували конкурентний націоналістичному наратив пам'яті.

Процес націоналізаційного переозначення простору призвів і до встановлення на розі вулиць Чорновола та Драгоманова монумента жертвам «...депортації українців Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини зі своїх етнічних земель». Незважаючи на значну польську домінанту в минулому Рівного та той факт, що поляки постраждали від тодішніх сталінських депортацій не менше за українців, «егоїзм болю» не дав можливості вийти на рівень надетнічного контексту, встановивши пам'ятник, який вшановував би жертв депортацій у цілому. Тому маємо все той самий націоналізаційний контекст монумента. Пам'ятник було встановлено у 2007 р. з ініціативи Рівненської міської громадської ветеранської організації «Товариство Холмщина». Утворена у 1994 р., вона зайняла позицію «повернення правди» про Другу світову війну на Волині. Однак, як демонструє приклад спорудженого монумента, «правда», яку захищають представники цієї організації, є майже виключно «своєю» суб'єктивізованою позицією, покликаною черговий раз віктимізувати українців жертвами тоталітарних режимів. Промовистою виявилася і дата відкриття

цього монумента — до 60-ї річниці операції «Вісла». У зв'язку з цим пам'ятник, який формально не стосується резонансного злочину, вчиненого польською владою 1947 р., ніби натякає на те, що українці є головною категорією жертв усіх конфліктах на Волині в першій половині ХХ ст. Це певною мірою послаблює відповідальність за ініційовану УПА етнічну чистку польського населення в 1943 р. «У Рівному пам'ять про депортації (1944–1947 рр.) перетворилася на те дзеркало, через яке оцінювався увесь спектр минулих подій на Волині», — зазначає про ці меморіальні практики Ю. Юрчук⁵.

Другий етап змін у меморіальному ландшафті Рівного розпочався з 2015 р. 9 квітня 2015 р. Верховна Рада України прийняла чотири меморіальні закони. Згідно з одним із них — Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» — місцева влада зобов'язувалася переозначити той меморіальний ландшафт, що був пов'язаний із радянською спадщиною⁶. Так розпочалася друга масштабна хвиля перейменувань вулиць і навіть населених пунктів в Україні, відома як процес декомунізації (перша відбулася в 1990-х рр. після розпаду СРСР). Від першої хвилі перейменувань її відрізняло те, що, хоча відповідальність за реалізацію більшості приписів вищезначеного закону і покладалася на органи місцевого самоврядування, цей процес відбувався під контролем одного з центральних органів державної влади — Українського інституту національної пам'яті. Перейменування ж першої половини 1990-х рр. повністю належали до юрисдикції місцевих рад і залежали від їхньої політичної волі. Тому ідеологічна деколонізація меморіальних ландшафтів у 1990-х рр. відбулася лише в тих містах, місцеві ради яких прихильно поставилися до ідеї «дерадянзації» символічного ландшафту.

Чергова хвиля перейменувань у 2016 р. позначилася і на м. Рівному. Незважаючи на те, що переважна більшість символів, пов'язаних із радянським спадком, зазнала «люстрації» ще в 1990-х рр., тодішня

⁵ Yuliya Yurchuk, *Reordering of Meaningful Worlds: Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine* (Stockholm: Stockholm University, 2014), 136.

⁶ Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», № 595-VIII, № 37–38, ст. 366 (14 липня 2015). Див.: «Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», Верховна Рада України, дата звернення 19 серпня, 2019, <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.

місцева влада не підійшла до цього завдання настільки відповідально, щоб позбутися всіх меморіальних маркерів, які мали радянське семантичне навантаження⁷.

Реалізація декомунізації формально перебувала у віданні Рівненського міськвиконкому (а саме міського голови), який вже до середини 2016 р. успішно затвердив перейменування понад 28 вулиць. Ще 7 вулиць було перейменовано за розпорядженнями голови Рівненської обласної державної адміністрації⁸. Однак ключова роль у процесі визначення тих топонімічних маркерів, які підлягали «люстрації», належала комісії з питань найменування міських об'єктів, встановлення пам'ятних знаків, меморіальних та анотаційних дощок на території міста Рівного. Саме на її рекомендації постійно посилався міський голова у своїх розпорядженнях про перейменування тих чи інших вулиць⁹. Як засвідчує поверховий аналіз повідомлень у місцевих ЗМІ, у яких висвітлювався перебіг декомунізації в Рівному, значний вплив на роботу комісії мав місцевий історик А. Жив'юк, який чи не найбільше коментував декомунізаційні рішення міського голови¹⁰.

Більшість місцевого населення цілком спокійно поставилася до декомунізаційної політики. Окрім поодиноких випадків, жодного серйозного спротиву процес топонімічних змін серед громади міста не викликав. Окремі виступи проти них гіпотетично трактуємо радше тим дискомфортом, який вони породжували у представників міської громади, ніж проявом їхніх стійких ідеологічних переконань¹¹.

Передусім продемонструємо результати здійсненого контент-аналізу перейменованих вулиць, класифікуючи їх за ідеологічним

⁷ Петро Долганов, «Ідеологічна деколонізація топонімічної системи вербальних маркерів Рівного», *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна* 8 (2014): 140–152.

⁸ «Повний перелік перейменованих вулиць Рівного», *Радіо «Трек»*, дата звернення 19 серпня, 2019, http://radiotrek.rv.ua/news/povnyy_perelik_pereymenovanyh_vulyts_rivnogo_spysok_207291.html.

⁹ «Міський голова Рівного підписав розпорядження про перейменування вулиць міста», *Газета «7 Днів»*, дата звернення 19 серпня, 2019, <http://7d.rv.ua/news/2016-02-24/misky-golova-rivnogo-pidpysav-rozporядzhennya-pro-pereymenovannya-vulyts-mista>.

¹⁰ «Де у Рівному будуть вулиці Музичка, Чайки та Червонія?», *Радіо «Трек»*, дата звернення 19 серпня, 2019, http://radiotrek.rv.ua/news/de_u_rivnomu_budut_vulytsi_muzychka_chayky_ta_chervoniya_201830.html; «Вулиці у Рівному перейменують на честь героїв», *Вісник*, дата звернення 19 серпня, 2019, <http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/rivne/21008/>; Тетяна Ільницька, «У Рівному створюють колекцію перейменованих вулиць», *Газета «День»*, дата звернення 19 серпня, 2019, <https://day.kyiv.ua/uk/news/020216-u-rivnomu-stvoryuyut-kolekciyu-pereymenovanyh-vulyts>.

¹¹ «Рівняни збираються протестувати через перейменування вулиці Мірющенка», *ERVEUA*, дата звернення 19 серпня, 2019, http://erve.ua/news/society/rivnyany_zbyrayutsya_prottestuvaty_cherez_pereymenovannya_vulytsi_miryushchenka_1605.html.

критерієм з допомогою нижченаведених матричних класифікаторів (табл. 3).

Таблиця 3.

Типологізація перейменованих адресних урбанонімів за ідеологічним критерієм

Вулиці, що символізують просторово-історичний континуум розвитку міста			Вулиці, які забезпечують інтер-налізацію певних символів минулого, не пов'язаних із просторово-історичним континуумом розвитку міста		Назви вулиць, що не мають історичного змістового навантаження	
Символізують поліетнічне минуле міста	Відображають українське минуле міста чи регіону	Мають нейтральний контекст	Національний характер	Поліетнічний характер історичного розвитку України	Вулиці, які позбавлені ідеологічного контексту	Вулиці, що репрезентують новий меморативний канон (герої АТО / Небесної Сотні)
1	13	2	8	0	8	3
16 (46%)			8 (23%)		11 (31%)	
35						

Результати, продемонстровані в таблиці, засвідчують значну регіональну домінанту при визначенні нових топонімічних маркерів. Однак не варто поспішати інтерпретувати ці дані торжеством регіональної контрпам'яті над загальнодержавною. Більшість із нових назв є репрезентацією локальної пам'яті, яку розглядаємо конструктивом / «перевинайденням традиції» у дусі загальнодержавної політики пам'яті, оскільки вони органічно вписуються в національний, а подекуди націоналістичний метанаративи, що є частиною офіційної стратегії діючої влади у сфері конструювання нового меморіального ландшафту держави. Зокрема, вулиці імені Миколи Негребицького, Врогновських є частиною націоналістичного канону героїки ОУН-УПА. Олекса Новак — відомий місцевий активіст Народного руху

України, Андрій Лайко — вояк у лавах армії УНР родом із Рівного. Подібні зв'язки можна простежити серед більшості назв, які, на перший погляд, репрезентують регіональну пам'ять. Припускаємо, що до появи у символічному просторі міста більшість із них навряд чи була частиною того, що Е. Томпсон означила як «пам'ять спільноти»¹² («жива» пам'ять регіональної спільноти). Тому розглядаємо їх у контексті винайдення нової національної традиції (вживаємо цю категорію в тому значенні, яке в неї вкладав Е. Гобсбаум)¹³. Регіональне ж походження цих символів інтерпретуємо радше спробою конструювання міфу про нерозривний / неперервний історичний зв'язок м. Рівного із загальнонаціональними політичними проектами виборювання незалежності, що надає цій стратегії історизації публічного простору значного телеологічного присмаку.

Серед помітних прикладів декомунізації відзначимо, що перейменування міста Кіровоград позначилося і на декомунізаційному процесі в Рівному: вулицю Кіровоградську перейменували, але не у Кропивницьку, а імені місцевого спортсмена Анатолія Яндали. Три із переназваних вулиць символізують вже новий канон української героїки — вулиця Героїв Небесної Сотні, Миколи Карнаухова та Ігоря Волошина (загиблі воїни АТО).

У результаті нового вербального маркування простору лише незначна кількість вулиць позбулася ідеологічного звучання (вулиці Літня і Перескок, до прикладу). Як засвідчують результати аналізу в табл. 3, переважна більшість нових топонімічних вербальних маркерів набула національного забарвлення. Тому з певністю висновуємо про те, що декомунізаційний процес у Рівному позначився яскраво вираженою конструктивістською домінантою націоналізації меморіального ландшафту. Навіть єдина нова назва, що певним чином репрезентує єврейську візію минулого міста, була вписана в контекст українських національно-визвольних змагань. Мойсей Базін — єдиний представник єврейської спільноти, іменем якого назвали одну з декомунізованих вулиць — був міністром єврейських справ в уряді УНР, що перетворює навіть цей поодинокий полікультурний символ у певну напівінтегровану складову національного канону про революцію 1917–1920 рр. Тому М. Базін репрезентує тут радше частину

¹² Алла Киридон, *Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті* (Київ: Ніка-Центр, 2016), 91.

¹³ Ерік Гобсбаум, «Вступ: винаходження традицій», у *Винайдення традиції*, ред. Ерік Гобсбаум і Теренс Рейнджер (Київ: Ніка-Центр, 2010), 12–28.

українського національного наративу, ніж традиційне єврейське обличчя міста в минулому.

Частково політика декомунізації символічного простору міста на рівні його топонімічної системи вербальних маркерів, реалізована міською владою у 2016 р., позначилася поверненням до тієї практики історизації простору, яка була властива Рівному в радянський період. Ймовірно, що зовнішня агресія та воєнні дії, які зумовили значну домінанту героїчного історичного дискурсу в Україні, знайшли своє відлуння на рівні декомунізаційної політики регіональних еліт. У зв'язку з цим, локальна проєкція загальнодержавного дискурсу героїки виглядає цілком закономірно. Однак вона не може не насторожувати: реанімація радянської практики, хоча й часткова, все ж не сприяє формуванню демократичних цінностей та толерантності, не наближує український пам'яттєвий дискурс до європейської практики фокусування уваги на жертвах та представниках недомінантних груп.

Однак паралельно політичні процеси в місті позначилися зовсім іншою, цілком новою деколонізаційною тенденцією. Перш за все це пов'язано із тими реформами, які розпочалися в Україні після Революції гідності. Децентралізація, впровадження нових інклюзивних інститутів, що дозволяють громадам міст впливати на практики ухвалення політичних рішень, посилення інституту адвокації та ролі організацій громадянського суспільства в усіх сферах життя — далеко не повний перелік тих демократичних змін, що відбулися в Україні в період з 2015 р.

Серед інституційних нововведень — запровадження в м. Рівному британської практики «бюджету участі»¹⁴. Цей інструмент дозволяє будь-кому із представників міської громади підготувати та зареєструвати на голосування проєкт щодо змін у публічному просторі міста. Проєкти, які наберуть найбільшу кількість голосів наприкінці поточного року, будуть реалізовані профільними управліннями виконавчого комітету міської ради вже в наступному році. Таким чином, представники міської громади мають змогу впливати на процес бюджетування в Рівному щороку. Рівне стало пілотним містом, в якому працював інститут бюджету участі. Воно потрапило до числа міст, в яких ця нова практика місцевого самоврядування була впроваджена у 2016 р. І один із перших проєктів, який набрав необхідну для реалізації кількість голосів вже цього року, називався «Від мамонтів

¹⁴ *Платформа реалізації ідей для покращення твого міста. Місто Рівне*, дата звернення 19 серпня, 2019, <https://rivne.pb.org.ua/>.

до Рівного. Історичними стежками міста»¹⁵. Він передбачав маркування анотаційними дошками, що міститимуть коротку інформацію про той чи інший об'єкт історико-культурного спадку міста, більшість історичних місць Рівного.

Поданий на конкурс активістом Громадянської мережі «ОПОРА» Михайлом Баликом, цей проєкт був максимально інклюзивним за своїм задумом. Він передбачав повернення до меморіального простору міста символів його забутого від часів Другої світової війни полікультурного минулого. Об'єкти, що пов'язані з польською, єврейською, російською, німецькою історією міста, мали «заговорити» через створення системи текстових маркерів. Протягом 2017–2018 рр. Управління культури і туризму виконавчого комітету Рівненської міської ради реалізувало цей проєкт. У результаті по всьому місту з'явилося 209 анотаційних дощок, що пояснюють історію тих чи інших місць, вулиць або об'єктів, що збереглися (і, навіть, тих, які не збереглися) в Рівному з минулих епох. Ми здійснили контент-аналіз, який допомагає визначити основні етнічні групи та історичні періоди, яким присвячені ці інформаційні маркери.

Таблиця 4.

Тематична класифікація анотаційних дощок об'єктів історико-культурного спадку Рівного (встановлені в межах проєкту «Від мамонтів до Рівного. Історичними стежками міста»)¹⁶

№	Етнічна група / історичний період	Кількість меморіальний маркерів
1	Українці	49
2	Поляки	41
3	Історія кількох етнічних груп	31
4	Євреї	29
5	Локальна історія міста	26
6	Радянське минуле міста	14
7	Росіяни	9
8	Історія первісного суспільства на території міста	4
9	Протестантські церкви	3

¹⁵ «Від мамонтів до Рівного. Історичними стежками міста», Платформа реалізації ідей для покращення твого міста. Місто Рівне, дата звернення 20 серпня, 2019, <https://rivne.pb.org.ua/projects/archive/85/show/439>.

¹⁶ Таблицю укладено на основі даних офіційного вебсайту проєкту «Від мамонтів до Рівного». Див.: Платформа реалізації ідей для покращення твого міста. Місто Рівне, дата звернення 20 серпня, 2019, <https://cutt.ly/crv7eh8>.

10	Чехи	1
11	Німці	1
12	Нацистський окупаційний режим	1
Разом		209

Результати аналізу засвідчують відсутність якоїсь однієї домінуючої візії, яку б репрезентували створені в межах проєкту меморіальні маркери. У першу п'ятірку потрапили знаки, присвячені українцям, полякам, євреям, а також локальним сюжетам з історії міста та історії кількох етнічних груп водночас.

Коротко охарактеризуємо ці групи маркерів. Українці опинилися на першому місці за кількістю встановлених анотаційних дощок за рахунок означення ними вже сучасних об'єктів архітектури та пам'ятників. Зокрема, в межах проєкту були встановлені короткі інформаційні дошки з даними про пам'ятники Тарасу Шевченку, Климу Савуру, Уласу Самчуку, Стеллі героїв Небесної сотні тощо. Також ці дошки означають і знакові для міста культові споруди, побудовані вже в період незалежної України. Наприклад, Свято-Покровський собор.

На другому місці за частотою згадування в анотаційних дошках перебувають поляки. Це друга за чисельністю етнічна група міста ще в період до Другої світової війни. Вони репрезентовані низкою маркерів як новочасної історії (XVII–XIX ст.), так і міжвоєнного періоду, коли було відроджено польську державу. Серед ключових об'єктів — школи, костели, адміністративні будівлі, місця осідку громадських організацій, кладовища, історичні польські вулиці і райони Рівного. Чимало анотаційних дощок, що вказують на польське минуле Рівного, присвячені історії виникнення в міжвоєнний період багатьох вулиць Рівного та діяльності польської аристократії (зокрема, розкидані містом частини палацових споруд князів Любомирських).

Багатооб'єктів, які пережили різні епохи і тому несуть у собі багатошарове змістове навантаження про минуле одразу кількох етнічних груп, були об'єктивно означені короткою інформацією про свої функції в різні періоди. Це анотаційні дошки, що повідомляють нам про історію одразу кількох етнічних груп. Наприклад, опис історії «Будівлі Рівненського повітового суду» звучить так:

В архівних джерелах зазначено, що князь Любомирський проживав з родиною у розкішному й зі смаком облаштованому будинку. Стояв цей будинок на підвищенні, яке звалось «Гірка», в обрамленні красивого парку, який рівняни називали Любомирським. Парковий будиночок князів Любомирських пам'ятний рівнянам ще й тим, що

в ньому у 1923–1927 роках містилась російська приватна гімназія. Це сталося після того, як польська влада у 1922 році закрила Рівненське реальне училище. Наприкінці 20-х років російська гімназія переїхала в просторе нове приміщення на вулиці 13 Дивізії (сучасна вул. Симона Петлюри, будівля не збереглася). Після цього в будинку князів Любомирських розмістився Рівненський повітовий суд, який розглядав не тільки цивільні, кримінальні, а й політичні справи, що стосувалися всього Волинського воєводства¹⁷.

Отже, у цій довідковій інформації згадано одразу 2 етнічні групи: поляків та росіян. В описі розвитку історичної вулиці Соборна згадано 2 ключові для модерної історії Рівного етнічні групи (поляків та українців) й коротку історію вулиці в радянську епоху.

Євреї також посідають одне з ключових місць серед встановлених в межах проєкту інформаційних маркерів. Приватні садиби, бібліотеки, театри, навчальні заклади, бізнес-установи, єврейські квартали, кладовища — це основні типи будівель, що сьогодні репрезентують єврейську історію Рівного. Серед них — садиба Гальперіна, театр Зафрана, будівля єврейської гімназії «Тарбут», історична вулиця Шкільна, місце розташування єврейської кондитерської фабрики, будівля пивзаводу, єврейське кладовище, будівля єврейської синагоги тощо.

Велика кількість означених об'єктів не має жодного ідеологічного чи етнічного звучання. Серед таких — маркери, що розповідають про історію розвитку міста, його історичні райони. Рівненський гідропарк, мікрорайони «Північний», «Льонокомбінат», «Ювілейний» — це модерні частини міста, створені в радянський період. Проте анотаційні дошки, що описують ці мікрорайони, жодним чином не вказують на їхнє радянське походження. Інформацію радше зосереджено на просторових аспектах розвитку Рівного. У подібному стилі подано інформацію і про давніші історичні частини міста ще дорадянського періоду: історичну вулицю Дубенську, Боярку, історичний район міста «Воля», ринкове Середмістя. Тому ми не можемо постулювати про «декомунізаційний» ефект проєкту. Радше йдеться про бажання його творців відтворити інформацію у якомога менш ангажованих параметрах. Цей підхід до опису значної кількості об'єктів та історичних районів міста акцентує увагу перехожих радше на локальних історичних сюжетах, позбавлених ідеологічного забарвлення, що наближує репрезентацію історичного минулого до більш об'єктивних вимірів.

¹⁷ Інформація з офіційного вебсайту проєкту «Від мамонтів до Рівного». Див.: *Платформа реалізації ідей для покращення твого міста. Місто Рівне*, дата звернення 20 серпня, 2019, <https://cutt.ly/crv7eh8>.

Присутнє в цих інформаційних маркерах і радянське минуле міста. Ті з радянських об'єктів, що сьогодні вже нездатні нести в собі достатню та зрозумілу для перехожих інформацію, також були марковані в межах проєкту. Серед них — братські могили радянських воїнів, гастроном, дитяча залізниця, площа Перемоги та пам'ятник «Визволителі», меморіал жертвам фашизму, місце першого страйку залізничників, Меморіал Слави. Це ще раз засвідчує надідеологічний і максимально наближений до об'єктивного висвітлення історичних подій у меморіальному тексті міста характер проєкту.

9 встановлених у Рівному маркерів присвячені історії етнічних росіян. Зокрема, до них належать Братська могила солдат Першої світової війни, житлові будинки періоду Російської імперії, місце розташування Російської приватної гімназії, будинок Російського товариства доброчинності, будинок російського лікаря Миколи Прохорова. Попри надмірну ідеологізацію дискусій про роль Росії і росіян в українській історії за умов ескалації конфлікту на Донбасі, цей сегмент минулого міста не канув у небуття, а знайшов своє належне відображення наперекір панівному в Україні меморіальному дискурсу.

У той час, коли вся Україна «воювала» з радянськими символами, використовуючи все ті ж радянські підходи централізованого директивного планування, одна з громадських ініціатив у Рівному призвела до реалізації збалансованого й досить рефлексивного за своїм характером деколонізаційного меморіального проєкту. Він частково повернув до меморіального ландшафту Рівного пам'ять про його полікультурне минуле. Реалізований у форматі взаємодії інститутів громадянського суспільства й органів місцевого самоврядування завдяки виникненню нових інструментів впливу громадськості на місцеву публічну політику, цей проєкт став безпосереднім результатом інституційних реформ в Україні після подій Революції гідності.

Ще одним результатом здійснюваних в Україні реформ стало посилення інституту адвокації. Громадські організації отримали чимало можливостей впливати на практики ухвалення рішень як центральними органами державної влади, так і органами місцевого самоврядування. У 2016 р. за цих сприятливих обставин у Рівному розпочинає свою діяльність ГО «Центр “Мнемоніка”»¹⁸. Створена з ініціативи трьох викладачів кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету — Максима Гона, Наталії Івчик та Петра Долганова — ця організація визначила своєю місією збереження

¹⁸ *Центр студій політики пам'яті та публічної історії «Мнемоніка»*, дата звернення 19 серпня, 2019, <https://mnemonika.org.ua/>.

і відновлення пам'яті про недомінуючі соціальні групи. Це повинно сприяти формуванню інклюзивної моделі політики пам'яті в Україні.

Від популярної в місцевій політиці 1990-х рр. ексклюзивної моделі політики пам'яті її відрізняє те, що організація не лише працює над формуванням пам'яті про етнічних українців, а й реалізовує свої ініціативи в контексті парадигми конструювання громадянської нації. Хоча її місія передбачає повернення до колективної пам'яті локальної спільноти історії всіх етнічних громад, що в різні історичні періоди визначали культурне обличчя Рівного, значна кількість ініціатив «Мнемоніки» присвячена саме єврейському історико-культурному спадку та пам'яті про жертв Голокосту. Це зумовлено тим, що євреї у XIX–XX ст. складали від 60 до 80% населення Рівного, а злочин Голокосту став найбільшою трагедією за всю історію міста. Протягом 1941–1942 рр. нацистський окупаційний режим вчинив вбивство близько 50% населення міста, після чого воно втратило своє культурне обличчя на десятки років (і, здається, досі намагається віднайти свою ідентичність).

Розроблений у 2016 р. стратегічний план Центру «Мнемоніка» передбачає діяльність у таких напрямках:

1) Академічні студії. Оскільки засновники організації є дипломованими істориками, академічні студії у сфері переосмислення минулого Рівного та здійснюваної місцевою владою політики пам'яті є одним із пріоритетних напрямків діяльності Центру. Візитівкою цього напрямку роботи організації стала вже відома в Україні серед фахівців студій пам'яті щорічна академічна конференція «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах». Станом на сьогодні

Ексклюзивна модель

Інклюзивна модель

Центр «Мнемоніка» організував 6 таких конференцій. Щорічно у конференції беруть участь теоретики та практики із понад 12 регіонів України. Окрім широкої проблематики, присвяченої політиці пам'яті в Україні, щорічно однією з тематичних панелей конференції є студії в царині вшанування пам'яті жертв Голокосту¹⁹.

Окрім організації академічних конференцій, члени Центру «Мнемоніка» підготували та видали дві наукові монографії, присвячені історії єврейської громади Рівного в міжвоєнний період та політиці пам'яті місцевої влади (зокрема й у сфері комеморації жертв Голокосту): «Місто пам'яті — місто забуття: палімпсести меморіального ландшафту Рівного»²⁰ і «Równe: Обриси зниклого міста»²¹.

До числа академічних досягнень організації також належить переклад та видання українською мовою монографії американського історика Джеффри Бердза «Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р.»²². Ця перша книга з історії Голокосту в Рівному довгий час залишалася недоступною для україномовних читачів. Її видання українською одразу ж викликало академічну дискусію з приводу інтерпретацій автора, коректності наведених ним фактів та цифр²³.

2) Створення нових інструментів для освітніх практик — ще один пріоритетний напрям діяльності Центру «Мнемоніка». Члени організації намагаються створювати як класичні, так і сучасні мультимедійні інструменти репрезентації пам'яті про єврейське обличчя Рівного. Серед реалізованих у цій сфері ініціатив:

- віртуальна мапа об'єктів історико-культурного спадку Рівного «Полікультурне Рівне» (режим доступу: <https://cutt.ly/zWxVsVm>);
- короткометражні документальні фільми «Розстріляне місто» (присвячене історії Голокосту в м. Рівному), «Людина з обличчям»

¹⁹ Детальніше про конференцію див.: Максим Гон, Наталія Івчик і Петро Долганов, «Політика пам'яті в Україні: у пошуках інклюзивних підходів до формування / коригування колективної пам'яті», *Україна модерна*, дата звернення 19 серпня, 2019, <https://cutt.ly/lwXmb6S>.

²⁰ Максим Гон, Петро Долганов і Наталія Івчик, *Місто пам'яті — місто забуття: палімпсести меморіального ландшафту Рівного* (Рівне: Волинські береги, 2017).

²¹ Максим Гон, *Równe: Обриси зниклого міста* (Рівне: Волинські береги, 2018).

²² Джеффри Бердз, *Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р.*, пер. Дмитро Аладько (Рівне: Волинські береги, 2017).

²³ Детальніше про дискусію див.: Роман Михальчук і Джеффри Бердз, «Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р.», *Голокост і сучасність: студії в Україні і світі*, № 15 (2017): 141–159; Максим Гон, Петро Долганов і Наталія Івчик, «Реанімована історія масового вбивства: рецензія на книгу Джеффри Бердза "Голокост у Рівному"», *Проблеми історії Голокосту: український вимір. Науковий журнал* 9 (2017): 253–266.

(документальна анімація про діяльність Праведника народів світу Якова Сухенка, який у час Голокосту рятував рівненських євреїв), «Приречені: історія рівненського гетто»;

- мобільні виставки «Полікультурне Рівне» (присвячена історії єврейської громади Рівного в міжвоєнний період) та «Емансипація жінок у міжвоєнній Польщі» (історія українських, єврейських та польських жіночих організацій);

- настільна гра «Зникле місто» про історію єврейського Рівного в міжвоєнний час та настінний календар «Полікультурне Рівне», що містить світлини, які відображають полікультурне обличчя міста в той же період;

- переклад та видання українською спогадів рівнянки Хаї Мусман «Місто моє розстріляне»²⁴, присвячених історії єврейського Рівного та подіям Голокосту в місті.

3) Організація семінарів та шкіл у сфері неформальної освіти. За умов, коли офіційні шкільні та університетські навчальні програми не приділяють належної уваги вивченню історії єврейської громади на теренах України та подіям Голокосту, ініціативи неформальної освіти відіграють надзвичайно вагомую роль. Діяльність Центру «Мнемоніка» в цьому напрямку включає організацію циклу освітніх семінарів для вчителів історії «Читаючи пам'ятник» і «Місця пам'яті» (використання меморіальних маркерів у комеморативних та навчальних практиках, 2016–2018 рр.), проведення трьох літніх шкіл «Як міста (не)пам'ятають» (присвячені питанням політики пам'яті в Україні з фокусом на відродження пам'яті про історію етнічних меншин і злочину Голокосту)²⁵.

4) Меморіалізація є завершальним компонентом поточної стратегії роботи Центру «Мнемоніка». Виходячи з парадигми П'єра Нора, ми можемо констатувати факт існування «місця пам'яті», якщо воно містить три компоненти: просторові маркери (власне меморіальні знаки та пам'ятники), їх здатність «промовляти» (меморіальні маркери повинні нести певне інформаційне та смислове навантаження, вступати в «діалог» із перехожими) та системні комеморативні практики навколо пам'ятного знаку. Керуючись таким підходом,

²⁴ Хаї Мусман, *Місто моє розстріляне*, пер. Дмитро Аладько (Рівне: Волинські обереги, 2019).

²⁵ Детальнішу інформацію про літні школи див.: Алла Марченко, «Час збирати каміння: літня школа у Рівному», *Україна модерна*, дата звернення 19 серпня, 2019, <https://cutt.ly/twXnS4D>; Максим Гон, «У Рівному відбулася 2-га літня школа “Як міста (не)пам'ятають”», *Україна модерна*, дата звернення 19 серпня, 2019, <https://cutt.ly/EwXnX2s>; Олександр Воронюк, «У пошуках втрачених облич: літня школа з політики пам'яті у Рівному», *Україна модерна*, дата звернення 19 серпня, 2019, <https://cutt.ly/mwXn7Mt>.

члени Центру «Мнемоніка» намагаються реалізовувати не лише академічні та освітні проекти, а й сприяти коригуванню меморіального ландшафту Рівного з метою повернення до його символічного простору пам'яті про жертв Голокосту. Саме в цьому контексті в липні 2018 р. організація ініціювала адвокацію та встановлення у центральній частині Рівного 5 меморіальних знаків жертвам нацизму за концепцією німецького митця Гюнтера Демніга «камені спотикання» (Stolpersteine – мовою оригіналу). Обираючи жертв, яким будуть присвячені ці меморіальні маркери, експерти центру керувалися принципом інклюзивності. Намагаючись вшанувати пам'ять не лише жертв Голокосту, а й українців та поляків, що стали жертвами нацистського окупаційного режиму в м. Рівне, члени громадської організації встановили «камені спотикання» в пам'ять про таких людей:

- Яків Сухенко (українець, Праведник народів світу, що в час Голокосту рятував рівненських євреїв);

- Володимир Мисечко (український священник, що став жертвою нацизму через відмову співпрацювати із окупаційним режимом);

- Зузанна Гінчанка (польська поетеса єврейського походження);

- Якуб та Рахель Крулики (єврейська сім'я, жертви Голокосту в Рівному).

Перші дві жертви символізують українське обличчя міста та вшановують пам'ять про благородні форми поведінки українців в умовах екстремі. Зузанна Гінчанка хоча й була єврейкою за етнічним походженням, обрала для себе ідентичність польської поетеси, тому значною мірою символізує польське обличчя міста. І, нарешті, сім'я Круликів уособлює власне жертв Голокосту.

Другою успішною меморіалізаційною ініціативою ГО «Центр “Мнемоніка”» в Рівному стало встановлення у місті пам'ятника жертвам рівненського гетто. Офіційне відкриття цього меморіального маркеру відбулося 13 грудня 2019 р. Побудований з цеглин одного із будинків, що існували на теренах гетто, цей пам'ятник у вигляді уламку стіни символізує пам'ять про зруйноване в Рівному єврейське життя. Ковані валіза та менора довершують мистецьку композицію знаку. Кована валіза – це універсальний символ примусового переселення жертв до гетто, а менора у вікні стіни відсилає нас до юдейської релігійної традиції жертв Голокосту. Через 77 років після ліквідації рівненського гетто в місті нарешті вперше з'явився пам'ятник, присвячений його жертвам. Встановлений він у місці в'їзду до гетто (на перехресті вулиць Соборної та Дорошенка).

Насамкінець відзначимо і те, що різні етнічні групи, які сьогодні мешкають у Рівному, також мають можливості користуватися дієвими адвокаційними інструментами з метою утвердження своєї присутності в меморіальному просторі міста. Серед них — вірменська діаспора, яка у 2019 р. встановила у місті Хачкар — вірменський релігійний хрест, визнаний нематеріальною спадщиною ЮНЕСКО²⁶. У сучасних комеморативних практиках він вже традиційно встановлюється вірменськими діаспорами в різних країнах світу в пам'ять про жертв геноциду вірмен. Спорудження цього пам'ятника в Рівному є не стільки історичною, скільки сучасною меморіалізаційною практикою. Цей факт засвідчує, що символічний простір міста відкритий до сприйняття не лише традиційних етнічних груп, що були частиною міської історії, а й інших національностей, які сьогодні мешкають у Рівному.

Отже, протягом модерної історії Рівного поміж двох домінуючих наративів (радянський та націоналістичний), пам'ять про жертв Голокосту довгий час залишалася на маргінесі — як у просторовому, так і дискурсивному вимірах. Просторово меморіал жертвам Голокосту Рівного розташований практично на окраїні міста. Ще донедавна на дорогах Рівного не було жодного вказівного знака, який би змушував мешканців пригадувати про існування цього меморіалу. Також у центральній частині Рівного не було жодного меморіального маркера, який вказував би на його єврейське «обличчя міста» до Другої світової війни.

Усе змінилося за кілька останніх років. Проект громадських організацій у межах інноваційної для України практики бюджет участі дозволив встановити в центрі Рівного низку інформаційних таблиць, які розповідають мешканцям про об'єкти історико-культурної спадщини, що відтворюють польську та єврейську історію. Було встановлено і вказівні знаки, які інформують перехожих про місце розташування меморіалу жертвам Голокосту.

Перші ж меморіальні знаки жертвам Голокосту в центрі Рівного з'явилися в липні 2018 р. Це так звані альтернативні монументи, відомі як «камені спотикання». У 2019 р. в місті встановили пам'ятний знак жертвам рівненського гетто. Таким чином, коригування меморіального ландшафту Рівного призвело до співіснування в його символічному просторі одразу трьох вагомих візій пам'яті про Другу світову війну — радянської міфологеми про «Велику Вітчизняну війну»,

²⁶ «Рівне тепер має свій Хачкар», UA: Рівне, дата звернення 19 серпня, 2019, <https://rv.suspilne.media/news/45288>.

націоналістичного канону героїки (частина символів якого підібрана не надто вдало — окремі меморіальні знаки глорифікують людей та організації, що розділяють тягар відповідальності за Голокост та етнічні чистки) і меморіальних знаків, присвячених жертвам геноцидів. Ця остання візія є абсолютно новою для міста і поки що промовляє невпевнено. Проте перші кроки до відродження пам'яті про жертв Голокосту та мультикультурний характер Рівного в довоєнний період місто вже зробило.

Квінтесенцією співіснування / конкуренції трьох візій про Другу світову війну в м. Рівному є один із його центральних скверів — Театральна площа. У цій частині міста в одному невеликому просторі співіснують меморіальні знаки, що репрезентують радянську, націоналістичну та поліетнічну пам'яті (пам'ять про міжетнічне насильство і Голокост) про Другу світову війну. Чи можливе таке співіснування взаємовиключних символів — питання, на яке важко дати однозначну відповідь. На це впливає низка факторів. Одними із найважливіших конфліктогенних чинників визначаємо такі: 1) допоки залишається живою пам'ять та «постпам'ять» про Другу світову війну, є ризик що ці взаємовиключні наративи виконуватимуть радше конкуруючу функцію; 2) політична інструменталізація цих меморіальних маркерів у час виборчих кампаній також акумулює в собі значний конфліктогенний потенціал. Однак амбівалентність оцінок цих символів серед значної частини громадськості свідчить на користь можливості їх безконфліктного співіснування. У будь-якому разі багато що залежатиме від подальших політичних контекстів, які визначатимуть меморіальну політику в місті.

Petro Dolhanov

COMPETITIVE NARRATIVES: MEMORY OF THE SECOND WORLD WAR IN RIVNE MEMORIAL SPACE

The article examines the changes in Rivne memorial space that have taken place during the last five years. On the eve of the Second World War, the city was a typical Jewish shtetl. 80% of the population were Jews. In 1941–1942, one of the most massive mass slaughters of Jews in Ukraine took place in Rivne. However, the memory of Holocaust victims has long been on the margins, both in terms of the city commemorative practices and in the context of existing memorial markers in Rivne symbolic space. The Memorial in the Sosonky tract, located on the outskirts of the city (on the site of the mass murder of Jews in 1941) is the only

symbol of the Holocaust. For long time it was a symbol of the marginalization of the memory of Holocaust victims.

During the past five years, Rivne has faced changes that allow for the reanimation of a long-forgotten memory. These include the installation of “stumbling blocks” set in the sidewalk commemorating victims of Nazism in the central part of the city, creating a sign in memory of the Rivne ghetto victims, marking objects representing the Jewish historical and cultural heritage with annotation boards and QR-codes. Institutions in civil society initiated these changes. NGO “Center “Mnemonics” have installed “stumbling blocks” and a sign in memory of the Rivne ghetto victims. The marking of Jewish historical and cultural heritage sites was within the framework of the new practice of involving public organizations in the budgeting process – a participatory budget. All these initiatives are the result of strengthening the tools of civil society influence and local public policy in the process of reforms that have taken place since the events of the Revolution of Dignity (formation of the participatory budget and the increase in the effectiveness of advocacy campaigns).

Adjustment of the Rivne memorial landscape led to the coexistence of three visions of Second World War memory in its symbolic space – the Soviet mythologem of the “Great Patriotic War”, the nationalist canon of heroism (some of the symbols are not very well chosen – some memorials glorify people and organizations directly responsible for the Holocaust and ethnic cleansing), and monuments dedicated to the victims of the Holocaust. This latest vision is entirely new to the city and to date remains uncertain. But the city has already taken the first steps towards reviving the memory of the Holocaust victims and the multicultural nature of Rivne in the pre-war period.

Is such coexistence of mutually exclusive symbols possible? It is not easy to give a straight answer to this question. A number of factors are operative here. Among the most important conflict-generating factors are the following: (1) as long as the memory and “post-memory” of the Second World War remain alive, there is a risk that these mutually exclusive narratives will play a rather competitive role; (2) the political instrumentalization of these memorial markers during election campaigns also accumulates significant conflict potential. However, the ambivalence of the assessments of these symbols among a large part of the public speaks in favor of the possibility of their conflict-free coexistence. In any case, the situation will depend on the further political contexts that will determine the municipal memorial policy in Rivne.

Keywords: memorial space, symbolic space, memory politics, commemoration, Holocaust, the Second World War in memorial space

Bibliography

Berdz, Dzheffri. *Holokost u Rivnomu: masove vbyvstvo v Sosonkakh, lystopad 1941 r.*, perekl. Dmytro Aladko. Rivne: Volynskioberehy, 2017.

«De u Rivnomu budut vulytsi Muzychka, ChaikytaChervoniia?» *Radio «Trek»*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. http://radiotrek.rv.ua/news/de_u_rivnomu_budut_vulytsi_muzychka_chayky_ta_chervoniya_201830.html.

Demediuk, Nataliia. «Rivnenskyi pamiatnyk Medvedievu “propysanyi” u Briansku.» *ERVEUA*. Data zvernennia 15 Serpnia, 2019. http://erve.ua/focus/interview/r_vnenskiy_memory_yatnik_medv_d_vu_propisaniy_in_briansku/.

Dolhanov, Petro. «Ideolohichna dekolonizatsiia toponimichnoi systemy verbalnykh markeriv Rivnoho.» *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia sotsiolohichna* 8 (2014): 140–152.

Fedas, Svitlana. «Prystrasti navkolo pamiatnykiv tryvaiut.» *Rivne vechirnie*, 2003, № 31. Data zvernennia 15 Serpnia, 2019. <http://www.rivnepost.rv.ua/showarticle.php?art=004204>.

Hobsbaum, Erik. «Vstup: vynakhodzhennia tradytsii.» U *Vynaidennia tradytsii*, redaktory Erik Hobsbaum i Terens Reindzher. Kyiv: Nika-Tsentr, 2010.

Hon, Maksym. *Równie: Obrisy znykloho mista*. Rivne: Volynski oberehy, 2018.

Hon, Maksym. «U Rivnomu vidbulasia 2-ha litnia shkola “Iak mista (ne)pamiataiut”.» *Ukraina moderna*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <https://cutt.ly/EwXnX2s>.

Hon, Maksym, Petro Dolhanov i Nataliia Ivchyk. *Misto pamiaty – misto zabuttia: palimpsesty memorialnoho landshaftu Rivnoho*. Rivne: Volynski oberehy, 2017.

Hon, Maksym, Petro Dolhanov i Nataliia Ivchyk. «Reanimovana istoriia masovoho vbyvstva: retsenziia na knyhu Dzheffri Berdza “Holokost u Rivnomu”.» *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir. Naukovyi zhurnal* 9 (2017): 253–266.

Hon, Maksym, Nataliia Ivchyk i Petro Dolhanov. «Polityka pamiaty v Ukraini: u poshukakh inkliuzyvnykh pidkhodiv do formuvannia / koryhuvannia kolektyvnoi pamiaty.» *Ukraina moderna*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <https://cutt.ly/lwXmb6S>.

Ilnytska, Tetiana. «U Rivnomu stvoriuiut kolektsiiu pereimenovanykh vulyts.» *Hazeta «Den»*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <https://day.kyiv.ua/uk/news/020216-u-rivnomu-stvoryuyut-kolekciyu-pereymenovanyh-vulyc>.

Kyrydon, Alla. *Heterotopii pamiaty: Teoretyko-metodolohichni problemy studii pamiaty*. Kyiv: Nika-Tsentr, 2016.

Marchenko, Alla. «Chas zbyraty kaminnia: litnia shkola u Rivnomu.» *Ukraina moderna*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <https://cutt.ly/twXnS4D>.

«Miskyi holova Rivnoho pidpysav rozporiadzhennia pro pereimenuvannia vulyts mista.» *Hazeta «7 Dniv»*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <http://7d.rv.ua/news/2016-02-24/misky-golova-rivnogo-pidpysav-rozporyadzhennia-pro-pereimenuvannia-vulyts-mista>.

Musman, Khaia. *Misto moie rozstriliane*, perekl. Dmytro Aladko. Rivne: Volynski oberehy, 2019.

Mykhalchuk, Roman i Dzheffri Berdz. «Holokost u Rivnomu: masove vbyvstvo v Sosonkakh, lystopad 1941 r.» *Holokost i suchasnist: studii v Ukraini i sviti*, № 15 (2017): 141–159.

«Pamiatnyky Rivnoho: vid UPA do kniahyni.» *Vse. Sait chesnykh novyn*. Data zvernennia 15 Serpnia, 2019. <http://vse.rv.ua/istoriya/1389091124-pamyatniki-rivnogo-vid-upa-do-knyagini.html>.

Platforma realizatsii idei dlia pokrashchennia tvoho mista. Misto Rivne. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <https://rivne.pb.org.ua/>.

«Povnyi perelik pereimenovanykh vulyts Rivnoho.» *Radio «Trek»*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. http://radiotrek.rv.ua/news/povnyy_perelik_pereimenovanyh_vulyts_rivnogo_spysok_207291.html.

«Rivne teper maie svii Khachkar.» *UA: Rivne*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <https://rv.suspilne.media/news/45288>.

«Rivniansky zbyraiutsia protestuvaty cherez pereimenuvannia vulytsi Miriushchenka.» *ERVEUA*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. http://erve.ua/news/society/rivniansky_zbyraiutsia_protestuvaty_cherez_pereimenuvannia_vulytsi_miryushchenka_1605.html.

Sereda, Viktoriia. «Misto yak lieu de mémoire: spilna chy podilena pamiat? Pryklad Lvova.» *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii «Sotsiologhii»* 2 (2008): 74–75.

Tsentr studii polityky pamiaty ta publichnoi istorii «Mnemonika». Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <https://mnemonika.org.ua/>.

«Vid mamontiv do Rivnoho. Istorychnymy stezhkami mista.» *Platforma realizatsii idei dlia pokrashchennia tvoho mista. Misto Rivne*. Data zvernennia 20 Serpnia, 2019. <https://rivne.pb.org.ua/projects/archive/85/show/439>.

Voroniuk, Oleksandr. «U poshukakh vtrachenykh oblych: litnia shkola z polityky pamiaty u Rivnomu.» *Ukraina moderna*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <https://cutt.ly/mwXn7Mt>.

«Vulytsi u Rivnomu pereimenuiut na chest heroiv.» *Visnyk*. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <http://visnyk.lutsk.ua/news/ukraine/regions/rivne/21008/>.

Yurchuk, Yuliya. *Reordering of Meaningful Worlds: Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine*. Stockholm: Stockholm University, 2014.

«Zakon Ukrainy “Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy y ikhnoi symboliky”» Verkhovna Rada Ukrainy. Data zvernennia 19 Serpnia, 2019. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19>.

РОЗДІЛ 2. ЖИТТЯ ТА СМЕРТЬ У ОКУПОВАНИЙ НАЦИСТАМИ УКРАЇНІ

ОБЛИЧЧЯ СМЕРТІ: ТЕРОР ПОЛІЦІЇ БЕЗПЕКИ ТА СД ПРОТИ НАСЕЛЕННЯ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ОКРУГИ «МИКОЛАЇВ»

Уперше детально розкривається структура і кадровий склад апарату Управління поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв», його роль у масштабному терорі проти цивільного населення регіону. Віднайдені конкретні прізвища співробітників керівного і рядового складу, які були ініціаторами чи безпосередньо причетними до арештів, катувань, конвоювання під час масових розстрілів і показових страт. Висвітлюються основні способи вербування, а також механізм створення розгалуженої агентурної мережі із місцевих колаборантів. Уточнені місця і процедура деяких страт єврейського і ромського населення. Вводяться до наукового обігу світлина другого шефа Управління поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв» штурмбанфюрера СС д-ра Леопольда Шпанна та фото інших співробітників нацистської спецслужби. Оприлюднено креслення місцерозташування основних будівель штаб-квартири поліції безпеки та СД у Миколаєві, схеми місць масових розстрілів. Складено поіменний список зондеркоманди, учасники якої займались ліквідацією слідів злочинів співробітників досліджуваної окупаційної спецслужби в 1943–1944 рр. З'ясовано подальший маршрут руху співробітників поліції безпеки та СД після евакуації з Миколаєва в березні 1944 р.

Ключові слова: Миколаїв, поліція безпеки та СД, терор, цивільне населення, рух Опору, єврейське і ромське населення, колаборація, Голокост.

Після окупації України м. Миколаїв стало центром генеральної округи «Миколаїв» (Generalbezirk Nikolajew) у складі Райхскомісаріату «Україна». Із приходом гітлерівських військ і встановленням «нового порядку» в регіоні одразу розпочався масовий терор представниками поліції безпеки та СД, іншими каральними структурами. Упродовж тривалого часу в науковій літературі згадувались лише окремі прізвища співробітників досліджуваної регіональної окупаційної спецслужби в контексті їх протистояння з представниками місцевих рухів Опору, у більшості випадків — використовувався узагальнений образ «нацистських карателів», не були відомі важливі деталі про конкретну

участь і безпосередніх виконавців тих чи інших масових злочинів, що відбувались на території Миколаївщини в період 1941–1944 рр.

Аналіз наукової літератури засвідчив відсутність спеціальних наукових публікацій, присвячених дослідженню структури апарату і кадрового складу Управління поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв» в 1941–1944 рр. Серед науково-популярних праць місцевих краєзнавців, які в контексті висвітлення підпільно-партизанського руху чи наслідків терору окремих нацистських загартбників деякою мірою торкались досліджуваного автором аспекту, можна згадати роботи В. Чуніхіна¹, Є. Горбурова та К. Горбурова². Більш предметно загальну мережу нацистських органів безпеки на території Райсхкомісаріату «Україна» та інших окупованих регіонів СРСР досліджували І. Дерейко³, С. Чуєв⁴.

Автор ставить за мету розкрити структуру апарату і кадровий склад Управління поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв», його ролі у системі терору проти населення регіону; висвітлити способи вербування агентів та інформаторів із місцевих колаборантів для виявлення та ліквідації представників місцевого руху Опору, представників етнічних груп, які не були страчені в перші місяці окупації; оприлюднити конкретні прізвища співробітників керівного і рядового складу, які були ініціаторами чи безпосередньо причетні до масових арештів, катувань, розстрілів, а також схему місцерозташування «робочих кабінетів», камер смертників та інших приміщень Управління поліції безпеки та СД, місць і процедури масових розстрілів населення, у тому числі євреїв і ромів.

Основою для написання статті стали розсекречені документи колишнього КДБ, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ, м. Київ), а також у Секторі архівного забезпечення Управління Служби безпеки України в Миколаївській області (САЗ УСБУ в Миколаївській області). Це матеріали архівно-слідчих справ, судових процесів над нацистськими

¹ Владимир Чунихин, Лицом к лицу с СД (Одесса: Маяк, 1987); Владимир Чунихин, Невидимой армии добровольцы (Николаев: КП «Миколаївська обласна друкарня», 2004).

² Евгений Горбуров і Кирилл Горбуров, Николаевский «Нюрнберг». Судебный процесс по делу о немецко-фашистских зверствах в г. Николаеве и Николаевской области 10–17 января 1946 года (Николаев: Илион, 2016).

³ Іван Дерейко, «Місцеві допоміжні структури та військові формування поліції безпеки та СД на теренах Райсхкомісаріату "Україна": 1941–1944», Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. 12 (2009): 177–184.

⁴ Сергей Чуев, Спецслужбы Третьего Рейха, книга II (Санкт-Петербург: Издательский дом «Нева»; Москва: «ОЛМА-ПРЕСС Образование», 2003).

злочинцями та ін. Найбільш інформативними є виявлені автором фрагменти перекладу власних свідчень першого шефа Миколаївського окружного управління поліції безпеки та СД Ганса Занднера, розлогі допити штатних перекладачів, окремих вахманів (шущманів) та водіїв СД.

Участь Г. Занднера⁵ в масових розстрілах у Бабиному Яру і його призначення шефом поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв»

Першою командою поліції безпеки, яка прибула до Миколаєва в період воєнних дій, була бойова команда айнзатцгрупи D. «Ефективність» діяльності мобільних (похідних) підрозділів айнзатцгрупи D під командуванням штандартенфюрера СС Отто Олендорфа протягом серпня – початку жовтня 1941 р. призвела до майже поголовного знищення єврейського населення. Ці дані доволі детально відображені в різних наукових публікаціях⁶. Проте системне знищення залишків «політично небезпечних елементів» тривало протягом усього періоду окупації вже штатним апаратом поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв», іншими каральними органами.

З 2 листопада 1941 до 20 березня 1942 р. тимчасовим начальником оперативної команди поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв» був оберштurmфюрер СС Ганс Занднер⁷. З 20 березня 1942 до серпня 1943 р. Управління поліції безпеки та СД очолював штурмбанфюрер СС доктор Леопольд Шпанн (родом із м. Лінц, Австрія). Після переведення доктора Шпанна в Саарбрюккен Управління очолив оберштurmфюрер СС Фрідріх Хегеншайд, який залишався на цій посаді до евакуації всіх співробітників управління в березні 1944 р. із Миколаєва до Одеси⁸.

⁵ У деяких публікаціях зустрічається як Санднер.

⁶ Александр Круглов, Без жалости и сомнения: документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг., ч. IV (Днепропетровск: Центр «Ткума»; Лира ЛТД, 2010); Михаил Гольденберг, ред., Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (Николаев: Издатель П. Н. Шамрай, 2012); Микола Шитюк, «Знищення єврейського населення в Південній частині рейсхкомісаріату "Україна"», у Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Історична пам'ять про війну та Голокост», Київ, 28–30 вересня 2012 р. (Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2013), 195–215; Валерій Васильєв, Наталя Кашеварова, Олена Лисенко, Марія Панова і Роман Подкур, авт.-укл., Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944 (Київ: Видавець В. Захаренко, 2018).

⁷ Сектор архівного забезпечення Управління Служби безпеки України в Миколаївській області (далі – САЗ УСБУ в Миколаївській області), ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 7, арк. 308.

⁸ Чуев, Спецслужбы Третьего Рейха, 71.

Ганс Занднер отримав призначення на відповідну посаду в Миколаєві не одразу⁹. 25 вересня 1941 р. він разом з 8–10 товаришами по службі спочатку прибув до Києва¹⁰. Серед цієї команди було кілька осіб, які навчалися з ним з 20 травня 1940 до 21 лютого 1941 р. у школі командного складу поліції безпеки в Берлін-Шарлоттенбурзі: унтерштурмфюрер СС Теодор Зальманціг¹¹ (співробітник кримінальної поліції м. Гамбурга), унтерштурмфюрер СС Ганс-Йоахім Зоммерфельд¹² (співробітник головного управління кримінальної поліції м. Берліна), унтерштурмфюрер СС Ганс Юнке¹³ (співробітник кримінальної поліції м. Штеттіна). Керівником цієї групи був штурмбанфюрер Герман Лінг¹⁴ — співробітник СД м. Бреслау, який до того часу служив у Норвегії при управлінні поліції безпеки та СД м. Тронхейма¹⁵. Він також був направлений в айнзатцгрупу С в Київ.

Наступного дня після прибуття вказана група офіцерів була представлена начальнику поліції безпеки та СД України бригаденфюреру СС доктору Отто Рашу. У цей час доктор Раш ще був шефом айнзатцгрупи С в Україні, але його кандидатура висувалась на посаду начальника поліції безпеки та СД м. Москви після її захоплення німецькими військами. Під час наради доктор Раш повідомив підлеглих, що орієнтовно через декілька днів¹⁶ після їх приїзду вони мають бути присутніми на великому каральному заході — масовому розстрілі євреїв (акція в Бабиному Яру). До того ж заявив, що офіцерам СС доведеться

⁹ Інформація про прибуття Ганса Занднера у Київ, особисту присутність під час розстрілу єврейського населення в Бабиному Яру, причини переведення у Миколаїв — це фрагмент протоколу його особистих свідчень. Вочевидь, деякі дати в його свідченнях переплутані, оскільки найбільш масові страти відбулись 29–30 вересня, а не на початку жовтня 1941 р.

¹⁰ Автор висловлює подяку Олександру Круглову за ряд уточнень правильності написання окремих населених пунктів, прізвищ та звань нацистських злочинців. У документі серед новоприбулих у Київ помилково згадується унтерштурмфюрер СС Конрад Фібіг (кримінальна поліція м. Катовіце). Ганс Занднер справді навчався з ним у школі фюрерів поліції безпеки у Берлін-Шарлоттенбурзі, проте унтерштурмфюрер СС К. Фібіг потрапив до айнзатцгрупи В, а не до айнзатцгрупи С.

¹¹ У документі помилково зазначено Тео Шванциг. Правильно — унтерштурмфюрер СС Теодор Зальманціг (Theodor Salmanzig).

¹² У документі помилково вказано Карл Зоммерфельд, правильно — Ганс-Йоахім Зоммерфельд.

¹³ У документі помилково вказано Ганц Юліке. Правильно — Ганс Юнке (Hans Juhnke).

¹⁴ У документі помилково зазначено Герман Бірк. Правильно — штурмбанфюрер СС Герман Лінг (Hermann Ling).

¹⁵ У документі помилково зазначено м. Осло.

¹⁶ У документі неправильно вказано «вісім днів». Деякі дати у свідченнях Г. Занднера переплутані, оскільки найбільш масові страти відбулись 29–30 вересня, а не на початку жовтня 1941 р.

звикати до таких «видовищ»¹⁷, хоч це жорстоко і «не особливо естетично», але такі заходи цілком необхідні і є частиною політики «дії».

Для спланованого нацистами масового винищення єврейського населення та пограбування його майна по Києву були розклеєні афіші з оголошенням про те, що всі євреї мають з'явитись у визначений час в один з провулків поблизу Київського кладовища. Збір єврейського населення мотивувався «евакуацією». Люди мали принести із собою золото та інші коштовності. Таким чином, нацистські злочинці позбавляли себе необхідності нищпорити по квартирах у пошуках цих цінних речей. Для проведення згаданого «заходу» євреї упродовж 29–30 вересня¹⁸ були під різними приводами зібрані у визначене місце. За спостереженнями Ганса Занднера, на збірні пункти з'явилося близько 20 тис. осіб. Керівником розстрілу був оберштурмфюрер СС Хефнер¹⁹. Вказана кількість євреїв засвідчує, що Ганс Занднер був присутнім під час масових розстрілів саме 29 вересня 1941 р., а не «2–5 жовтня» 1941 р., як він зазначає у власних свідченнях.

Оскільки й нині відсутні повні дані про конкретні місця розстрілів, дуже важливою деталлю є інформація про те, що розстріли під час «грос акції» проводились одночасно в чотирьох місцях. Вивчення досвіду «операції», яку проводив Хефнер, потрібно було вказаній групі офіцерів СС для того, аби вони могли навчитись самостійно керувати такими ж розстрільними акціями в «найближчому майбутньому»²⁰.

Нині відомо, що з початку жовтня і до середини листопада 1941 р. представники айнзатцкоманди 5 знищили 29835 осіб (96,5% розстріляних становили євреї)²¹. У контексті цього вагомим аспектом є свідчення оберштурмфюрера СС Ганса Занднера про особисте керування масовим розстрілом євреїв 8–9 жовтня 1941 р.,²² у процесі якого було знищено 800 осіб.

За час перебування Ганса Занднера в Києві там майже щоденно проводили розстріли 200–300 військовополонених, які утримувались

¹⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ), ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 10.

¹⁸ У документі помилково зазначено «2–5 жовтня».

¹⁹ У документі помилково вказано Август Гофер. Правильно — оберштурмфюрер СС Август ХЕФНЕР (August HÄFNER).

²⁰ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 11.

²¹ Владислав Гриневич і Павло-Роберт Магочій, ред., Бабин Яр: Історія та пам'ять (Київ: Дух і Літера, 2017), 99.

²² Оскільки аналіз документа показує, що висвітлення Гансом Занднером хронології подій у Бабиному Яру помилково відбувається з різницею в декілька днів, то, імовірно, і ця дата є дещо неточною.

у таборі²³. Імовірно, мова йде про табір для військовополонених, що розташовувався на вул. Керосинній (нині — вул. Шолуденка), у якому було окреме відділення для тимчасового утримання євреїв та політпрацівників²⁴. Крім того, окремі пошуки проводились у місцевих лікарнях, де відбирали євреїв та одразу ж знищували²⁵ (мова йде про євреїв-душевнохворих з лікарні імені І. Павлова).

Оскільки айнзатцгрупи були тимчасовими формуваннями, то після виконання завдань зі знищення визначеного кола політичних ворогів з окремих підрозділів формувались місцеві стаціонарні штаб-квартири поліції безпеки та СД. Загальновідомо, що на базі згаданої айнзатцкоманди 5 сформовано службу начальника поліції безпеки та СД для генеральної округи «Київ»²⁶. На відміну від своїх «колег» Ганс Занднер у Києві пробув недовго. Приблизно 21 жовтня 1941 р. із Миколаєва був отриманий запит про відправку туди «команди». Ганс Занднер у той час ще перебував у підпорядкуванні айнзатцкоманди штурмбанфюрера СС Майєра (до того — шеф СД м. Троппау²⁷). Через те, що посади начальників команд поліції безпеки та СД були вже розподілені й завдяки знанню румунської мови, саме йому було наказано відправитись з командою в Миколаїв. Для вивчення ситуації на місці він попередньо поїхав до міста з чотирма співробітниками на двох автомашинах. Прибувши у Миколаїв орієнтовно 24 жовтня 1941 р., Ганс Занднер застав там залишки команди під керівництвом унтерштурмфюрера СС Фішера²⁸ (частина айнзатцгрупи D). Два дні потому Ганс Занднер повернувся до Києва, щоб забрати решту людей з його команди та доповісти про ситуацію штурмбанфюреру СС Майєру. Пробувши в Києві два дні, Ганс Занднер виїхав із десятима співробітниками і прибув до Миколаєва 2 листопада 1941 р. Попередньо ознайомившись зі справами, він прийняв командування від унтерштурмфюрера СС Фішера²⁹.

²³ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 11.

²⁴ Гриневич і Магочій, ред., Бабин Яр, 93.

²⁵ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 11.

²⁶ Гриневич і Магочій, ред., Бабин Яр, 78.

²⁷ Август Майєр був керівником СД в м. Троппау/Опава (Судети) з жовтня 1938 р. З лютого 1941 р. він очолював СД у м. Лігніц (Сілезія).

²⁸ Мова йде про унтерштурмфюрера СС Карла Фішера, який у кінці вересня 1941 р. був відраджений до айнзатцгрупи D. До відрадження — інструктор зі спорту у школі фюрерів поліції безпеки в Берлін-Шарлоттенбурзі.

²⁹ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 7, арк. 308.

Масовий терор поліції безпеки та СД проти місцевого населення на чолі з Гансом Занднером

Штаб-квартира поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв» розташовувалась у м. Миколаєві на вул. Велика Морська в будинках № 26, 28 і 30 (за старою, довоєнною нумерацією). Польова пошта № 47890³⁰. Нині — це ряд будинків на вул. Велика Морська, 52—56/9, що збереглись у міському кварталі між вул. Наварінською та Пушкінською.

На другому поверсі цієї будівлі розташовувались житлові кімнати офіцерів і слідчих поліції безпеки та СД, на першому — їдальня для імперських німців. На плані Івана Бернгардта (фольксдойче) автор позначив її номером IV. У післявоєнний період тут розміщувався обласний туберкульозний диспансер. З 1960-х і до лютого 2010 р. — друга міська лікарня. Нині будівля перебуває в занедбаному аварійному стані (м. Миколаїв, жовтень 2018 р., автор фото — А. Погорелов).

«Квартал поліції безпеки та СД» розташовувався на вул. Велика Морська між вул. Наварінською та Пушкінською (м. Миколаїв, жовтень 2018 р., автор фото — А. Погорелов).

³⁰ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 37.

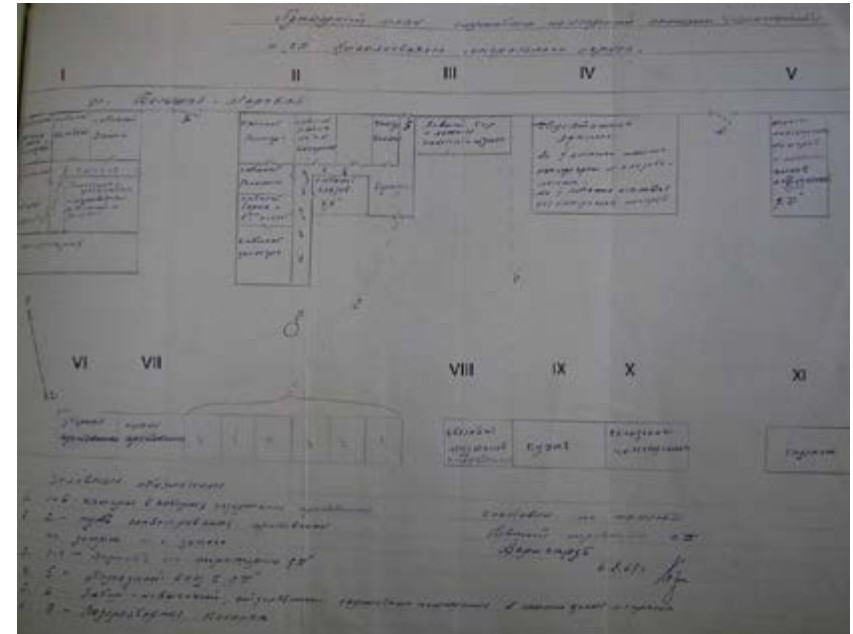

У невеликій коричневій будівлі (ліворуч) розміщувались робочі кабінети слідчих поліції безпеки та СД. На схемі I. Бернгардта автор позначив її номером II. У будівлі із жовтим фасадом (праворуч) розташовувались кабінети шефів Управління поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв» – Г. Занднера, Л. Шпанна, Ф. Хегеншайда, приймальня, канцелярія та ін. На схемі I. Бернгардта автор позначив її номером I (м. Миколаїв, січень 2020 р., автор фото – А. Погорелов).

Фрагмент внутрішньої території колишнього Управління поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв». У зображеній занедбаній будівлі розташовувались робочі кабінети слідчих поліції безпеки та СД. На схемі I. Бернгардта автор позначив її номером II (м. Миколаїв, січень 2020 р., автор фото – А. Погорелов).

Детальніше уявити будівлі, в яких розташовувались співробітники поліції безпеки та СД, можна з такої схеми:

Детальна схема службових приміщень поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв» у період 1942–1944 рр. План складений колишнім співробітником (перекладачем) Управління поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв» I. Бернгардтом. 6 серпня 1969 р. Римські цифри нанесені А. Погореловим для більш детального пояснення схеми³¹.

Умовні позначення, нанесені Іваном Бернгардтом арабськими цифрами:

- 1–6 – камери, у яких утримувались арештовані громадяни;
- 2 – шлях конвоювання арештованих на допити та у зворотному напрямку;
- 3–4 – ворота для в'їзду на територію СД;
- 5 – парадний вхід у СД;
- 6 – невисокий паркан, що відокремлював службові приміщення від житлової будівлі та гаражу;
- 7 – водозабірна колонка.

³¹ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 361.

Для детальнішого пояснення написів на вищевказаній схемі автор статті позначив римськими цифрами будівлі, у яких розташовувались:

I — кабінети шефів Управління поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв» — Г. Занднера, Л. Шпанна, Ф. Хегеншайда; приймальня і канцелярія; кабінети офіцерів Кальбаха (заступник шефа СД), доктора Вайса (начальник 1 відділу);

II — кабінети офіцерів СД Рюппера, Вайса, Кокерольса, Реллінга, Горна, Ціммера та ін.;

III — пивний бар та літня кімната для відпочинку;

IV — двоповерхова будівля: на 1-му поверсі — їдальня для імперських німців, на 2-му — мешкали офіцери та слідчі;

V — житлові приміщення водіїв та нижчих за рангом співробітників СД;

VI — вбиральня для арештованих;

VII — кухня для арештованих;

VIII — їдальня для шуцманів і перекладачів;

IX — кухня;

X — складські приміщення;

XI — гараж.

Ознайомивши Ганса Занднера зі справами, унтерштурмфюрер СС Фішер передав йому 20 заарештованих представників радянської інтелігенції (головним чином, студентів, одного викладача) і 7 «бандерівців». Усіх мали відправити для подальшого утримання у Львові, але до цього справа так і не дійшла, тому зрештою всіх розстріляли.

Після від'їзду унтерштурмфюрера СС Фішера новопризначений шеф поліції безпеки та СД зайнявся облаштуванням реквізованих приміщень, звідки вигнав більшість місцевих німців та українців, які були для нього тягарем³². Спочатку штат складався з 15 співробітників та солдатів СС, одного радиста. Серед людей Ганса Занднера було багато «старих» службовців, які «чудово знали роботу», особливо Ріхард Бенке (співробітник кримінальної поліції м. Берліна) та Зигфрід Лампрехт (співробітник гестапо м. Хоензальца³³, Польща)³⁴. Саме гауптшарфюрер СС Бенке³⁵ і став заступником Ганса Занднера в пер-

ші місяці його «роботи»³⁶. Іншими співробітниками також були Хуго Зайферт³⁷ (співробітник гестапо, мешканець м. Майсен), Людвіг Павель (співробітник Кріппо), Курт Майснер (співробітник гестапо, мешканець м. Баутцен)³⁸.

У ролі зв'язкових і довірених осіб на «Північній верфі» (Суднобудівний завод імені 61 комунара) працював утерштурмфюрер СС Ноймайстер, на «Південній верфі» (Чорноморський суднобудівний завод) — унтерштурмфюрер СС Шеффер³⁹. У січні 1942 р. із Головного управління кримінальної поліції Берліна до Миколаєва прибув штурмшарфюрер СС Рункель⁴⁰, який обійняв посаду нового заступника шефа поліції безпеки та СД. 6 січня 1942 р. штурмфюрер СС Бенке був звільнений з посади та повернувся до кримінальної поліції м. Берліна⁴¹.

Приблизно 20 листопада 1941 р. в Миколаїв прибули співробітники охоронної поліції майор Вітцлеб та оберлейтенант Вайнгартен. Вони розташувались в іншій будівлі на вул. Великій Морській, що була реквізована поліцією безпеки та СД⁴². Потік арештованих хлинув із різних закладів: міського комісаріату, обласного комісаріату, заводів, місцевої комендатури та ін⁴³.

Аналіз документів засвідчує основні напрями терору поліції безпеки та СД проти населення генеральної округи «Миколаїв» у 1941—1944 рр.: пошук та повне знищення залишків єврейського населення (зокрема членів змішаних родин); знищення ромського населення; психічно хворих людей; ліквідація організованого спротиву радянського та націоналістичного підпілля; знищення частини військовополонених у концтаборі «Шталаг 364» (комісарів, членів комуністичної партії, євреїв-військовополонених); покарання шляхом побиття чи грошових штрафів за будь-яке порушення «нового порядку»; показові страти на шибениці в центрі Миколаєва; ув'язнення на різні терміни в Миколаївській центральній в'язниці СД, у концтаборі СД для цивільних осіб «Водокачка» (розташовувався на відстані 35 км від

³⁶ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 15.

³⁷ У документі помилково вказано Гуго Сайфірд. Правильно — штурмман СС Хуго Зайферт (Hugo Seifert).

³⁸ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 91.

³⁹ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 13.

⁴⁰ У документі помилково зазначено Рункельд. Правильно — Рункель.

⁴¹ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 17.

⁴² ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 15.

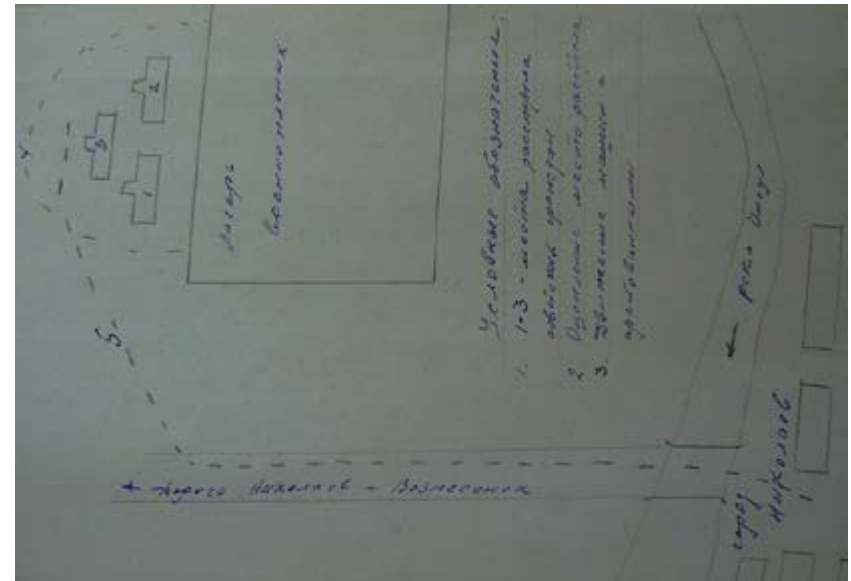
⁴³ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 13.

міста); депортація «засуджених» для відбування покарань у концтаборі Бухенвальд, Равенсбрюк та ін.

Згідно із свідченнями колишнього вахмана СД Олександра Грози, найбільш масові розстріли населення були в 1941 — на початку 1942 р. У 1943—1944 рр. співробітники поліції безпеки та СД арештованих громадян розстрілювали менше, оскільки після допитів і катувань більшість відправляли на рабську працю в концтабори Німеччини⁴⁴. Негласні розстріли в Миколаєві проводились кожного тижня. Спеціальні військовівантажівки вивозили в середньому по 15—20 осіб (в окремих випадках близько сотні), яких розстрілювали в спеціально підготовлених ямах чи протитанкових ровах неподалік від старого Єврейського кладовища, згодом — біля стін концтабору для радянських військовополонених «Шталаг 364», а також біля тюрми СД (сучасна територія Миколаївського СІЗО).

Схема місця розстрілу радянських громадян, що відбувся у грудні 1942 р. в районі так званого Мінзаводу навпроти порохових складів біля кам'яної стіни. Схема складена зі слів водія Управління поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв» Адольфа Лещинського (фольксдойче, див. фото нижче). 3 вересня 1961 р.⁴⁵

Орієнтовна схема масових розстрілів радянських громадян біля стін концтабору «Шталаг 364». План складений колишнім перекладачем Управління поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв» Іваном Бернгардтом (фольксдойче, див. фото нижче). 6 серпня 1969 р.⁴⁶

Для розстрілу радянських громадян виділялась група співробітників СД. Якоїсь постійної команди, яка б займалась лише вбивством громадян, у 1941—1943 рр. у поліції безпеки та СД не було. Кожного разу склад групи, яка виїздила на розстріли, змінювався. У дні страти арештованих громадян співробітники СД звільнялись від будь-якої іншої «роботи» і займались лише організацією вбивств. На розстріли завжди виїздив шеф СД чи його заступник, два-три офіцери, два-три перекладачі, а кількість вахманів коливалась залежно від того, наскільки небезпечними були особи, які підлягали розстрілу (у середньому розстрільна команда нараховувала 30—50 осіб). До місця розстрілу громадян доставляли на вантажівках, вкритих брезентом. В Управлінні поліції безпеки та СД було чотири таких машини. На розстріл виїздили о 9-й чи 10-й годині ранку після сніданку. Після розстрілу всім учасникам розстрільної команди знову влаштовували гарний сніданок з обов'язковою видачею горілки, вина та пива⁴⁷.

⁴⁶ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 360.

⁴⁷ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 24 зв., 25.

За період керівництва Ганса Занднера штат поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв» знищив таку кількість населення⁴⁸:

- у листопаді 1941 р. розстріляно 150 євреїв, 80 радянських активістів та членів комуністичної партії, різних «шкідників», 80 військовополонених із табору⁴⁹;

- у грудні 1941 р. разом із військовополоненими розстріляно 140 євреїв та 40 інших ув'язнених. У Новоолександрівці розстріляно 54 євреї. Цією каральною операцією керував особисто Г. Занднер⁵⁰;

- у січні 1942 р. розстріляно 80 євреїв та 14 інших ув'язнених, арештовано близько 40 осіб;

- у лютому 1942 р. розстріляно близько 230 євреїв та 60 осіб з числа радянського і партійного активу, злочинців та ін⁵¹. Важливою деталлю є те, що 16 лютого через кур'єра були отримані особливі вказівки з Києва про розстріл місцевої української інтелігенції за таким планом: арешти мали бути проведені безпосередньо перед розстрілом і необхідно було намагатись провести їх непомітно (наскільки це було можливим). Термін виконання наказу був встановлений не пізніше 20 лютого 1942 р. У додатку до наказу, отриманого Гансом Занднером, містилась вимога про негайне спалення документа після ознайомлення з його змістом. Не було необхідності повідомляти про виконання операції ні усно, ні письмово. Проте операція не була проведена з технічних причин: автомашини, окрім однієї, були несправні, частина співробітників СД виявилась у відпустці. Саме через це на виконання відповідного наказу, отриманого з Києва, до каральної операції була залучена зондеркоманда із охоронної поліції під керівництвом лейтенанта Шмідта, яка й розстріляла сімох українців-бандерівців і представників інтелігенції⁵²;

- у березні–квітні 1942 р. розстріляно близько 80 євреїв із числа міських мешканців, близько 120 осіб із табору військовополонених та 60 інших ув'язнених⁵³. Приблизно 29–30 квітня була проведена спеціальна каральна операція у психіатричній лікарні м. Херсона, де було розстріляно 200 хворих, головним чином євреїв, зокрема хворих

на туберкульоз та подагру. Цією операцією керував безпосередньо штурмфюрер Рьоппер⁵⁴.

У цілому за період з листопада 1941 до квітня 1942 р. поліцією безпеки та СД було розстріляно орієнтовно 1 300 осіб, у тому числі близько 500 євреїв різної статі та віку. Крім того, близько 400 радянських громадян запроторені до в'язниці⁵⁵.

Результат диверсії радянських диверсантів на німецькому аеродромі. 10 березня 1942 р.⁵⁶

⁵⁴ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 17.

⁵⁵ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 91.

⁵⁶ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), фотодокументи, оп. 1, од. зб. 6104.

⁴⁸ Статистика та деталі знищення населення – власні свідчення Г. Занднера.

⁴⁹ Мова йде про концтабір для радянських військовополонених «Шталаг 364». Розташовувався в центральній частині Миколаєва, за Інгульським мостом.

⁵⁰ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 15.

⁵¹ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 17.

⁵² ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 16.

⁵³ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 18.

Для залякування місцевого населення практикувались і показові страти на шибениці в центрі Миколаєва. Такі акції відплати відбувались у результаті успішних диверсій радянського підпілля під керівництвом головного резидента радянської розвідки Віктора Лягіна (Корнєва), що реалізовувались з кінця 1941 р. Оскільки реальні виконавці не були знайдені, відомство Ганса Занднера брало заручників із місцевого населення під час масових облас у місті, а також частину арештованих із внутрішньої в'язниці поліції безпеки та СД (вул. Велика Морська). Для цієї мети в центрі міста на Базарній площі була встановлена стаціонарна шибениця⁵⁷. Перша страта десятиох заручників відбулась 3 січня 1942 р. Друга страта інших десятиох заручників проведена 10 березня 1942 р.⁵⁸ як акція відплати за вибух на території німецького аеродрому (за Інгульським мостом), здійснений радянським диверсантом О. Сидорчуком. Під час тієї диверсії на аеродромі згоріло 27 різних літаків, багато авіамоторів, 2 ангари, 35 тонн палива⁵⁹.

Страта заручників на Базарній площі в центрі Миколаєва. 10 березня 1942 р.⁶⁰

⁵⁷ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 10 зв.

⁵⁸ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 248.

⁵⁹ Євген Горбуров, «Підпільний та партизанський рух на території Миколаївщини в роки Великої Вітчизняної війни», у Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1944 рр. (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів) (Миколаїв: Квіт, 2004), 71.

⁶⁰ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13262.

Екзекуція відбувалась у такий спосіб. У день страти всі вільні від чергування в СД вахмани, зокрема й Олександр Гроза, виїхали на Базарну площу і створили оточення, периметр якого був на відстані 20–25 м від шибениці. Незабаром до місця страти прибув шеф СД Г. Занднер на своїй легковій машині, а також ще одна легкова машина з офіцерами СД та одна крита вантажівка, у якій під охороною перекладачів СД привезли десять заручників, попередньо затриманих на базарі. У всіх приречених осіб були зв'язані руки. Стратою керував слідчий СД Шульц. Вантажівка із заручниками зупинилась під перекладиною шибениці, до якої вже були прикріплені мотуз'яні петлі. На борти машини була покладена дошка, на яку поставили всіх десятиох заручників. Приреченим людям одягли на шиї петлі, після чого машина від'їхала. Після страти всі трупи продовжували висіти близько доби⁶¹.

Страта арештованих на шибениці. Напис на звороті: «Виселиця в Николаеве. Площадь вокзала около "складов" [нерозбірливо]». Очевидно, йдеться про площу біля старого залізничного вокзалу. Дата невідома⁶².

⁶¹ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 11–12.

⁶² САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13262.

Оскільки Ганс Занднер був тимчасовим шефом поліції безпеки та СД, 20 березня 1942 р. в Миколаїв прибув новопризначений начальник поліції безпеки та СД штурмбанфюрер доктор Леопольд Шпанн. Заклад було перейменовано з «ЕК Ц-5» (Einsatzkommando C 5) поліції безпеки та СД в Управління поліції безпеки та СД. До цього Леопольд Шпанн обіймав посаду шефа гестапо в містах Лінц та Штеттін. При новому керівнику поліції безпеки та СД Ганс Занднер виконував обов'язки його заступника⁶³ до 6 червня 1942 р., тобто до свого повернення в Німеччину⁶⁴.

У цей час в Миколаєві також протягом короткого часу перебував штурмбанфюрер СС Вілке як головний експерт у справах СД. Але через три-чотири тижні він поїхав, оскільки був призваний у війська СС.

За березень—квітень 1942 р. штат Управління поліції безпеки та СД збільшився на 20 співробітників і становив загалом близько 40 осіб. З того часу заарештовані громадяни утримувались у міській в'язниці, начальником якої був обершарфюрер СС Карл Нольте⁶⁵ (можливо, Нольде).

В Управлінні поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв» служили імперські німці, фольксдойче, росіяни та українці. Усі керівні посади обіймали лише імперські німці. Фольксдойче використовувались на посадах перекладачів (помічники слідчих), вахманів (шуцманів), водіїв, кухонних працівників. Українці та росіяни служили шуцманами, водіями⁶⁶. У цілому основний штат СД нараховував близько 40 осіб⁶⁷.

Зауважимо, що матеріали допитів колишнього перекладача СД Івана Бернгардта містять інформацію про те, що всі співробітники поліції безпеки та СД брали безпосередню участь в облавах, допитах, розстрілах, займались мародерством тощо⁶⁸. Перекладачі СД не тільки перекладали доноси від громадян, інформаційні повідомлення від агентів, запитання та відповіді під час допитів, а й брали активну участь в арештах і розстрілах місцевих мешканців, катуваннях, виїздили на місця вбивств. Водночас перекладачі мали право самостійно

арештовувати підозрілих для окупаційної влади осіб⁶⁹. Вахмани по чергово охороняли головні будівлі СД, водили ув'язнених на роботу, на допити, конвоювали їх до центральної в'язниці СД, брали участь в облавах, охороняли місця показових страт біля шибениці чи місця, де розстріли відбувались приховано⁷⁰.

Структура та штат окружного управління поліції безпеки та СД

На основі документів радянської контррозвідки, матеріалів допитів колишніх співробітників СД можна отримати доволі детальну інформацію про структуру і штат Управління поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв» у 1942–1944 рр. Штат, звісно, у різний час змінювався з тих чи інших причин, але в цілому картина зрозуміла.

Управління поліції безпеки та СД, як відомо, з березня 1942 до березня 1944 р. очолювали штурмбанфюрер СС доктор Леопольд Шпанн (20 березня 1942 — серпень 1943 р.) та штурмбанфюрер СС Фрідріх Хегеншайд (серпень 1943 — березень 1944 р.)⁷¹. Їх заступниками по чергово були оберштурмфюрер СС Ганс Занднер (нетривалий час), офіцер Кальбах⁷², начальник IV відділу унтерштурмфюрер СС Кокерольс⁷³.

Штурмбанфюрер СС доктор Леопольд Шпанн. Світлина 1936 р.⁷⁴

Миколаївському окружному Управлінню поліції безпеки та СД підпорядковувались філії, що дислокувались у м. Херсоні, Кіровограді, Первомайську, Вознесенську, Цюрюпинську (Олешки), а на

⁶³ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 17, 90 зв.

⁶⁴ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 20.

⁶⁵ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 19.

⁶⁶ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 217–218.

⁶⁷ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 18.

⁶⁸ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 225–226.

⁶⁹ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 357.

⁷⁰ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 43–44.

⁷¹ Чуев, Спецслужбы Третьего Рейха, 71.

⁷² САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 40 зв.

⁷³ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 2.

⁷⁴ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 11, арк. 1.

початку 1944 р. також була підпорядкована Криворізька філія СД⁷⁵. Окрім цього, у населених пунктах працювали понад 100 штатних агентів, які створювали й свою мережу. Їх функції полягали у зборі необхідної інформації⁷⁶.

Окружне Управління поліції безпеки та СД складалось із п'яти відділів:

I відділ (відділ «F»)

Начальник відділу — унтерштурмфюрер СС доктор Вайс, перекладачка — німкеня Амалия Гертер.

Відділ займався наданням перепусток цивільному населенню для перетину німецько-румунського кордону по р. Південний Буг (тобто кордону Трансністрії). Крім того, на початку 1944 р. співробітники відділу займались оформленням перепусток цивільним особам, які евакуювались із Миколаєва.

II відділ

Керівник — гаупштурмфюрер СС Ріш, його заступник — оберштурмфюрер СС Ресхофт. У цьому відділі розташовувалась реєстратура у складі трьох службовців. Відділ реєстрував усі агентурні справи, що надходили до СД, вів листування з іншими органами. Там збереглися усі архівні та слідчі справи.

До складу другого відділу входило також господарсько-фінансове відділення та бібліотека. Цей відділ зберігав списки співробітників СД, а також здійснював виплату заробітної платні. Там працювало 7–8 німців⁷⁷: завгосп Управління штурмшарфюрер СС Бено Мускалле, касир — унтершарфюрер СС Зайферт, друкарки — Ціммерман, Ліндеман Альма. Відділення реєстратури очолював обершарфюрер СС Вінкельман. Перекладач — Олександр Фрізон⁷⁸.

III відділ (відділ «N»)

Керівник відділу — штурмфюрер СС Сільверс, його заступник — шарфюрер СС Зайц (можливо, Зейц)⁷⁹. Зайц був німцем із Румунії, раніше служив у поліції безпеки та СД м. Києва⁸⁰. У відділі було два перекладачі, один із них — Оскар Баудер.

III відділ був агентурно-оперативним. У ньому зосереджувалось все керівництво агентурною роботою: вербування агентів та обробка різних повідомлень. Агентуру приймав штурмфюрер СС Сільверс, його заступник чи перекладач. Усі агентурні повідомлення, що надходили, після відповідного оформлення передавались у IV відділ — основний відділ поліції безпеки та СД.

У структурі III відділу було відділення інформації, яке займалось підготовкою доповідних записок про настрої населення в місті та області. Очолював цей підрозділ унтерштурмфюрер СС Меркле (родом із Вюртемберга). Перекладачами служили Віктор Ельфимов, а потім — Віктор Треммель. Доповідні записки складались на основі агентурних повідомлень та особистих спостережень співробітників СД, зокрема перекладачів, які, з'ясовуючи настрої населення, відвідували кінотеатри, ресторани та інші громадські місця.

IV відділ (політичний)

Цей підрозділ був основним відділом поліції безпеки та СД, який керував всією слідчою та частково агентурною роботою. Його очолював унтерштурмфюрер СС Кокерольс, а посаду заступника обіймав штурмшарфюрер СС Рьоппер⁸¹.

IV відділ складався із двох підрозділів. Найбільшим був відділ IV С (очолював унтерштурмфюрер СС Кокерольс), співробітники якого займались виявленням комуністів, радянських розвідників, членів підпільних організацій та груп чи осіб, які проводили антинімецьку агітацію⁸².

Старшими слідчими цього відділу були штурмшарфюрери СС Альфред Рьоппер і Віллі Реллінг, які займались найбільш важливими справами⁸³. Штатними слідчими — штурмшарфюрери СС Люнау, Треммер, Шуман, Хамахер, обершарфюрери СС Карл Кніттель, Гросс. Серед перекладачів-слідчих — Карл Ліндеман, Іван Бернгардт, Маркус Іммель, Флек, Гайтуф, Гінцман, Вінгертер. Друкарка відділу — Кеніг (родом з Німеччини)⁸⁴. Крім того, відомо, що слідчий Інтвен — мешканець м. Штуттгарда, Шуман — мешканець м. Гамбурга, Люнау — мешканець м. Дюссельдорфа. Слідчий Хамахер прибув до Миколаєва на початку лютого 1944 р. з Нікопольського СД, яке він певний час очолював⁸⁵.

⁸¹ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 3.

⁸² САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 220.

⁸³ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 40 зв.

⁸⁴ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 3.

⁸⁵ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 136–137.

Відділ IV А займався спочатку пошуком євреїв, а пізніше – членів ОУН. Начальником відділу до осені 1942 р. був обершарфюрер Карл Ланге, а його помічником – шарфюрер Нольте. У 1943 р. слідчим у справах євреїв був штурмфюрер СС Штеффен.

Підвідділ ОУН був виокремлений у самостійний після 1943 р.⁸⁶ Це відділення очолював гаупштурмфюрер СС Отт⁸⁷.

Картотека – реєструвались усі арештовані СД. Відповідальним за картотеку був штурмшарфюрер СС Морісе. Перекладачами служили Брільц і Міхель, діловод – Людмила Флек.

Радіовідділ (самостійний) – підтримував зв'язок із філіями СД у Херсоні, Первомайську, Кіровограді та ін. У відділенні працювали обершарфюрер СС Штак, радисти – Мартін і Блеформ⁸⁸.

V відділ (Кримінальна поліція)

Керівник – штурмшарфюрер СС Отто Рункель⁸⁹, його заступники штурмшарфюрери СС Ібеляккер і Адельман. У їх підпорядкуванні був «російський» начальник Анатолій Мешков. Основний напрям відділу – кримінальні справи, але в кінці 1943 р. в ньому було створено відділення на чолі з Шевченком, яке займалось політичними справами. Особовий склад цього відділу становили місцеві мешканці, незалежно від національності.

V відділ (Кріпо) складався із відділень:

1. Агентурно-оперативне відділення на чолі з Костянтином Белухою, який мав у підпорядкуванні штатних агентів. Вони ходили в цивільному одязі, здійснювали арешти, обшуки, брали участь у засідках та облавах на громадян. Крім того, кожен із них був резидентом-вербувальником, мав на зв'язку своїх «шпиків». Усі агентурні повідомлення передавались К. Белусі, який планував подальші заходи.

2. Слідче відділення очолював старший слідчий Євген Олександрович Мешалін. Співробітники: М. М. Постпелов, Г. М. Вартењєв, Чмирь, Музика, Казаков, Зорін (до прибуття в Миколаїв був начальником Кріппо в м. Маріуполі), Сохін, Шанов-Попов, Степанюк, Осталевиц, Милорадов, Єньюхін, Крант.

Слідчий склад V відділу поділявся на дві частини: одні співробітники займались кримінальними справами на цивільних осіб ненімецької національності, інші – на місцевих німців.

Політичне відділення очолював слідчий Шевченко, який мав у підпорядкуванні двох штатних агентів Русинова і Васильєва. Шевченко через них керував агентурою, вів слідство у справах політичного характеру, що з'являлись на основі оперативних матеріалів V відділу.

V відділ управління поліції безпеки та СД розміщувався в окремому будинку на вул. Плеханівській, 34, мав напис «Кримінальна поліція»⁹⁰. Загалом у відділі було до десяти слідчих і до тридцяти штатних агентів⁹¹.

Комендантом Управління поліції безпеки та СД був штурмман СС Роммель⁹². Охорона будівель СД комплектувалась із місцевих німців (фольксдойче). Основні функції зводились до охорони будівель СД та заарештованих, які утримувались у внутрішній в'язниці СД (вул. Велика Морська). Начальником караулу був Михайло Якович Шерер, шуцманами – Олександр Гроза та ін⁹³.

Центральна в'язниця поліції безпеки та СД перебувала безпосередньо в підпорядкуванні шефа СД, розташовувалась у Миколаєві за адресою вул. Лагерне поле, 5 (нині – слідчий ізолятор МВС). Усі затримані після завершення «слідства» направлялись до в'язниці з наступним етапуванням до Німеччини. Комендантом центральної в'язниці поліції безпеки та СД з березня 1942 р. був обершарфюрер СС Карл Нольте⁹⁴. Із серпня 1942 до січня 1943 р. на посаді коменданта центральної в'язниці СД служив Євгеній Мартін (фольксдойче)⁹⁵, а після нього – Іван Шехтерле (фольксдойче). За нового коменданта в'язниці Івана Шехтерле Євгеній Мартін виконував обов'язки начальника караулу до червня 1943 р., а згодом служив простим охоронцем в'язниці до березня 1944 р.⁹⁶

Миколаївське окружне Управління поліції безпеки та СД мало у своєму підпорядкуванні окремий концентраційний табір для цивільних осіб. Табір дислокувався на відстані 35 км від Миколаєва та за 2,5 км від залізничної станції Грейгове⁹⁷ (у селі Водокачка). Комендантом табору був німець Нольде (так у документі), його

⁹⁰ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 4–5.

⁹¹ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 38.

⁹² САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 130.

⁹³ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 39.

⁹⁴ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 19.

⁹⁵ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 7945, арк. 15 зв.

⁹⁶ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 7945, арк. 16.

⁹⁷ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 5.

заступником — німець Фаут⁹⁸. Імовірно, мова йде про обершарфюрера СС Карла Нольте, який був першим начальником центральної в'язниці поліції безпеки та СД у Миколаєві⁹⁹.

Штатними перекладачами при Управлінні поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв» служили місцеві німці (фольксдойче): Едуард Карі, Євгеній Гопфауф, Віктор Треммель¹⁰⁰, Маркус Іммель, Іван Бернгардт (див. фото нижче)¹⁰¹, Рудольф Ціммерман, Мартін Вінкерттер, Рафаїл Бірк (колишній директор школи у с. Гольбштадт Варварівського району, вбитий 4 грудня 1942 р. під час спроби

Едуард Карі

Євгеній Гопфауф

Віктор Треммель

Маркус Іммель

Іван Бернгардт

Адольф Карі

⁹⁸ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 80.

⁹⁹ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 19.

¹⁰⁰ Віктор Треммель брав участь у допитах (вочевидь, і у катуваннях) головного резидента радянської розвідки у Миколаєві Віктора Лягіна (Корнева).

¹⁰¹ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 445.

затримання радянського підпільника П. Комкова)¹⁰², Адольф Карі, Маркус Флек¹⁰³, Віктор Гінцман, Карл Ліндеман¹⁰⁴ та ін.

Вахманами, водіями та іншими співробітниками поліції безпеки та СД у різний час служили Євгеній Ліпперт, Лео Таубергер, Микола Сиволоб, Адольф Лещинський, Роман Міллер, Віктор Дік, Міхель Антон, Яков Вайнерт, Антон Брільц, Антон Брільц, Адольф Карі, Мартін Вінгертер, Іван Гопфауф, Федір Бенкендорф, Нікодим Штеклер, Віктор Рейнбольд, Михайло Горячев, Альфонс Мартін, Едуард Іммель, Йосиф Вебер, Нікодим Лещинський, Рохус Фрізон, Август Меклер¹⁰⁵ та ін.

Євгеній Ліпперт
(охоронець в'язниці)

Лео Таубергер

Микола Сиволоб
(водій СД)Адольф Лещинський
(водій СД)

Роман Міллер

Віктор Дік

¹⁰² САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 42.

¹⁰³ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 3, арк. 321 зв., 322.

¹⁰⁴ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 477–478.

¹⁰⁵ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 3, арк. 5, 8, 30, 33.

Міхель Антон

Антон Брільц

Яків Вайнерт

Антон Брільц

Адольф Карі

Мартін Вінгертер

Іван Гопфауф

Федір Бенкендорф

Нікодим Штеклер

Віктор Рейнбольд

Михайло Горячев

Альфонс Мартін

Едуард Иммель

Йосиф Вебер

Нікодим Лещинський

Рохус Фрізон

Август Меклер

Євгеній Мартін
(комендант в'язниці СД)

Способи отримання оперативної інформації: вербування агентів і жорстокі допити арештованих

Основні зусилля співробітників поліції безпеки та СД (у взаємодії з Абверштелле Півдня України) спрямовувались на виявлення та знищення будь-яких осередків організованого спротиву місцевого населення. Відомо, що під час окупації Миколаївщини в 1941–1944 рр. місцеве підпілля було представлено радянським напрямком (партійне, армійське, чекістське підпілля), що об'єднались в 1942 р. в «Миколаївський центр» під керівництвом В. Лягіна та націоналістичним (ОУН-б, ОУН-м). Хоч радянське підпілля і здійснило ряд значних диверсій у 1941–1942 рр., але його організаційне ядро було швидко розкрито та знищене німецькими контррозвідувальними органами протягом перших півтора років окупації. На думку автора, основні причини провалу — це розгалужена агентурна мережа німецьких контррозвідувальних органів з числа колаборантів (в області нараховувалось близько 1 200 фольксдойче, 1 500 колишніх репресованих у 1920–1930-х рр. та ін.), зрада, зізнання підпільників у результаті катувань, шантажу, порушення конспірації, а в окремих випадках — непрофесіоналізм та загальна паніка під час організації підпілля ще на початковому етапі його підготовки в 1941 р.

Питання про розширення кількості інформаторів та агентів стояло дуже гостро. Ганс Занднер особисто давав вказівки проводити активне вербування агентів (до 5–6 осіб на тиждень), бажаючи створити відносно потужну агентурну мережу. Вербування здійснювалось різними методами. Агент з'являвся за власним бажанням до відповідного закладу і повідомляв інформацію. Після повторного відвідування він отримував грошову оплату чи винагороду іншого характеру (одяг, продукти харчування). Потім таку людину перевіряли, з'ясовуючи профпридатність, зв'язки, місце роботи та причини, що спонукали її з'явитись до СД. Створивши такій особі кращі матеріальні умови чи можливість працювати за спеціальністю, їй повідомляли про обов'язок співпраці з органами СД. Осіб, які підлягали покаранню, вербували шляхом їх звільнення з-під арешту. Наприклад, деяких засуджених до смертної кари не розстрілювали¹⁰⁶, а використовували після перевірки як «шпиків».

Агентурною роботою в Управлінні поліції безпеки та СД займались III, IV, V відділи, які самостійно вербували інформаторів. Через необхідність мати агентів на якомусь підприємстві слідчий СД виїздив туди і разом з його шефом обирав кандидатури. У таких

випадках¹⁰⁷ відповідних людей для вербування добирали переважно з осіб, які постраждали від діяльності комуністичної влади: репресованих, розкуркулених і загалом антирадянськи налаштованих місцевих мешканців.

Відповідних осіб через шефа підприємства згодом викликали в III відділ поліції безпеки та СД, де їх вербування проводили співробітники цього відділу, зокрема й перекладачі. Крім того, для вербування використовувались громадяни, які за власною ініціативою приносили до СД доноси про ті чи інші антинімецькі прояви.

Також агентуру набирали із середовища учасників підпільних радянських організацій і членів ОУН, тобто осіб, заарештованих за приналежність до цих організацій. Цінність агентури визначалась важливістю наданої інформації. Вербуванню підлягали господарі ресторанів, буфетів та інших громадських закладів.

Окремий важливий напрям полягав у вербуванні колишніх військовослужбовців Радянської армії. Така агентура вважалась найбільш цінною і отримувала відповідальні завдання. Агенти ніде не працювали, існували за рахунок Управління поліції безпеки та СД, від якого мали грошову винагороду від 75 до 80 марок на місяць та продукти харчування. Таку агентуру забезпечували від СД біржевими картками і довідками, де зазначалось, що вони є співробітниками СД.

Агентура на підприємствах і виробництві отримувала завдання вивчати настрої населення серед робітників, виявляти партійно-радянський актив, який саботував заходи німців, а також тих, хто підозрювався у диверсіях та ін.

Агентуру із середовища заарештованих осіб добирали слідчі, використовували її для ефективнішої розробки ув'язнених. Траплялись випадки, коли таких агентів після використання з тих чи інших причин звільняли із СД і передавали для подальшого використання в 3-й (агентурний відділ)¹⁰⁸.

Як не парадоксально, але агентурна мережа була краще налагоджена поліцією безпеки та СД, а не резидентами Абверштелле, оскільки слідчим СД вдалось впровадити своїх агентів безпосередньо в підпільні організації¹⁰⁹. Одним із методів провокації для виявлення радянських підпільників СД практикувало впровадження в патріотичні організації своїх співробітників (фольксдойче-перекладачів) під виглядом учасників підпілля. Це робилось за допомогою арештованих

¹⁰⁷ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 38.

¹⁰⁸ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, арк. 38 зв.

¹⁰⁹ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 181.

громадян, які зізнались у належності до тих чи інших нелегальних організацій. Такі арештовані особи діяли в парі з перекладачами СД і разом з ними відвідували квартири людей, які мали зв'язок із місцевим підпіллям¹¹⁰.

Варто також зазначити, що значну кількість інформації про членів руху місцевого опору слідчі поліції безпеки та СД добували в результаті різних методів тортур, що застосовувались до арештованих громадян. Багато ув'язнених не витримували катування в застінках СД, тому видавали знайомих підпільників. Колишній радянський підпільник Антон Криворучко (Новоодеський район) свідчив про деякі види відомих йому тортур. Зокрема, арештованого (незалежно від статі) роздягали і клали животом на круглий стілець, били батою з металевим наконечником, гумовим шлангом, клали пальці рук у дверний отвір і ламали їх, здираючи шкіру з кісток, заганяли голки під нігті¹¹¹. Вищезгаданий колишній вахман СД Олександр Гроза свідчив, що спеціальної кімнати для катування в СД не було. Усі допити проводились у шести кабінетах слідчих (див. вище розташовані фото та схему приміщень СД). Більшість арештованих повертались закривавленими, інколи їх непритомними витягували із цих кабінетів. Багато арештованих осіб після допитів повертались не тільки побиті, а й забруднені у власних екскрементах, бо не витримували тортур. Тоді після допитів у «робочі» кабінети направлялись для прибирання приміщення жінки, яких утримували під арештом. Найбільшими звірствами відзначались місцеві німці-перекладачі (фольксдойче): Едуард Карі, Маркус Иммель, Іван Бенгардт¹¹².

Деякі деталі процесу переслідувань, арештів та етнічних страт

Частині місцевих євреїв вдалось уникнути розстрілу восени 1941 р. з різних причин. Наприклад, 20 лікарів-євреїв та 22 членів їх родин¹¹³ у період масових розстрілів залишили живими як цінних медичних спеціалістів. Вони продовжували працювати на окупантів, мешкали в себе вдома, але всі стояли на суворому обліку в поліції безпеки та СД. За наказом керівництва поліції безпеки та СД на початку квітня 1942 р. всі ці люди були заарештовані й зібрані в камерах внутрішньої в'язниці СД (вул. Велика Морська), де перебували недовго¹¹⁴.

Багатьох заарештованих забирали просто з ліжка. Серед затриманих був голова медичної спілки м. Миколаєва, лектор Інституту удосконалення лікарів, відомий терапевт З. Р. Барг¹¹⁵, лікарі Самсов, А. Л. Коган, Скляр та ін.

Страта цих відомих людей відбулася 2 квітня 1942 р.¹¹⁶ Усіх лікарів і членів їх родин посадили в одну велику вкриту брезентом вантажівку. Євреїв відвезли до стіни концтабору для радянських військовополонених «Шталаг 364», де їх розстріляли у ямі, яка спеціально для цього була вирита радянськими військовополоненими. На місці розстрілу перебувало багато перекладачів СД на чолі з Г. Занднером, який особисто керував процесом знищення. За свідченнями Олександра Грози (конвоював цих людей, охороняв місце страти), на місці розстрілу вахмани (шуцмани) стояли в оточенні на відстані 10–15 м від ями, у якій відбувався розстріл. Машина зупинилась біля ями, яка мала глибину до 3 м, а ширину — 5 м. У яму вели приступки. Євреїв змушували роздягатись догола, а речі залишати у вантажівці. Після цього діти, люди похилого віку, жінки з маленькими дітьми спускались по одному в яму. У ямі перебував озброєний автоматник, один слідчий чи перекладач, який, стоячи у кутку ями, стріляв у потилицю кожному, хто спускався до ями. Перед пострілом людей змушували лягати обличчям долілиць. Дітей розстрілювали також, як і дорослих — по одному. Одна молода жінка спустилась до ями з немовлям на руках. За командою ката лягла обличчям донизу на трупи вже вбитих людей і прикрила дитину своїм тілом. Автоматник спочатку вбив жінку пострілом у потилицю, перевернув її тіло, під яким лежало ще живе немовля, потім застрелив і його. Перед стратою люди просили помилувати їх, плакали, кричали, але ніхто на їх прохання не звертав уваги. Після розстрілу всі співробітники СД забрали із собою майно вбитих. Одяг та інші речі були продезинфіковані. Краші речі забирали собі співробітники СД, а потім обмінювали на продукти харчування. Прші речі забирали для своїх потреб вахмани¹¹⁷.

Співробітники поліції безпеки та СД активно проводили роботу з виявлення залишків змішаних українсько-єврейських, російсько-єврейських родин, які переховувались на території міста та регіону. Якщо єврейкою була мати, то арешту і подальшому знищенню підлягала вона та її діти. Коли євреєм був батько родини, то розстрілювали його і дітей. Інших членів родини (відповідно чоловіка чи дружину)

¹¹⁰ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 327.

¹¹¹ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 4 зв.

¹¹² САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 51–52.

¹¹³ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13262, арк. 182.

¹¹⁴ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 17–18.

¹¹⁵ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13262, арк. 22.

¹¹⁶ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13262, арк. 32–33.

¹¹⁷ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 18–21.

за національністю українців чи росіян або заарештовували на певний час за переховування євреїв, а пізніше відпускали чи відправляли із в'язниці СД у нацистські табори на території Німеччини для подальшого відбуття покарання. Наприклад, Валентина Касаурова була одружена з Ароном Ганапольським, якого розстріляли в перші дні окупації Миколаївської області в 1941 р. Після такого випадку вона більше не могла залишатись у своєї матері, що мешкала на вул. Велика Морська, 9, оскільки весь двір знав, що у неї двоє дітей від чоловіка-єврея. Валентина переїхала на вул. Глазенапівську, 28 (сучасна вул. Декабристів) та переховувалась там з дітьми. Із січня 1942 р. жила (як з чоловіком) із Миколою Авраменком. Він до травня 1942 р. працював у кримінальній поліції (Кріпо), а згодом був заарештований за отриманий хабар. 19 листопада 1943 р. була заарештована й Валентина Касаурова, а дітей – розстріляли. У центральній в'язниці СД вона перебувала до березня 1944 р., а згодом була відправлена в концтабір у м. Новий Брандербург. Там працювала на будівництві авіазаводу до 1945 р.¹¹⁸ Автор з'ясував, що в березні–квітні 1943 р. у в'язниці СД утримувалось в одній камері понад 30 чоловіків, більшість з яких були затримані за те, що їхні дружини були євреями. Серед них був і Василь Наваленко. Поки він та інші перебували у в'язниці, їх дружин та дітей розстріляли. Після завершення розстрілів членів їх родин, чоловіків відпустили додому¹¹⁹.

Про атмосферу терору та доносів проти єврейського населення може свідчити і такий випадок. У кінці 1942 – на початку 1943 р. в Миколаївське управління СД прийшла дівчина-єврейка віком близько 22–23 років. Її вени на руках були перерізані. Вона повідомила, що довго переховувалась від розстрілів, але вже не має ні сил, ні можливості переховуватись, тому вона порізала собі вени та вирішила з'явитись до СД. Дівчину ув'язнили в камері, де вона перебувала декілька днів. Коли настав черговий день розстрілів, її стратили за Інгульським мостом разом з іншими приреченими¹²⁰.

Поголовному знищенню також підлягало й ромське населення. За допомогою вивчення протоколів допитів перекладача СД Івана Бернгардта (був присутнім на місці страти) вдалось з'ясувати, принаймні, деякі деталі одного масового розстрілу ромів. Восени 1942 р. близько 100 осіб (діти, жінки, літні люди) утримувались у центральній в'язниці СД (вул. Лагерне поле, 5) у корпусі, розташованому ліворуч

від центральних воріт в'язниці. У дворі в'язниці ромів посадили у три вантажівки та відвезли до стін концтабору «Шталаг 364». Стратою цих людей керував начальник відділу 4 А обершарфюрер СС Карл Ланге. Під час розстрілу був присутнім штурмшарфюрер СС Альфред Рюппер, перекладачі Іван Бернгард та Брільц, не менш як 50 шуцманів. Усіх вбивали по черзі одиночними пострілами в потилицю у ямі, що була завчасно підготовлена для цієї мети. Малолітніх дітей вбивали разом з їхніми матерями. Серед приречених була вагітна жінка середніх років. Її поклали обличчям додолу, вистрелили в потилицю, а потім перевернули та вистрелили в живіт. Поміж ромських жінок була дівчина віком близько 18 років, яка за зовнішніми ознаками не була схожа на циганку. Перекладач СД Іван Бернгардт запитав у Карла Ланге: «Чому розстрілюють цю дівчину, вона ж не схожа на циганку?» Той відповів: «Вона – циганка! Навіть якщо це не так, то її все одно розстрілюють, оскільки вона жила разом з циганами». Цих людей розстрілював водій СД Віллі Вільгельм і шарфюрер Нольте¹²¹ (імовірно, мова йде про шарфюрера Карла Нольте).

Приховування слідів злочинів поліції безпеки та СД

У грудні 1943 р. при Управлінні поліції безпеки та СД була створена спеціальна «зондеркоманда», яка діяла до березня 1944 р. Команда складалась з офіцера, двох-трьох солдатів СС, близько п'ятнадцяти вахманів СД. Команда займалась знищенням слідів раніше здійснених злочинів поліції безпеки та СД на території генеральної округи «Миколаїв», а також масовими розстрілами арештованих громадян, які на той час утримувались у в'язниці СД¹²². Крім того, окремі члени команди конвоювали деяких бранців центральної в'язниці СД у концтабори Німеччини¹²³.

Усіх хворих на тиф та венеричні хвороби розстрілювали без роздумів за в'язницею СД у протитанкових ровах. Знищення слідів злочинів відбувалось у такий спосіб: у місцях масових розстрілів трупи відкопували п'ять відібраних бранців в'язниці СД. Викопані рештки тіл обливали відпрацьованим дизпаливом і підпалювали. Шуцмани стояли в оточенні місця спалення тіл на відстані 200 м, щоб не допустити сторонніх свідків. Таку «роботу» у грудні 1943 р. проводили на старому Єврейському кладовищі в Миколаєві, а в січні

¹¹⁸ ДАМО, ф. Р. 5859, оп. 1, спр. 9319, арк. 2–3.

¹¹⁹ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 6, арк. 287.

¹²⁰ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 22–23.

¹²¹ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 230–233.

¹²² САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 172–175.

¹²³ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, ч. IV, арк. 49.

1944 — у Первомайському, Вознесенському та інших районах¹²⁴. Наприклад, один з учасників цієї спецгрупи Іван Штаудінгер свідчив, що 26 і 27 грудня 1943 р. весь склад «зондеркоманди» залучався для знищення слідів масових розстрілів на Єврейському кладовищі. Для виконання брудної роботи було привезено десять радянських громадян (бранців в'язниці СД), які безпосередньо відкопували трупи та спалювали їх горючою сумішшю. Була розкопана яма довжиною близько 10 м, у якій нарахувалось не менш як 400 трупів. Після виконаної роботи за наказом начальника «зондеркоманди» цих в'язнів розстріляли з автоматів Міллер і Майер¹²⁵.

«Зондеркоманду» очолював гауптштурмфюрер СС Лезер (у Миколаїв приїхав з Німеччини). Особовий склад цієї спецгрупи складався з таких осіб:

1. Ротенфюрер СС Міллер — заступник начальника «зондеркоманди» (у Миколаїв приїхав з Німеччини);
2. Штурмбанфюрер СС¹²⁶ Майер — був другим заступником начальника «зондеркоманди» (у Миколаїв приїхав з Німеччини);
3. Міхель Зайферт — рядовий солдат (фольксдойче, уродженець с. Ландау Миколаївської області);
4. Петро Брітнер — рядовий солдат (фольксдойче, уродженець Варварівського району Миколаївської області);
5. Антон Флек — рядовий солдат (фольксдойче, мешканець Миколаєва);
6. Йосиф Дінюс — рядовий солдат (фольксдойче, уродженець с. Зульц Варварівського району Миколаївської області);
7. Йосиф Меклер — рядовий солдат (фольксдойче, мешкав у с. Шенфельд Варварівського району Миколаївської області);
8. Олександр Гінцман — рядовий солдат (фольксдойче, мешкав у Миколаєві);
9. Нікодим Шваб — рядовий солдат (фольксдойче, мешкав у Миколаєві);
10. Карі — рядовий солдат (ім'я невідомо, фольксдойче, мешкав у с. Петрівці Варварівського району Миколаївської області);
11. Карі — рядовий солдат (ім'я невідомо, фольксдойче, мешкав у с. Каріфутер Варварівського району Миколаївської області);
12. Баштьян (Пашан) Вебер — рядовий солдат (фольксдойче, мешкав у Миколаєві);

¹²⁴ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 172–175.

¹²⁵ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, ч. IV, арк. 49–50.

¹²⁶ Так у документі. Можливо, правильно — штурмфюрер СС.

13. Леопольд Вебер — рядовий солдат (фольксдойче, мешкав у Миколаєві);

14. Опфау (Гопфау) — рядовий солдат (ім'я невідомо, фольксдойче, мешкав у Миколаєві);

15. Антон — рядовий солдат (ім'я невідомо, фольксдойче, мешкав у с. Петрівці Варварівського району Миколаївської області);

16. Іван Штаудінгер — рядовий солдат (фольксдойче, мешкав у с. Зульц Варварівського району Миколаївської області)¹²⁷.

Евакуація штату поліції безпеки та СД і деякі післявоєнні долі злочинців

Усі співробітники поліції безпеки та СД евакуювались з Миколаєва 22 березня 1944 р. в Одесу¹²⁸. Там пробули приблизно тиждень, розташувшись на одній з дач у районі Аркадії¹²⁹. За участь у боях проти Радянської армії напередодні евакуації з Одеси 15–20 співробітників були нагороджені «Залізним хрестом» II класу.

З Одеси співробітники Миколаївського СД вирушили на машинах у м. Галац (Румунія), де вже не здійснювали ніяких операцій, а згодом штат майже повністю був розформований¹³⁰. У Галаці частина особового складу розташовувалась у двоповерховому будинку, що раніше належав румунському пану. Там дислокувались вантажівки з речами, водії цих машин, офіцери та керівництво поліції безпеки та СД. Перекладачі та інші співробітники розміщувались в іншій будівлі — через одну вулицю. У місті перебували не більше двох місяців.

Звідти всі співробітники відправились у Будапешт (Угорщина). Керівництво СД їхало попереду. Коли колона наближалась до місця ночівлі, то офіцери СД вже перебували там. Туди ж прибували й інші співробітники СД. Тобто всі їхали не однією колоною, а групами, і кожна група рухалась самостійно до попередньо обумовленого місця ночівлі. На легкових машинах із керівництвом СД були водії Микола Сиволоб, Микола Барановський, Мясков, Шаповалов та ін. Відомо, що в період свого перебування в Угорщині колишні співробітники Миколаївського управління поліції безпеки та СД брали участь у відстоюванні пронімецьких інтересів під час воєнного перевороту

¹²⁷ ГДА СБУ, ф. 11, оп. 1, спр. 1043, т. 1, ч. IV, арк. 47–49.

¹²⁸ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 135.

¹²⁹ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 3, арк. 77 зв.

¹³⁰ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 196.

Міклоша Хорті в липні–серпні 1944 р., а також сприяли приходу до влади в Угорщині нового прихильника Гітлера¹³¹.

Після Будапешта офіцери Миколаївського управління поліції безпеки та СД виїхали в район м. Брно (Чехословаччина)¹³². Долі інших співробітників СД склались по-різному. Автор встановив, що з частини співробітників, серед яких перебував і колишній перекладач Іван Бернгардт, був сформований взвод і в грудні 1944 р. переданий у розвідувальну частину дивізії «Мертва голова». На початку 1945 р. реформований підрозділ одразу направили на передову лінію фронту – лівий берег Дунаю, напроти м. Тульн в Австрії. 10 травня 1945 р. цей взвод потрапив у полон до американців, а пізніше був переданий у зону окупації радянських військ¹³³.

Перекладач поліції безпеки та СД Євгеній Гопфауф служив після евакуації з Миколаєва в Одесі, Львові, Кракові. Згодом його направили в Італію в м. Верона у розпорядження шефа СС і поліції того міста, де разом з ним перебували його товариші по службі Зайферт і Майер. Євгеній Гопфауф отримав призначення в табір італійських ув'язнених, що розташовувався на окраїні м. Больцано (Північна Італія). У цьому таборі Є. Гопфауф служив шуцманом до квітня 1945 р. Начальником табору в Больцано був німець унтерштурмфюрер Тіто¹³⁴.

Водій Миколаївського СД Микола Барановський в Будапешті потрапив у підпорядкування оберлейтенанта вермахта Вальтера Шмідта та під його керівництвом вивозив на вантажівці різні продукти харчування, інші цінності до ешелонів, що рухались з Угорщини до Німеччини. Разом з ним він і потрапив на територію Австрії. У березні 1945 р. багато військовослужбовців німецької армії перевдягались у цивільний одяг і розходились хто куди. Микола Барановський вчинив аналогічно. Перевдягнувшись в одного бауера в цивільний одяг та пішов до м. Зальцбурга, у зону окупації американських військ. Там він перебував у таборі для переміщених осіб, де були росіяни, українці, німці-колоністи, тобто ті люди, які з тих чи інших причини не хотіли повертатись до СРСР. Можливо, Микола Барановський і уник би покарання, але орієнтовно в 1948 р. він через необережність потрапив до рук радянського командування. Це трапилось тоді, коли він разом з одним німцем Еріком Сайдлером із Зальцбурга поїхав до м. Лінц. Там вони мали допомогти переправити до Зальцбурга товари

двом спекулянтам, тобто хотіли підзаробити. У буфеті вони відзначили угоду, і Микола Барановський перепив так, що навіть не пам'ятав, яким чином потрапив до радянської зони окупації, де його вранці розбудив капітан Радянської армії¹³⁵.

Перший шеф поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв» оберштурмфюрер СС Ганс Занднер був страчений на шибениці 17 січня 1946 р., на тій же Базарній площі (на розі вул. Соборної та просп. Центрального) у Миколаєві, де в січні та березні 1942 р. він керував стратою цивільних громадян і місцевих підпільників. Разом з ним на лаві підсудних, а також засудженими до страти через шибеницю були й інші злочинці: воєнний комендант Миколаєва генерал-лейтенант Г. Вінклер (страчений), начальник управління жандармерії генеральної округи «Миколаїв» майор М. Бютнер (страчений), начальник жандармерії Херсона капітан Ф. Канцлер (20 років каторги), начальник жандармерії Березнегуватського району Миколаївської області майор Р. Міхель (страчений), начальник охоронної поліції Миколаєва майор Ф. Вітцлеб (страчений), капітан Г. Шмале (заступник Ф. Вітцлеба, страчений), фельдфебель польової жандармерії Р. Берг (страчений), оберєфрейтор 783 охоронного батальйону Й. Хапп (страчений)¹³⁶.

Таким чином, за допомогою нещодавно виявлених матеріалів архіву Служби безпеки України вперше вдалось детально дослідити штат і структуру Управління поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв», його активну роль у масовому терорі проти місцевого населення у період з 2 листопада 1941 до 22 березня 1944 р.

Автору вдалось з'ясувати й ряд нових прізвищ співробітників айнзатцкоманди 5, які з оберштурмфюрером СС Гансом Занднером ще до прибуття до Миколаєва були присутні під час масового знищення єврейського населення в Бабиному Яру 29–30 вересня 1941 р., а згодом у тому ж місці, у першій декаді жовтня окремі представники згаданого підрозділу під керівництвом Г. Занднера безпосередньо здійснювали масові розстріли євреїв та військовополонених.

Аналіз етнічного складу Управління поліції безпеки та СД показує, що більшість його співробітників – це імперські німці, а також фольксдойче (місцеві німці). Усі керівні посади займали тільки імперські німці, а фольксдойче використовувались як перекладачі (помічники слідчих), вахманів СД, водіїв, охоронців в'язниці СД та ін. Тільки V відділ поліції безпеки та СД (Кріпо) мав штат слідчих, який складався

¹³¹ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 3, арк. 77–79.

¹³² САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 3, арк. 80.

¹³³ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 3, арк. 196–197.

¹³⁴ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 2, арк. 412–413.

¹³⁵ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13204, т. 3, арк. 79–80.

¹³⁶ САЗ УСБУ в Миколаївській області, ф. 5, оп. 1, спр. 13262, арк. 1–2; 267–268.

з українців та росіян. Місцеве українське та російське населення також використовувалось на посадах штатних рядових поліцейських, водіїв, охоронців в'язниці та концтабору СД для цивільного населення, водіїв, нештатних таємних агентів та ін.

Допит свідка Е. Барг (ініціали російською) – дружини відомого лікаря З. Барга, якого розстріляли у складі 20 лікарів та 22 членів їх родин на початку квітня 1942 р. за наказом та у присутності Г. Занднера. Судовий процес у справі злочинів нацистських окупантів на території Миколаївської області, м. Миколаїв, січень 1946 р.¹³⁷

Проведення масштабного терору було б неможливим без створення розгалуженої агентурної мережі, до якої вербувалось цивільне населення (фольксдойче, українці, росіяни), колишні радянські військовополонені, зрадники із представників місцевого підпілля. Мотивація співробітництва місцевого населення з поліцією безпеки та СД була різною. Частина активно співпрацювала з власної ініціативи через свої політичні погляди (наприклад, репресовані в радянських період, місцеві німці, які автоматично отримували особливий статус). Інші служили з метою уникнути депортації до Німеччини, через бажання вижити чи отримати кар'єрний зріст у період воєнного лихоліття. Частина населення залучалась до співробітництва насильно через погрози, шантаж та ін.

¹³⁷ ДАМО, фотодокументи, оп. 1, од. зб. 20346.

Допит колишнього шефа Управління поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв» оберштурмфюрера СС Ганса Занднера. Судовий процес у справі злочинів нацистських окупантів на території Миколаївської області, м. Миколаїв, січень 1946 р.¹³⁸

Головними жертвами терору в досліджуваному регіоні стали єврейське та ромське населення, представники радянського та націоналістичного підпілля, члени комуністичної партії, психічно хворі, частина радянських військовополонених, пересічні мешканці, які з тих чи інших причин порушували «новий порядок».

Основними напрямками терору були арешти, тортури, масові розстріли, показові страти на шибениці, утримання населення з різними термінами відбування покарання в центральній в'язниці СД, у концтаборі поліції безпеки та СД для цивільного населення «Водокачка», а також депортація заарештованих для подальшого відбування покарання в концтабори Німеччини, зокрема, Бухенвальд і Равенсбрюк. Вдалось встановити місця і процедуру розстрілів деяких етнічних груп, персоніфікувати безпосередніх учасників вказаних злочинів.

Введені до наукового обігу світлини та архівні матеріали дають більш широке уявлення про масштаби злочинів конкретних представників гітлерівських військ в Україні, сприятимуть подальшим науковим пошукам у дослідженні тематики Голокосту, місцевого підпільно-партизанського руху, депортації населення на рабську працю до концтаборів Німеччини та ін.

¹³⁸ ДАМО, фотодокументи, оп. 1, од. зб. 20348.

Страчені нацистські військові злочинці, м. Миколаїв, 17 січня 1946 р.¹³⁹

Страчені нацистські військові злочинці, м. Миколаїв, 17 січня 1946 р.¹⁴⁰

¹³⁹ ДАМО, фотодокументи, оп. 1, од. зб. 6509.

¹⁴⁰ ДАМО, фотодокументи, оп. 1, од. зб. 6512.

Варто зауважити, що будівлі колишньої штаб-квартири Управління поліції безпеки та СД генеральної округи «Миколаїв» й досі не входять до міського меморіального простору, попри те, що цей квартал став місцем травми, загибелі чи останньою відправною точкою перед стратою для більшості учасників місцевих рухів Опору, пересічних корінних мешканців та представників етнічних меншин. Стіни споруд, світлини яких розміщені у статті, не містять жодної пам'ятної дошки, що нагадували б про трагічні сторінки воєнного лихоліття, страшного минулого нашого краю.

Anatolii Pogorielov

THE FACE OF DEATH: TERROR BY THE SECURITY POLICE AND SD AGAINST THE POPULATION OF THE GENERAL DISTRICT "MYKOLAIV"

The article examines in detail for the first time the structure and personnel of the Department of Security Police and SD of the General District Mykolaiv and its role in large-scale terror against the civilian population of the region. The study enumerates the names of command level and rank-and-file personnel directly involved in arrests, tortures, and convoys during mass shootings and demonstrative executions. It also describes the basic recruitment methods as well as the mechanism for establishing a branched network of agents comprised of local collaborators. In the article, the locations and procedures of certain executions of the Jewish and Roma population are specified. Published here for the first time are the photograph of SS-Sturmabführer Dr. Leopold Spann, the Second Chief of the Security Police and SD of General District "Mykolaiv", and portraits of other personnel of the Security Police and SD. The article presents a schematic drawing of the location and layout of the main buildings of the Security Police headquarters in Mykolaiv and schemes of the locations of mass executions. Compiled here is also the list of Sonderkommando members engaged in liquidating the traces of the Security Police and SD crimes. The further routes taken by Security Police and SD employees after their evacuation from Mykolaiv in March of 1944 are described.

Keywords: Mykolaiv, Security Police and SD, terror, civilian population, Resistance movement, Jewish and Roma population, the Holocaust, collaboration.

Bibliography

Chuev, Sergej. *Specsluzhby Tret'ego Reicha*. Kniga II. Sankt-Peterburg: Izdatel'skij dom «Neva»; Moskva: «OLMA-PRESS Obrazovanie», 2003.

Chunihin, Vladimir. Licom k licu s SD. Odessa: Majak, 1987.

Chunihin, Vladimir. Nevidimoj armii dobrovol'cy. Nikolaev: KP «Mykolaivska oblasna drukarnia», 2004.

Dereiko, Ivan. «Mistsevi dopomizhni struktury ta viiskovi formuvannia politsii bezpeky ta SD na terenakh Raishkhkomisariatu «Ukraina»: 1941–1944.» Storinky voiennoi istorii Ukrainy 12 (2009): 177–184.

Gol'denberg, Mihail, red. Sud'by evreev Nikolaevshhiny v period Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945 gg. Nikolaev: Izdatel' P. N. Shamraj, 2012.

Gorburov, Evgenij, i Kirill Gorburov. Nikolaevskij «Njurnberg». Sudebnyj process po delu o nemecko-fashistskih zverstvah v g. Nikolaev i Nikolaevskoj oblasti 10–17 janvarja 1946 goda. Nikolaev: Ilion, 2016.

Horburov, Yevhen. «Pidpilnyi ta partyzanskykh rukh na terytorii Mykolaivshchyny v roky Velykoi Vitchyznianoї viiny.» U Mykolaivshchyna v roky Velykoi Vitchyznianoї viiny: 1941–1944 rr. (Do 60-richia vyzvolennia oblasti vid nimetsko-rumunskykh okupantiv). Mykolaiv: Kvit, 2004.

Hrynevych, Vladyslav, i Pavlo-Robert Magochii, red. Babyn Yar: Istoriia ta pamiat. Kyiv: Dukh i Litera, 2017.

Kruglov, Aleksandr. Bez zhalosti i somnenija: dokumenty o prestuplenijah operativnykh grupp i komand politsii bezopasnosti i SD na vremennno okkupirovannoj territorii SSSR v 1941–1944 gg. Ch. IV. Dnepropetrovsk: Centr «Tkuma»; Lira LTD, 2010.

Shytiuk, Mykola. «Znyshchennia yevreiskoho naselennia v Pivdenii chastyni reikhskomisariatu «Ukraina».» U Materialy Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii «Istorychna pamiat pro viinu ta Holokost», Kyiv, 28–30 veresnia 2012 r., 195–215. Dnipropetrovsk: Tsentr «Tkuma», 2013.

Vasyliiev, Valerii, Natalia Kashevarova, Olena Lysenko, Mariia Panova, i Roman Podkur, avt.-ukl. Nasylstvo nad tsyvilnym naselenniam Ukrainy. Dokumenty spetssluzhby. 1941–1944. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko, 2018.

Archives

Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti (DAMO). F. R. 5859, op. 1, spr. 9319; fotodokumenty, op. 1, od. zb. 6104, 6509, 6512, 20346, 20348.

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU). F. 11, op. 1, spr. 1043, t. 1, 11.

Sektor arkhivnoho zabezpechennia Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Mykolaivskii oblasti (SAZ USBU v Mykolaivskii oblasti). F. 5, op. 1, spr. 7945; 13204, t. 2, 3, 6, 7; 13262.

DOI 10.33124/hsuf.2019.11.05

Олена Корзун

СПІВРОБІТНИЦТВО НІМЕЦЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЗА МЕМУАРАМИ НІМЕЦЬКОГО БОТАНІКА, ПРОФЕСОРА ГЕНРІХА ВАЛЬТЕРА (1898–1989)

У статті за мемуарами всесвітньо відомого біолога, вченого в галузі фітогеографії Генріха Вальтера (1898–1989) «Сповідь еколога» аналізується сприйняття німецьким вченим наукового життя на окупованих українських землях часів Другої світової війни, відносини з українськими науковцями. Доля Г. Вальтера тісно пов'язана з українськими землями — він тут народився, провів перші двадцять років свого життя, а згодом повернувся під час Другої світової війни. Мемуари німецького вченого вітчизняні та зарубіжні науковці використовують як джерело для вивчення історії науки, однак поза увагою залишається дослідження його оцінки подій суспільного, наукового життя часів Другої світової війни, взаємовідносин з українськими фахівцями, які залишились на окупованих землях.

Після початку німецької воєнної експансії відбулись зміни в завданнях сільськогосподарських досліджень німецької аграрної науки. Війна надала можливість підпорядкувати всі сільськогосподарські наукові установи та насінневі станції на східних окупованих територіях та привласнити результати їхньої наукової роботи. Одночасно вивчення та включення генетичних ресурсів та наукового потенціалу окупованих територій в сільськогосподарську дослідну справу Німеччини мало слугувати «свободі харчування» для німців.

У 1942–1943 рр. українські землі стали своєрідним дослідним майданчиком для багатьох німецьких науковців. Воєнний період «за Вальтером» сприймається як низка можливостей для наукового зростання німецького науковця — освоєння нових територій, знайомство з іншими науковими школами, вченими, внесок у наукове забезпечення ефективного використання сільськогосподарського потенціалу окупованих земель. Але з іншого боку — це можливість продемонструвати своє служіння державі через практичне використання набутих наукових знань як фахівця, знавця місцевих природничих умов окупованих земель, російської мови тощо. Незважаючи на більш як сорокарічний період, що розділяє описані події з датою публікації мемуарів, автор продовжує симпатизувати нацистській політиці в багатьох питаннях.

Зображені мемуаристом картини життя українського наукового співтовариства демонструють, що українські науковці використовували різні стратегії виживання в умовах окупації. Робота в створених окупаційною владою науково-дослідних інституціях давала можливість не тільки покращити матеріально-побутові умови життя, а й продовжити науково-дослідну діяльність, давала шанс зберегти наукові колекції у воєнному лихолітті. Умови війни стимулювали також постійно змінювати критерії у сприйнятті людей за принципом «свій-чужий», незважаючи на пропаганду та нав'язані стереотипи. Однак колоніальний характер окупаційної політики створював імітацію свободи наукової думки, інтеграції українського наукового соціуму в німецький науковий простір. Науковий потенціал українських земель використовувався німецькою окупаційною владою лише для максимального освоєння в усіх вимірах захопленої території.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, аграрна наука, сільськогосподарська дослідна справа, окупація, картографічна експедиція, Крайовий інститут сільськогосподарської ботаніки, Г. Вальтер, Г. Махов, Ю. Клеопов.

Друга світова війна лишилась рубцем (часто до сих пір не загояним) у долях цілих народів та країн, а також рубіжним етапом у житті того, хто її пережив. Для кожного з учасників цих подій була своя точка відліку та оптика, крізь яку сприймалися ті чи інші події, адже в протистоянні для переможеного та переможця однаковий факт прочитується по-різному. Для реконструкції історії наукового забезпечення аграрної галузі на території українських земель в умовах Другої світової війни було опрацьовано мемуари всесвітньо відомого біолога, вченого в галузі фітогеографії Генріха Вальтера¹. Вони були написані автором та вийшли в світ у 6 перевиданнях вже у 80-х рр. ХХ ст. під назвою «Сповідь еколога: досвід восьми десятиліть і дослідницьких поїздок на всі континенти з висновками»². На сторінках цієї

¹ Генріх Вальтер – нім. Heinrich Walter (1898–1989) – ботанік, еколог. Наукова діяльність присвячена в основному геоекологічному опису та районуванню основних рослинних біомів суші («екологічних систем геобіосфери»). Завідувач кафедри ботаніки Вищої технічної школи в Штутгарті (1932–1941), робота на окупованих територіях (1941–1943), завідувач кафедри Сільськогосподарського інституту в Гогенхаймі (1947–1966), професор ботаніки Університету Анкари (1951–1955). Автор всесвітньо визнаного методу «кліматодіаграм». Автор понад 30 монографій та 160 наукових статей.

² Див.: Heinrich Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen: Erlebtes in acht Jahrzehnten und auf Forschungsreisen in allen Erdteilen mit Schlussfolgerungen», в Г. Вальтер, Ю. Клеопов і Г. Махов – забуті сторінки вітчизняної науки, уклад. Віктор Вергунов і Віктор Мельник (Сімферополь: Таврида, 2006).

праці знаменитий вчений розповідає про своє бурхливе, повне вражень та переживань життя: починаючи з юності, він повідомляє про навчання, наукові дослідження і викладання в Німеччині до і після Другої світової війни, про свої зустрічі з багатьма провідними вченими, а також про участь у численних експедиціях на всіх континентах. Неабияку роль у становленні Г. Вальтера як вченого відіграли українські землі, адже тут він народився, провів перші двадцять років свого життя, а згодом повернувся під час Другої світової війни. Опису особистих трагедій та злетів на фоні глобальних трансформаційних процесів під час воєнного протистояння планетарного масштабу вчений присвятив два розділи (5 та 6) своїх мемуарів. Ці матеріали становлять велику наукову цінність для реконструкції подій Другої світової війни, адже детально відтворюють крізь призму сприйняття науковцем суспільної ситуації в самій Німеччині, армійської буденності в лавах вермахту, воєнних подій та реалій. У статті аналізується сприйняття німецьким вченим наукового життя на окупованих українських землях, відносини з радянськими колегами. Це дозволить краще зрозуміти мотиви науковців обох воюючих країн щодо співпраці, вплив політичної кон'юнктури та подій на ситуацію в науковому середовищі, завдання, які вони ставили в умовах Другої світової війни, та методи їх реалізації.

У вітчизняному науковому дискурсі вперше постать Г. Вальтера, як учасника наукового життя на українських землях під час Другої світової війни, згадує Д. М. Доброчаєва³. Відтворюючи життєвий та творчий шлях професора-ботаніка Ю. Д. Клеопова⁴, «реабілітуючи» його ім'я, вчена зазначає, що під час німецької окупації часів Другої світової війни Г. Вальтер був певний час куратором з німецького боку Українського (Крайового) інституту сільськогосподарської ботаніки, який очолював Ю. Д. Клеопов⁵. Крім того, Д. М. Доброчаєва наводить захопливі відгуки Г. Вальтера на неопубліковану роботу українського вченого, матеріалами з якої він скористався та широко цитував для написання своєї праці, присвяченої рослинному світу

³ Доброчаєва Дарія Микитівна (1916–1995) – докторка біологічних наук, професорка, спеціалізація: систематика флори, фундаторка ботанічного музею Інституту ботаніки імені М. Г. Холдного НАН України, лауреатка державної премії УРСР, заслужена діячка науки УРСР.

⁴ Клеопов Юрій Дмитрович (1902–1943) – кандидат біологічних наук, професор, геоботанік, флорист, систематик, флорогенетик, засновник відділу геоботаніки Інституту ботаніки АН УРСР, директор Українського (Крайового) інституту сільськогосподарської ботаніки Райхскомісаріату «Україна» (1942–1943).

⁵ Дарія Доброчаєва, «У пошуках карти Ю. Д. Клеопова "Флористическое районирование Евросибири"», Український ботанічний журнал, № 6 (48) (1991): 124–128.

Східної Європи та Азії⁶. Унікальними є дані про післявоєнні контакти Г. Вальтера з українськими вченими, які виїхали разом із відступаючими німецькими військами⁷.

Окрему увагу зв'язкам Г. Вальтера з Україною приділив В. І. Мельник⁸, який наголосив на значному внеску німецького вченого у вивчення рослинного покриву українських земель. Крім констатації місць служби німецького науковця під час Другої світової війни, дослідник зауважує, що саме Г. Вальтер у післявоєнний час на сторінках своїх праць знайомить західноєвропейську наукову громадськість із досягненнями українських вчених, з якими він співпрацював під час Другої світової війни. Одночасно наводиться цитата самого Г. Вальтера, що він перебував серед тих німецьких науковців, які довгий час були занесені до «чорного списку» радянської науки⁹. Суперечливість постаті Г. Вальтера в історії вітчизняної науки та унікальність поданих відомостей про українське наукове життя часів німецької окупації 1941–1944 рр. стимулювала В. І. Мельника до перекладу «воєнних» розділів мемуарів Г. Вальтера, які були надруковані у збірці, присвяченій науковцям Г. Вальтеру, Ю. Д. Клеопову та Г. Г. Махову, долі яких переплелися під час Другої світової війни¹⁰. У цій же збірці вміщено статтю В. А. Вергунова¹¹, який згадує Г. Вальтера в контексті відтворення життєвого і творчого шляху Г. Г. Махова¹², їх участі

⁶ Heinrich Walter, *Die Vegetation Osteuropas, Nord- und Zentralasiens* (Stuttgart: Fischer, 1974).

⁷ Дарія Доброчаєва, «Нове у науковій спадщині Юрія Дмитровича Клеопова (1902–1943)», *Український ботанічний журнал*, № 2 (52) (1995): 288–305.

⁸ Мельник Віктор Іванович (1956 р.н.) – доктор біологічних наук, професор, завідувач відділу природної флори у Національному ботанічному саду імені Миколи Гришка НАН України.

⁹ Віктор Мельник, «Генріх Вальтер і Україна», *Інтродукція рослин*, № 3–4 (2002): 161–167.

¹⁰ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 20–90.

¹¹ Вергунов Віктор Анатолійович (1960 р.н.) – доктор сільськогосподарських наук, доктор історичних наук, академік НААН України, професор, директор Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України.

¹² Махов Григорій Григорович (1886–1952) – доктор сільськогосподарських наук, професор, ґрунтознавець, фактично очолював науково-дослідні роботи в галузі агроґрунтознавства в Україні у 20–30-х рр. ХХ ст. (1923 р. очолював Інститут експериментального ґрунтознавства при Сільськогосподарському науковому комітеті України; 1924 р. в.о. завідувача кафедри ґрунтознавства Харківського інституту сільського господарства та лісівництва ім. Х. Раковського; з 1922 р. член геологічної секції Всеукраїнської академії наук; 1924–1927 рр. член Президії Сільськогосподарського наукового комітету України; 1927 р. автор першої детальної карти ґрунтів України на новій генетичній основі; 1930 р. – заступник директора науково-дослідного інституту сільськогосподарської меліорації). Зазнав переслідування з боку радянської влади: з 1929 р. – заборонено викладати у вищих навчальних закладах; з 1932 р. – використовувати його наукові праці. У 1941–1943 рр. очолював Український (Крайовий) інститут ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва Райхскомісаріату «Україна». 1943–1945 рр. – виїхав разом із німецькими

у ґрунтознавчій експедиції, метою якої було підтвердження розробленої Г. Г. Маховим ще за радянських часів карти ґрунтів України. На сторінках публікації наводяться дані й про видання 1943 р. монографії Г. Вальтера про рослинність Криму та його сільськогосподарське освоєння, яке вчений готував на замовлення окупаційної влади, що зберігається в бібліотеці Нікітського ботанічного саду¹³. Однак дослідники у своїх публікаціях лише наводять фактологічний матеріал, поданий автором мемуарів, не коментуючи його оцінку подій суспільного, наукового життя українського соціуму часів Другої світової війни. Стипендія, надана Німецько-українською комісією істориків, дала можливість познайомитися з оригінальним виданням спогадів Г. Вальтера та працями німецьких істориків науки. Зокрема, С. Хайм¹⁴, В. Оберкром¹⁵ лише посилаються на спогади цього дослідника, констатуючи активну діяльність німецьких науковців на східних окупованих землях. Усе це спонукає до детального аналізу цього історичного джерела, аби з'ясувати через сприйняття німецьким вченим дійсності часів Другої світової війни, ситуації в науковому соціумі на території українських земель, взаємовідносин з українськими фахівцями.

Аби зрозуміти мотиви активної діяльності Генріха Вальтера під час Другої світової війни на окупованих східних територіях, варто згадати, що він народився в Одесі часів Російської імперії в родині судового лікаря, німця за походженням. Статки родини дозволяли багато мандрувати як країною, так і світом. В Одесі він закінчив реальне училище, вступив до Одеського університету, почали формуватися його дослідницькі уподобання, пов'язані з вивченням рослинного світу. Перша світова війна перервала його навчання з ботанічного напрямку. Він був мобілізований до юнкерського училища, по випуску з якого став офіцером артилерії. Однак до військової служби так і не встиг

військами до Познані, де працював при університеті, з 1945 р. виїздить до Німеччини, стає професором, керівником кафедри ґрунтознавства Українського техніко-господарського інституту (м. Регенсбург). У 1949 р. переїхав до США. 1950 р. ініціював створення Інституту для вивчення географічних проблем України та США, 1951 р. запропонував першу повну класифікацію ґрунтів США.

¹³ Heinrich Walter, *Die Krim: Klima, Vegetation und landwirtschaftliche Erschließung* (Berlin: C. V. Engelhardt, 1943).

¹⁴ Susanne Heim, *Kalorien, Kautschuk, Karrieren: Pflanzenzüchtung und landwirtschaftliche Forschung in Kaiser-Wilhelm-Instituten 1933–1945* (Göttingen: Wallstein-Verl, 2003).

¹⁵ Willi Oberkrome, *Ordnung und Autarkie: die Geschichte der deutschen Landbauforschung, Agrarökonomie und ländlichen Sozialwissenschaft im Spiegel von Forschungsdienst und DFG (1920–1970)* (Stuttgart: Franz Steiner, 2009).

приступити. Під час німецької окупації українських земель у 1918 р. його знання німецької мови та походження дали можливість працювати перекладачем, а згодом третейським суддею на Волині, що вимагало частих переміщень територією краю. Майбутній вчений використував ці можливості для накопичення знань про фауну українських земель, розширення власного гербарію. Наступні події української історії змусили його покинути ці землі та переїхати до м. Дерпт (Тарту)¹⁶. Там він отримав університетську освіту в місцевому університеті, де викладання здійснювалося німецькою мовою. Згодом Вальтер спеціалізується за напрямком «Ботаніка» в Йенському університеті в Німеччині, де захищає наукову роботу на звання доктора біологічних наук. Вже тоді його науковим уподобанням був рослинний світ Східної Європи та Кавказу. Зокрема, його перша публічна лекція на посаді доцента кафедри ботаніки в університеті м. Хайдельберг була присвячена цьому регіону. Результатом його викладацької діяльності в згаданому університеті стає написання підручника, присвяченого ботанічній географії Німеччини¹⁷. Схвальні відгуки радянських науковців дали можливість використати загальні розділи роботи для розробки спільного радянсько-німецького підручника, випущеного російською мовою¹⁸ у співавторстві з В. В. Альохіним¹⁹. Крім того, вчений отримує визнання серед американських колег та протягом двох років проходить стажування з напрямку «Екологія» на базі лабораторій у Таксоні (штат Арізона) та Лінкольні (штат Небраска). За результатами відрядження він формує свою теорію про так звану «гідратуру рослин»²⁰. Маючи визнаний авторитет серед німецьких колег, він двічі (1934 та 1937 рр.) здійснює наукові експедиції на африканський континент з метою дослідження рослинності Південно-Західної Африки для потреб сільського господарства Німеччини.

¹⁶ Дерпт – нім. Dorpat, Dörpt, сьогодні м. Тарту, Естонія.

¹⁷ Heinrich Walter, Einführung in die allgemeine Pflanzengeographie Deutschlands (Jena: Verlag Gustav Fischer, 1927).

¹⁸ Генрих Вальтер і Василий Алехин, Основы ботанической географии (Москва–Ленинград: Биомедгиз, 1936).

¹⁹ Альохін Василь Васильович (1882–1946) – доктор біологічних наук, професор, геоботанік, флорист, спеціаліст із рослинності степу. Засновник московської геоботанічної школи, організатор та завідувач кафедри геоботаніки Московського державного університету (1932–1946).

²⁰ У 1931 р. Г. Вальтер запропонував як об'єктивний показник ступеня насиченості рослин водою гідратуру (за аналогією «температура» – водний баланс рослин) – відношення пружності водяної пари над поверхнею конкретного тіла до пружності водяної пари над чистою водою. Це відношення виражається відсотками від останньої величини та являє собою ту відносну вологість повітря, при якій тіло не віддає воду в навколишній простір і не поглинає її з нього.

Слід зазначити, що в нацистській Німеччині сільськогосподарським дослідженням приділялась значна увага. Можна з впевненістю казати, що цей напрямок мав стратегічне значення. Адже на момент приходу націонал-соціалістів до влади в країні німецьке суспільство в цілому залишалось під враженням продовольчих труднощів та невдач Першої світової війни, коли відбулось різке падіння виробництва продуктів харчування та почався голод. Це вважалося однією з головних причин поразки у війні. Націонал-соціалісти значну увагу приділяли аналізу цього продовольчого колапсу, аби німецьке сільське господарство було краще підготоване до майбутнього воєнного протистояння. Ідея полягала не тільки в підвищенні продуктивності праці в сільському господарстві, а й у виробленні шляхів максимального самозабезпечення сільськогосподарською продукцією, щоб мінімізувати залежність від імпорту, так звана політика автаркії. Біологічні та ботанічні дослідження теж отримували більш прагматичні завдання, особливо на фоні розвитку селекції та генетики, які вибухнули новими відкриттями в першій третині ХХ ст. Після оприлюднення на Міжнародному конгресі генетики у 1927 р. в Берліні теорії М. І. Вавілова про «генетичні центри» або «центри походження культурних рослин», що визначала регіони, в яких дикі форми рослин мали значну різноманітність, знаком національного наукового престижу стала організація експедицій зі збору дикорослих видів злакових, бобових тощо. Адже, використовуючи генетичні штампи цих рослин, які мали кращі характеристики стійкості до кліматичних коливань, хвороб, шкідників, можна було шляхом гібридизації досягти значних успіхів у селекції сільськогосподарських рослин. Між Радянським Союзом та Німеччиною почались наукові змагання за лідерство в цій сфері. Ініціатором ботанічних експедицій серед німецьких вчених був директор Інституту селекційних досліджень ім. Казера Вільгельма в м. Мюнхеберзі професор Ервін Баур²¹, який організував експедиції до Туреччини (1926), Іспанії (1928), Південної Америки (1931) та навіть короткостроковий візит до Радянського Союзу (1929)²². З 1934 р. почались тривалі експедиції до гірських масивів Індії, Туреччини, Тибету. Наймасштабніші експедиції в Тибет були фінансовані фондом СС «Спадщина предків» (нім. SS-Stiftung «Ahnenerbe») за особистої

²¹ Ервін Баур – нім. Erwin Baur (1875–1933) – лікар, ботанік, генетик. 1917 р. голова Берлінського товариства расової гігієни. Ініціатор створення та перший директор (1928–1933) Інституту селекційних досліджень ім. Кайзера Вільгельма в м. Мюнхеберзі (нім. Kaiser-Wilhelm-Institut für Züchtungsforschung, Münchenberg).

²² Susanne Heim, Research for autarky: the contribution of scientists to Nazi rule in Germany (Berlin: Präsidentenkomm, 2001), 13.

підтримки Г. Гімлера під керівництвом Ернста Шеффера у 1938–1939 рр., де було зібрано понад 5000 зразків рослин. Крім того, в ході цієї ботанічної експедиції збиралась інформація про населення, традиції, звичаї, навіть проводились заміри людей²³. З початком війни у вересні 1939 р., і особливо після вторгнення в Радянський Союз, відкрились нові можливості для вчених, які могли вирушати в ботанічні експедиції та ознайомчі поїздки в раніше недоступні регіони²⁴.

Початок Другої світової війни Генріх Вальтер зустрів на посаді завідувача кафедри ботаніки у Вищій технічній школі у Штутгарті. Він не був мобілізованим до вермахту, адже не мав німецької військової освіти. Перші два роки війни, продовжуючи викладацьку діяльність, вчений присвятив час узагальненню зібраного на африканському континенті матеріалу для підготовки наукової праці, яка мала вийти друком у серії «Німецька дослідна діяльність у колоніях та закордоном»²⁵. Ця територія входила до стратегічних планів Німеччини, тому проекти її господарського освоєння були вкрай актуальним для нацистів. Головним редактором цієї серії був координатор усіх сільськогосподарських досліджень Третього Рейху — Конрад Мейер²⁶. На сторінках своїх мемуарів Г. Вальтер захоплюється постаттю цього політичного та наукового діяча. Він згадує, як йому була запропонована посада директора Інституту сільськогосподарської ботаніки в Берліні. Ніби між іншим вказує, що за поданням К. Мейера отримав Медаль генерала Еппа за заслуги в колоніях та був зарахований у кандидати партії. У примітках Г. Вальтер дозволяє собі навіть висловити теплі почуття до постаті цього посадовця, зазначаючи, що потім, після звільнення К. Мейера, засудженого в Нюрнберзі в ході «Процесу у справі щодо расових установ СС», він часто навідувався до нього, бо захоплювався його проєктами реформування аграрної

науки. З контексту мемуарів стає зрозуміло, що без членства в партії та підтримки посадовців наукова кар'єра могла б і не скластися²⁷.

З початком наступу німецьких військ на територію Радянського Союзу Г. Вальтер запропонував себе як перекладача, адже, на його переконання, він мав докласти всіх зусиль для успішної перемоги над комунізмом, а для вермахту потрібні були люди, які знали російську мову та місцеві умови²⁸. Свою армійську буденність Вальтер згадує як суцільну муштру, наповнену насильством керівництва до підлеглих. На сторінках мемуарів автор робить висновок, що армія — це місце, де перемагає слухняність, вміння підкорюватись та мовчати. Бажання вирватись з-під цього психологічного та фізичного тиску стимулювало його пробувати різні варіанти продемонструвати себе, свої знання та вміння. Зокрема, він ініціював роботу над серією коротких оглядів рослинності окупованих земель: європейської частини Росії, Криму та північного Кавказу. Адже, як він зазначає, німецький солдат мав орієнтуватися в місцевості, куди направляє його фюрер²⁹.

У цей же час він отримує пропозицію очолити кафедру загальної ботаніки Познанського університету, який мав стати «вікном на схід». Вчений був у захваті від наукових перспектив, які відкривались тут, у Ботанічному саду університету, для його дослідницької роботи. Однак із прикрістю зазначає, що загальні умови в Познані йому мало подобались, «особливо жорстоке, принизливе ставлення до колег. Так не поводяться з переможеним ворогом, навіть якщо Познань і була колись німецьким містом». «Я вважав, — каже автор, — що після війни все це зміниться»³⁰. Однак для його особистої кар'єри це був шанс, адже, за його даними, інститут у Штутгарті мали розформувати, а університет у Познані перетворювали на центр наукових досліджень східноєвропейських територій.

Загалом, після початку німецької воєнної експансії відбулись зміни в завданнях сільськогосподарських досліджень німецької аграрної науки. Виокремились головні напрямки, пов'язані з оптимізацією розведення рослин та тварин, що найкраще підходили до сільськогосподарських умов на окупованих територіях. Приклад Г. Вальтера демонструє, наскільки для німецьких вчених становили науковий інтерес нові «недосліджені» райони та відповідні інституції на окупованих територіях. Війна надала можливість підпорядкувати всі наукові

²³ Heim, Research for autarky, 14.

²⁴ Heim, Research for autarky, 17.

²⁵ Heinrich Walter, Die Farmwirtschaft in Deutsch-Südwestafrika (Berlin: Verlag Paul Parey, 1940–1941).

²⁶ Конрад Мейер (нім. Konrad Meyer-Hetling) — професор агрономії Берлінського університету, оберфюрер СС. У 1935 р. за його ініціативою було засновано «Службу досліджень» (нім. Forschungsdienst), яка координувала всі сільськогосподарські дослідження. Він став ключовою фігурою в організації наукових зусиль та главою проєктного Бюро при розробці Генплану «Ост» (його фактично вважають автором цього документа), що передбачав переселення 5 млн німців на територію анексованої Польщі та на захоплені землі Радянського Союзу, де мільйони слов'янських та єврейських мешканців мали би бути поневолені, виселені чи знищені.

²⁷ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 22–23.

²⁸ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 23.

²⁹ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 24–25.

³⁰ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 26.

установи та насінневі станції на східних окупованих територіях та привласнити результати їхньої наукової роботи. Одночасно вивчення та включення генетичних ресурсів та наукового потенціалу окупованих територій у сільськогосподарську дослідну справу Німеччини мало слугувати «свободі харчування» для німців. Підтвердженням цього є слова самого Г. Вальтера: «Україна повинна забезпечити німецьке населення продуктами харчування, і тому її сільське господарство мало функціонувати»³¹.

Як свого роду повернення «додому» вчений сприйняв пропозицію очолити сільськогосподарську науку на українських, а згодом і північно-кавказьких землях. Адже могли реалізуватись давні, ще дитячі мрії «російського німця» про дослідження східноєвропейської території, з'явилась можливість познайомитись та безпосередньо працювати з радянськими вченими, з якими наукові зв'язки останнім часом були припинені. Тому він з радістю приймає пропозицію директора Інституту біології Фріца фон Веттштайна³² очолити орган, який би контролював та обслуговував наукове обладнання для сільськогосподарських досліджень на окупованих українських територіях. Вражає, що вилучення радянських насінневих колекцій, документації, обладнання він вважає «діяльністю, яка сприяла б відновленню чогось в умовах все руйнуючої війни»³³. Подібні погляди висловлював і професор фон Веттштайн, зазначаючи, що цінний генетичний матеріал буде знищений або війною, або радянською політикою «лисенківщини», тому його треба «рятувати»³⁴. У цей час в м. Рівне, центрі Райхскомісаріату «Україна», зібрався «цвіт» німецької природничої науки³⁵. Г. Вальтер описує радісну зустріч із селекціонерами, доктором Клаусом фон Розенштілем³⁶ і доктором Вільгельмом Рудоль-

фом³⁷ та знаним фахівцем у галузі тваринництва, професором Отто Зоммером³⁸. Зазначимо, що для більшого контролю, організаційного налагодження наукових відряджень у східні окуповані території було створено Центр із дослідження Сходу при Імперському міністерстві окупованих східних територій³⁹. Очолював сільськогосподарський відділ Центру з дослідження Сходу К. фон Розенштіль. Йому підпорядковувався Центр досліджень сільського та лісового господарства в Західній Україні Райхскомісаріату «Україна»⁴⁰, очільником якого був О. Зоммер. Старшим радником цього центру призначили Г. Вальтера, який одночасно був науковим куратором Українського (Крайового) інституту сільськогосподарської ботаніки (м. Київ), створеного окупаційною владою на базі залишених радянською владою наукових ресурсів Інституту біології Академії наук УРСР⁴¹. Таким чином, українські землі стали своєрідним дослідним майданчиком для багатьох німецьких науковців, які намагались відтворити своє звичне життя в нових умовах. «Ми багато читали, насолоджувались спілкуванням, зустрічаючись за вечірнім чаєм. [...] Чи була це участь у війні?» — запитує сам у себе автор, розуміючи що його повсякдення не вписувалось у звичний формат сприйняття цих подій, особливо порівняно з умовами життя українських вчених, які голодували, тяжко фізично працювали та потерпали від холоду в зимовий період⁴². Описуючи зиму 1941–1942 рр., він зазначає: «Багато хто з вчених виглядав вкрай погано та був на межі своїх сил»⁴³. Мемуарист у своїх спогадах постійно звертає увагу на матеріальний стан, в якому опинилась наукова спільнота в окупації та прагнення німецьких колег, користуючись своїми адміністративними можливостями, максимально можливо

Сільськогосподарського науково-дослідного інституту в Горках (Сільськогосподарська академія, м. Горки, Могилівська область, Білорусь).

³⁷ Вільгельм Рудольф — нім. Wilhelm Rudolf (1891–1969) — генетик, селекціонер. З 1936 р. директор Інституту селекції рослин ім. Кайзера Вільгельма.

³⁸ Отто Зоммер — нім. Otto Sommer — професор, фахівець у галузі селекції тварин, ректор Університету Гетінгема, директор інституту тваринництва та молочної промисловості при університеті.

³⁹ Нім. Zentrale für Ostforschung des Reichsministeriums für die besetzten Ostgebiete, Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete.

⁴⁰ Нім. Forschungs Zentrale für Land — und Forstwirtschaft in West-Ukraine, інколи зустрічається назва Центр сільськогосподарських досліджень.

⁴¹ Див. детальніше: Олена Корзун, «Крайовий інститут сільськогосподарської ботаніки (1941–1943 рр.): становлення, діяльність, вчені», *Часопис української історії* 41 (2020): 82–91.

⁴² Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 31.

⁴³ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 32.

³¹ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 26.

³² Фріц фон Веттштайн — нім. Fritz von Wettstein (1895–1945) — професор ботаніки, з 1934 р. директор Інституту біології ім. Кайзера Вільгельма, Берлін-Далем (нім. Kaiser-Wilhelm-Institut für Biologie in Berlin-Dahlem).

³³ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 26.

³⁴ Michael Flitner, *Sammler, Räuber und Gelehrte: die politischen Interessen an pflanzen genetischen Ressourcen 1895–1995* (Frankfurt/Main; New York: Campus-Verl., 1993), 115.

³⁵ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 30.

³⁶ Клаус фон Розенштіль — нім. Klaus von Rosenstiel (1905–1973) — селекціонер, генетик, 1930–1931 рр. науковець Ервіна Баура під час ботанічної експедиції до Південної Америки, завідувач відділу Інституту селекції рослин ім. Кайзера Вільгельма в Мюнхенберзі, учасник ботанічної експедиції до Індії. З 1941 р. голова селекційного відділу при Центральній службі досліджень Сходу Імперського міністерства окупованих східних територій. З літа 1943 р. директор

його покращити. Неодноразово він особисто допомагав продовольством як у цілому науковцям інституту чи ботанічного саду, так і адресно, бажаючи ліквідувати жакливі наслідки голодування вчених та членів їх сімей. Реалії, що існували для мешканців українських територій, зокрема і вчених, автор фіксує в контексті діяльності доктора О. Зоммера, який першочергово намагався налагодити побутові умови для українських колег. Підтверджують цю інформацію архівні документи. Зокрема, для співробітників дослідних установ, які підпорядковувались центру, очолюваному О. Зоммером, виділялись додаткові продуктивні та промислові пайки, їм було дозволено користуватися частиною земель дослідних господарств під приватні городи⁴⁴, надавались проїзні документи для користування громадським транспортом⁴⁵, організовувалось надання медичних послуг⁴⁶.

Досить детально описує Г. Вальтер свою роботу з науковцями Інституту сільськогосподарської ботаніки, зображуючи її як цікаву, благородну та таку, що одночасно розвиває його науковий кругозір. Його книга «Рослинність європейської частини Росії»⁴⁷, на переконання автора, вимагала суттєвого теоретичного та практичного доповнення. Тому робота серед місцевих науковців та в місцевих бібліотеках цьому сприяла. Відносини серед наукової спільноти, за його спостереженням, склались дружніми незалежно від статусу окупанта чи окупованого. Він вважав, що це був обмін думок, панувала атмосфера наукового пошуку. Зокрема, українського директора Інституту, професора Юрія Клеопова він характеризує як молодого, але надзвичайно талановитого вченого, який вразив його своїми науковими висновками, викладеними в працях, які Г. Вальтер не мав змоги до того опрацювати. Наукові поради українського колеги щодо вивчення рослинності українського степу німецький фахівець згадував із великою вдячністю⁴⁸. В інституті він співпрацює з Н. О. Десятовою-

Шостенко⁴⁹, часто спілкується з О. Г. Радде-Фоміною⁵⁰. «Багато ботаніків зустріли мене з великою радістю. Вони знали мою книгу, перекладену в 1936 р. російською, та особливо раділи, що можуть зі мною спілкуватись російською мовою. Одразу встановились особисті контакти, ми багато дискутували про наукові проблеми»⁵¹. Подібна наукова співпраця склалась і з фахівцями Українського (Крайового) інституту ґрунтознавства, живлення рослин та рільництва (ще зустрічається скорочена назва — Інститут землеробства), директором якого було призначено Г. Г. Махова. Г. Вальтер уже в червні 1943 р. домагався участі в картографічній експедиції, яку очолював Отто Шульц-Кампфхенкель⁵². Г. Вальтер виступав у цій експедиції як перекладач Г. Г. Махова, який не володів німецькою мовою. Однак насправді він мав на меті удосконалити практичні знання із ґрунтознавства. У результаті Г. Вальтер зазначає, що: «Від Махова я багато чому навчився. [...] Махов детально мені все пояснював і для мене це був гарний урок ґрунтознавства, яким раніше я мало займався»⁵³.

З іншого боку, для радянських вчених співпраця з німецькими дослідниками давала можливість долучитися до західної наукової спільноти, зв'язок з якою був втрачений у попередні роки. Свідченням

⁴⁹ Десятова-Шостенко Наталія Олексіївна (1887–1969) — ботанікня, екологня, докторка біологічних наук, професорка, з 1936–1941 рр. старша наукова співробітниця Інституту ботаніки АН УРСР. 1942–1943 рр. — співробітниця відділу систематики рослин Українського (Крайового) інституту сільськогосподарської ботаніки Райхскомісаріату «Україна». 1944–1945 рр. працює в Познанському університеті. У 1945 р. виїхала до Франції.

⁵⁰ Радде-Фоміна Ольга Густавівна (1876–1963) — ботанікня, наукова співробітниця Ботанічного музею Інституту ботаніки АН УРСР, наукова співробітниця Українського (Крайового) інституту сільськогосподарської ботаніки Райхскомісаріату «Україна». Виїхала у 1943 р. до Познані, де працювала в університеті, а з 1945 р. мешкала в м. Фюссен (Франція) з родиною своєї сестри. Дружина біолога, ботаніка, флориста, академіка АН УРСР, першого директора Інституту ботаніки АН УРСР Фоміна Олександра Васильовича (1867–1935), донька натураліста, мандрівника, дослідника рослинності Криму та Кавказу — Густава Радде — нім. Gustav Ferdinand Richard Johannes von Radde (1831–1903).

⁵¹ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 34.

⁵² Отто Шульц-Кампфхенкель — нім. Otto Schulz-Kampfenkel (1910–1989) — географ, дослідник, письменник. Ініціатор та керівник експедицій в Ліберію (1931), Амазонію (1935–1937). Маючи неабиякий вплив серед військового командування, організував спеціальний загін особливого призначення (нім. Forschungsstaffel zur besonderen Verwendung des Oberkommando der Wehrmacht), який складався з призваних до військової служби вчених природничих наук. На початковому етапі Другої світової війни загін працював на африканському континенті, однак після поразки німецько-італійських військ у цьому регіоні направлений для вирішення нових завдань в окупованій Східній Європі. На відміну від військових географічних підрозділів вермахту, загін мав за допомогою аерофотозйомки уточнювати карти для військового командування.

⁵³ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 66, 68.

⁴⁴ «Розпорядження по інституту від 20.05.1943», Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. Р-2387, оп. 1, спр. 21, арк. 2; «Потреба в насінневих матеріалах для інституту», ДАКО, ф. Р-2734, оп. 1, спр. 4, арк. 2.

⁴⁵ «Лист до трамвайного управління», ДАКО, ф. Р-2734, оп. 1, спр. 1, арк. 25.

⁴⁶ «Лист Центра сільськогосподарських досліджень до інституту», ДАКО, ф. Р-2734, оп. 1, спр. 1, арк. 28; спр. 2, арк. 12–14.

⁴⁷ Heinrich Walter, Die Vegetation des europäischen Rußlands unter Berücksichtigung von Klima, Boden und wirtschaftlicher Nutzung (Berlin: Parey, 1942).

⁴⁸ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 38.

таких очікувань стала активна участь українських вчених у роботі наукової сесії Інституту сільськогосподарської ботаніки (у документах зустрічається назва цієї події «Ботанічний з'їзд»), яка проходила 4–6 червня 1942 р. Фактично, це була перша наукова конференція в Києві від початку окупації німецькими військами міста, вона нараховувала понад 120 учасників. Г. Вальтер, як куратор Інституту, відкривав захід, де доповідав про завдання інституту в період війни, які ставились окупаційною владою. Наголошувалось, що інституція була ключовою установою в науковому забезпеченні сільського господарства українських земель. Він також познайомив усіх учасників зі структурою інституту та програмою наукових робіт на 1942–1943 рр. Зокрема, основна увага була приділена продовженню наукових досліджень, пов'язаних із вивченням природничого районування України. Цьому питанню присвячувались перші доповіді, де ботаніко-географічний аспект висвітлив директор інституту Ю. Д. Клеопов, ґрунтознавчий — директор Інституту землеробства Г. Г. Махов, кліматологічний — директор Інституту кліматології М. Гук та зоогеографічний — директор Інституту захисту рослин М. В. Шарлемань. Протягом трьох днів роботи конференції було виголошено понад 20 наукових доповідей⁵⁴. Таким чином, в умовах окупації продовжувався обмін науковою інформацією, думками, але під контролем окупаційної влади, яка планувала використати науковий потенціал вітчизняних вчених для максимальної експлуатації українських земель. Ідеалізуючи подію, Г. Вальтер у спогадах зазначає: «Росіяни були у захваті. Через багато років вони знову могли говорити вільно без страху перед доносами»⁵⁵. Загалом, читаючи мемуари, відчуваєш, що автор пишається німецькою культурою, організацією праці, у цілому протиставляючи німецький спосіб життя українським реаліям. Він не приховує, що знання російської мови давало йому можливість підслуховувати розмови пересічних людей, які не підозрювали, що «хтось у німецькій військовій формі розуміє російську мову»⁵⁶. Для нього важливим було зауважити, що спочатку настрої щодо окупаційної влади були позитивними. Однак, вже з відстані часу, він робить висновки про причини провалу окупаційної політики на українських землях, виділяючи лише некомпетентність німецьких чиновників та недостатню увагу до освітніх потреб українського суспільства.

⁵⁴ «Наукова сесія Інституту сільськогосподарської ботаніки», Нове українське слово, 25 Червня 1942.

⁵⁵ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 34.

⁵⁶ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 35.

Особливо уважно мемуарист фіксує своє відрядження до Криму, метою якого було вивчення наукової діяльності Нікітського ботанічного саду. По дорозі були обстежені парки «Олександрія» в Білій Церкві, «Софіївка» в Умані, ботанічний сад Дніпропетровська (нині м. Дніпро). Оглядаючи територію цього молодого саду, перерізану багатьма ущелинами та ярами, які є надзвичайно цінними ділянками для дослідної роботи ботаніка, Г. Вальтер поцікавився у директора установи, чому деякі з них засипані, адже саме перепади висот є цінними умовами при дослідній ботанічній роботі. У відповідь він почув розповідь про замордованих євреїв, похованих там. «Я нічого не сказав, мені було соромно. Я бачив вже достатньо всього і хотів тільки продовжувати огляд». Автор жодним чином не коментує трагедію Голокосту, хоча, з огляду на цей сюжет, знав про масштаби та методи вирішення «єврейського питання». Вражає, що навіть понад сорокарічний проміжок часу, що відділяв згадані події до виходу у світ мемуарів, не спонукав його до рефлексій, що яскраво дисонує з детальними описами українських парків, садів та заповідників. Окремими додатками подаються історичні довідки про їх створення. Наприклад, заповіднику Асканія-Нова (нім. «Neu-Anhalt») присвячена розвідка, де особливу увагу приділено внеску німецьких діячів минулого у природоохоронну діяльність українських земель. Так само акцентується і на ролі німців-переселенців в освоєнні Північного Причорномор'я. Нікітський ботанічний сад був особливо цікавим для вченого в науковому відношенні. «Для мене це було шляхетне завдання опікуватися цим закладом та зберегти його від впливу війни»⁵⁷. Ботаніки І. М. Рябов⁵⁸, Л. А. Сіманська⁵⁹ стали для Г. Вальтера науковими наставниками з вивчення рослинного світу Криму. Вони відверто говорили про наукову цензуру, яка існувала в радянській науці, особливо щодо «лисенківських» та «мічурінських» висновків⁶⁰. Однак навіть у цій науковій «ідилії» Вальтера не полишали страхи за своє життя. Перебуваючи в Нікітському ботанічному саду, він зазначав: «Який,

⁵⁷ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 44.

⁵⁸ Рябов Іван Миколайович (1897–1984) — селекціонер, доктор сільськогосподарських наук, лауреат Сталінської премії за створення нових плодкових культур (1952), Заслужений діяч науки УРСР (1962), з 1923 р. науковий співробітник Нікітського ботанічного саду.

⁵⁹ Сіманська (Йолкіна) Любов Анатоліївна (1912–1997) — ботанікня, співробітниця Нікітського ботанічного саду, зберігачка гербарію. 1943 р. виїхала до Познані, де працювала в університеті. 1945 р. повернулася у Радянський Союз, віднайшла вивезений гербарій Нікітського ботанічного саду. 1945 р. засуджена на 10 років виправних таборів за пособництво ворогові. У 1956 р. реабілітована, працювала озеленювачем Горьківського політехнічного інституту.

⁶⁰ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 46–47.

власне, я беззахисний тут та як легко мене одного серед 500 росіян можуть вбити»⁶¹. З одного боку, він запевняє себе, що ніби «свій», адже говорить російською, жодним чином не причетний до злочинів, навпаки прагне допомогти з побутовими умовами чим може: «Я заспокоював себе тим, що не існувало причин, аби вбити мене, тому що я тут допомагаю. [...] Щодо росіян у мене сумління було чистим». Але розуміння, що він є представником ворога, постійний страх на глибинному рівні змушував його ні на мить не розслаблятися, бути в повній бойовій готовності: «Я завжди тримав пістолет на нічному столику та барикадував двері відрами та чайником, вони створили б пекельний шум, якби хтось відкривав би двері»⁶².

Нікітський ботанічний сад був у сфері інтересів зондерштабу «Наука» Оперативного штабу Розенберга і з даних архівів сьогодні відомо, що сюди було декілька разів відряджено його співробітників для детального вивчення бібліотеки саду та вилучення найбільш цінної літератури⁶³. Однак у своїх спогадах автор не описує ці події, зазначаючи: «Це були побіжні зустрічі, яких я майже не пам'ятаю»⁶⁴, тим самим уникаючи коментарів щодо своєї участі у вивезенні наукової літератури згаданої установи на територію Німеччини. Однак акцентує увагу на тих моментах, коли, навпаки, зумів втрутитись у процес пограбування радянських наукових установ, використовуючи свій авторитет. Інспектуючи Сільськогосподарський інститут у Краснодарі, він дізнався від викладачів, що книги бібліотеки перебувають під відкритим небом та їх планують вивезти до Німеччини. Керівника групи СС, який відповідав за цю акцію, він переконував залишити книги, мотивував свою позицію тим, що література про Кавказ та ще й на російській мові потрібна німецьким вченим тут. Це було літо 1942 р., коли плани щодо завоювання цього регіону були реальними. Подібний випадок стосувався цінної насінневої колекції в Інституті тютюництва⁶⁵. Аналізуючи спогади вченого, доходимо висновку, що на цей період його більше цікавили власні наукові здобутки та пошуки, ніж забезпечення новим науковим матеріалом німецьких установ. Як зазначають сучасні історики науки, німецькі вчені перебували в гострій конкуренції за володіння новою інформацією, документацією,

колекціями, знайденими на окупованих територіях, і тому прагнули приховати їх як від координуючих органів, так і від німецьких наукових інституцій та вчених⁶⁶. Одночасно Г. Вальтер прискіпливо ставився до інспектування «радянських» науково-дослідних установ і з педантичністю вишукував приховані наукові матеріали. Він хизується тим, що віднайшов цінні кокони тутового шовкопряду, які рятував директор Інституту шовківництва у своїй квартирі під ліжком, а на одній дослідній станції Інституту сільського господарства та тваринництва Ворошиловська (нині м. Ставрополь) ідентифікував цінні породи свиней, евакуйовані з Асканії-Нова, які місцеві спеціалісти видавали за звичайних м'ясних⁶⁷.

Для себе він зазначає, що його всюди приймали привітно, усіх вражала його допитливість та педантичність щодо «збору» наукової інформації. Повсякчас у розділах, присвячених війні, автор вживає термін «передача», яку однак не можна було б назвати добровільною, адже відбувалась вона у супроводі німецьких військових. Вживаються також вислови «забезпечення німецьких установ» або «рятування цінного наукового матеріалу» в контексті вивезення радянського наукового майна в умовах мегакатастрофи — війни. Завдяки таким формулюванням вчений певним чином виправдовує свою діяльність, пояснюючи, що «захищав» радянські дослідницькі ресурси, хоча і визнавав, що це було для потреб німецької економіки та науки.

Завершальним епізодом перебування в Україні для Вальтера стали події німецької «евакуації» з Києва всіх наукових інституцій. Вчений емоційно описує цей період, згадуючи, що його та українських колег турбувало перш за все збереження ботанічних колекцій. Він зауважує, що українські вчені боялися помсти радянської влади, тому більшість намагалася виїхати з німцями⁶⁸. Однак вивезення наукової документації для себе він пояснює таким чином: «Оскільки кияни працювали над флорою України, то потрібно було брати з собою в Познань весь гербарій, а також бібліотеку та всі документи»⁶⁹. Гнітючий страх перед радянськими військами, що наступали, відчуття приреченості — усе це Г. Вальтер передає у своїх спогадах. Він знаходить для себе мотиви для подальшої роботи. «Слава Богу, від мене особисто не вимагалось нічого такого, що суперечить моїй совісті. У мене була можливість допомагати іншим. На цей раз допомогти треба було евакуйованим

⁶¹ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 45.

⁶² Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 46.

⁶³ «Циркуляр № 8/43», Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3676, оп. 1, спр. 63, арк. 95–109.

⁶⁴ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 48.

⁶⁵ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 57–58.

⁶⁶ Heim, Kalorien, Kautschuk, Karrieren, 232.

⁶⁷ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 53.

⁶⁸ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 72.

⁶⁹ Walter, «Bekanntnisse eines Ökologen», 72.

російським вченим»⁷⁰. Загалом дослідник радіє, що побутове і наукове життя за його участі було налагоджено в Познані, хоча й відмічає, що радянські вчені мріяли вернутись на свою територію і більшість з них виїжджали, аби зберегти колекції⁷¹. Опис останніх місяців війни просякнутий особливим трагізмом, адже вперше за весь час воєнного протистояння вчений безпосередньо відчув подих цієї трагедії в долі своєї родини. Безнадійність ситуації простежується у його коментарях щодо проведення картографічної експедиції Рейнською рівниною. «Уся ця робота була ілюзорною, тому що поки карти будуть готові та потрібні для наших танкових військ, цей регіон вже буде зайнятий ворогом. [...] Але хто висловлював свою думку з цього приводу, того розстрілювали на місці. Багато хто втратив так своє життя. [...] Перед нами була повна катастрофа»⁷². Як згадує автор, усі, хто підпорядковувався Центру з дослідження Сходу, мали тікати до Альп і там переховувати документацію, однак страх за власне життя змусив знищити всю документацію, аби вона не потрапила до рук американців, та здатись у полон. Це пояснює відсутність системних архівних даних, що висвітлюють діяльність цієї структури управління наукою на окупованих українських землях. Свого часу це дало підстави історикам робити висновки про зупинку сільськогосподарської науково-дослідної роботи в період німецької окупації на українських теренах.

Таким чином, представлені мемуари вирізняються винятковою відвертістю у змалюванні побутових умов, перипетій людських взаємин, де драматичні події «зовнішнього», політичного життя є лише фоном. Однак заявлене в назві сповідання так і не знайшло своє втілення. Незважаючи на понад сорокарічний період, який розділяє описані події з датою публікації мемуарів, автор, на нашу думку, продовжує симпатизувати нацистській політиці в багатьох питаннях. Він чітко окреслює свою позицію солдата науки, який хоче служити потребам держави та нації, з якою він себе ідентифікує. Приклад Г. Вальтера яскраво демонструє, що німецькі вчені в контексті воєнної експансії на українські території реалізовували колоніальну політику Третього Райху щодо цих земель. У розумінні мемуариста служіння нації під час війни в ролі вченого давало не тільки більше шансів на виживання, а й кращі стартові можливості для кар'єри після війни. З одного боку, війна стала випробуванням для вченого

⁷⁰ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 73.

⁷¹ Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 74–75.

⁷² Walter, «Bekenntnisse eines Ökologen», 79–80.

у професійному відношенні, коли можна було реалізувати найзухваліші наукові проекти, неможливі в умовах попереднього життя, з'явився шанс участі в наукових експедиціях та ознайомчих поїздках у раніше недоступні райони, спілкування з науковцями інших наукових шкіл і традицій. З іншого — це екзамен етичного та морального характеру: адже не тільки порушувались норми наукової чесності, через пограбування наукових ресурсів, використання військових засобів влади, а й нехтувались норми міжнародного права, яке стосується захисту особистої власності, культурних й наукових установ в окупованих країнах, викрадалися наукові результати та основні матеріали, розроблені іншими, аби підвищити славу своїх власних досліджень.

Зображені мемуаристом картини життя українського наукового співтовариства демонструють, що українські науковці використовували різні стратегії виживання в умовах окупації. Робота в створених окупаційною владою науково-дослідних інституціях давала можливість покращити матеріально-побутові умови життя, а також продовжити науково-дослідну діяльність, зберегти наукові колекції у воєнному лихолітті. Умови війни стимулювали також постійно змінювати критерії у сприйнятті людей за принципом «свій-чужий», незважаючи на пропаганду та нав'язані стереотипи. Однак колоніальний характер окупаційної політики тільки створював імітацію свободи наукової думки, інтеграції українського наукового соціуму в німецький науковий простір. Науковий потенціал українських земель використовувався німецької окупаційною владою виключно для максимального освоєння в усіх вимірах захопленої території.

Olena Korzun

GERMAN AND UKRAINIAN SCIENTIFIC COOPERATION DURING THE SECOND WORLD WAR BASED ON THE MEMOIR OF PROFESSOR HEINRICH WALTER, GERMAN BOTANIST (1898–1989)

The article — based on the “Confessions of an Environmentalist”, a memoir by Heinrich Walter (1898–1989), a world-famous biologist, specialist in the field of phytogeography — analyzes the perception by the German scholar of Ukrainian scientific life in the areas occupied during the Second World War by German forces and his relations with Ukrainian colleagues.

The life journey of Heinrich Walter is closely related to Ukrainian lands — he was born here, spent the first 20 years of his life in Ukraine, and later returned during the Second World War. The memoir mentioned is widely used by the in-

ternational community of scientists as a source for studying the history of science. However, his views on evaluating the events of social and scientific life during the Second World War, and relationships with Ukrainian scientists living in the occupied lands have to date received little scientific attention.

After the onset of the German military expansion, changes occurred in the agenda of German agrarian science and agricultural research. The war enabled the usurpation of all agrarian scientific institutions and seed stations as well as the results of their research work in the Eastern occupied territories. Consequentially, the studies and the incorporation of genetic resources along with the scientific potential of the occupied territories into German research work were enlisted to serve the “agricultural autarchy” (“Nahrungsfreiheit”) of the German people and were deemed vital for the war effort.

In 1942–1943, the Ukrainian lands became a sort of a scientific experimental laboratory or platform for many German researchers. According to Walter, the military period was perceived as a complex of opportunities for the professional development of German scientists – including the advancements in utilization of the new territories, acquaintance with other research schools and scholars, and the scientific contributions to the efficiency of agricultural utilization of the occupied lands. On the other hand, it was an opportunity to demonstrate to the German state the value of their professional service through practical use of scientific knowledge gained in their professional fields, as experts on the local natural conditions encountered in the occupied lands, their knowledge of Russian, etc. Despite a gap of more than 40 years between the publishing of the Walter memoir in 1980 and the times depicted in them, the author continued to show his sympathy for Nazi policies on a range of multiple matters.

The life of the Ukrainian scientific community as depicted by the author illustrates that under the occupation, Ukrainian scholars employed various different survival strategies. Work at research institutions established by the occupation authorities allowed them to improve living conditions and continue research activities, and permitted them to preserve the scientific collections on hands in the midst of military conflict. The war conditions constantly served to stimulate changes based on the principle of the binary criterion “friend/foe” in the perception of other people, despite the extensive propaganda and stereotypes imposed. However, the colonial nature of the occupation policy succeeded in creating an illusion of the purported “freedom of scientific thought”, and integration of the Ukrainian scientific community into the architecture of the German scientific field. The scientific potential of Ukrainian land was used by German occupation authorities only to maximize the utilization of the occupied territory in all its dimensions.

Keywords: the Second World War, Ukraine, agricultural science, agricultural research, occupation, cartographic expedition, Regional Institute of Agricultural Botany, Heinrich Walter, G. Walter, G. Makhov, Y. Kleopov.

Bibliography

Dobrochaieva, Daria. «Nove u naukovii spadshchyni Yurii Dmytrovycha Kleopova (1902–1943).» *Ukrainskyi botanichnyi zhurnal*, № 2 (52) (1995): 288–305.

Dobrochaieva, Daria. «U poshukakh karty Yu. D. Kleopova “Floristicheskoe rajonirovanie Evrosibiri”.» *Ukrainskyi botanichnyi zhurnal*, № 6 (48) (1991): 124–128.

Flitner, Michael. *Sammler, Räuber und Gelehrte: die politischen Interessen an pflanzen genetischen Ressourcen 1895–1995*. Frankfurt/Main; New York: Campus-Verl., 1993.

Heim, Susanne. *Kalorien, Kautschuk, Karrieren: Pflanzenzüchtung und landwirtschaftliche Forschung in Kaiser-Wilhelm-Instituten 1933–1945*. Göttingen: Wallstein-Verl, 2003.

Heim, Susanne. *Research for autarky: the contribution of scientists to Nazi rule in Germany*. Berlin: Präsidentenkomm, 2001.

Korzun, Olena. «Kraiovii instytut silskohospodarskoi botaniky (1941–1943 rr.): stanovlennia, diialnist, vcheni.» *Chasopys ukrainskoi istorii* 41 (2020): 82–91.

Melnyk, Viktor. «Henrikh Valter i Ukraina.» *Introduktsiia roslyn*, № 3–4 (2002): 161–167.

«Naukova sesiiia Instytutu silskohospodarskoi botaniky.» *Nove ukrainske slovo*, 25 Chervnia 1942.

Oberkrome, Willi. *Ordnung und Autarkie: die Geschichte der deutschen Landbauforschung, Agrarökonomie und ländlichen Sozialwissenschaft im Spiegel von Forschungsdienst und DFG (1920–1970)*. Stuttgart: FranzSteiner, 2009.

Val'ter, Genrih, i Vasilij Alehin. *Osnovy botanicheskoy geografii*. Moskva–Leningrad: Biomedgiz, 1936.

Valter, Yu. Kleopov i H. Makhov — *zabuti storinky vitchyznianoï nauky*, uklad. Viktor Verhunov i Viktor Melnyk. Simferopol: Tavryda, 2006.

Walter, Heinrich. «Bekenntnisse eines Ökologen: Erlebtes in acht Jahrzehnten und auf Forschungsreisen in allen Erdteilen mit Schlussfolgerungen.» Fischer, Stuttgart 1980.

Walter, Heinrich. *Die Farmwirtschaft in Deutsch–Südwestafrika*. Berlin: Verlag Paul Parey, 1940–1941.

Walter, Heinrich. *Die Krim: Klima, Vegetation und landwirtschaftliche Erschließung*. Berlin: C.V. Engelhard, 1943.

Walter, Heinrich. *Die Vegetation des europäischen Rußlands unter Berücksichtigung von Klima, Boden und wirtschaftlicher Nutzung*. Berlin: Parey, 1942.

Walter, Heinrich. *Die Vegetation Osteuropas, Nord- und Zentralasiens*. Stuttgart: Fischer, 1974.

Walter, Heinrich. *Einführung in die allgemeine Pflanzengeographie Deutschlands*. Jena: Verlag Gustav Fischer, 1927.

Archives

Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti (DAKO), f. R-2387, op. 1, spr. 21; f. R-2734, op. 1, spr. 1, 2, 4.

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TDAVOVUU), f. 3676, op. 1, spr. 63.

DOI 10.33124/hsuf.2019.11.06

Антон Щелкунов

РЕЛІГІЙНЕ ВІДРОДЖЕННЯ 1941–1943 РОКІВ У СІМЕЙНІЙ ТА КОЛЕКТИВНІЙ ПАМ'ЯТІ ЦЕРКВИ ХРИСТІЯН ВІРИ ЄВАНГЕЛЬСЬКОЇ

У статті аналізуються особливості сімейної і колективної пам'яті п'ятидесятників про відродження їх релігійної організації під час нацистської окупації України.

У 1941–1943 рр. під керівництвом Гаврила Гавриловича Понурка, якого було обрано єпископом, п'ятидесятницька церква на території України була відновлена.

У колективній пам'яті українських та російських п'ятидесятників пам'ять про релігійне відродження в 1941–1943 рр. була повністю маргіналізована.

Сімейна пам'ять про релігійне відродження 1941–1943 рр. також майже стерта. Серед численних сімейних переказів про драматичний життєвий шлях Г. Г. Понурка відсутні спогади про його релігійну та місіонерську діяльність у 1941–1943 рр., коли його було обрано в єпископи. Нащадки Г. Г. Понурка з великою пошаною зберігають пам'ять про нього: те, що їх пращур був одним із перших місіонерів-п'ятидесятників на території України, про те, що він багато років був єпископом церкви християн віри євангельської, однак навіть рік обрання його на цю відповідальну посаду в сімейній пам'яті не закарбувався. Не тільки процес релігійно-церковного відродження, а навіть спогади про утиски п'ятидесятників з боку окупаційної влади були повністю стерті як з колективної, так і з сімейної пам'яті.

Це можна пояснити тим, що релігійні радянські громадяни бажали уникнути переслідувань з боку влади і бути повноправними членами радянського суспільства, тому вони вписували свою особисту і групову пам'ять в офіційний дискурс «Великої Вітчизняної війни». Навіть пам'ять про переслідування з боку німецької окупаційної влади зникла, адже в офіційній радянській міфології війни нацисти не переслідували радянських громадян за їхні релігійні переконання. До того ж подібні спогади неминуче призводили до проведення паралелей між репресивною політикою нацизму і сталінізму.

Після жорстоких репресій з боку сталінського режиму серед релігійних громадян СРСР виробилась жорстка самоцензура, у результаті чого відбулося свідоме переформатування колективної і сімейної пам'яті, як наслідок, спогади, відмінні від офіційної розповіді про Другу світову війну, свідомо забувалися. Тому Г. Г. Понурко та інші учасники релігійно-церковного

відродження вирішили «забути» події 1941–1943 рр., щоб не наражати на ризик репресій свої сім'ї, а також своїх однодумців.

З іншого боку, офіційний міф про Велику Вітчизняну війну формував конформістсько-позитивну пам'ять, яка повинна була об'єднати радянське суспільство і надати йому можливість примиритися із травматичним досвідом 1930–1940-х рр. Пережиті страждання людям потрібно було наповнити якимось сенсом, пояснити самим собі, для чого вони страждали. Це можливо було зробити через усвідомлення того, що всі ці жертви: і особисті, і колективні — були необхідні заради «Великої Перемоги» над світовим злом, яким по суті і був нацизм. Можливо, наратив про Велику Вітчизняну війну надавав можливість п'ятидесятникам, як і іншим релігійним групам у СРСР, вписати свій особистий, як правило, трагічний досвід у загальнодержавську культурну пам'ять, відчутти себе частиною радянського суспільства.

Ключові слова: п'ятидесятники, релігійне відродження, окупація, сімейна пам'ять, колективна пам'ять, агоністична форма пам'яті, антагоністична форма пам'яті.

На пострадянському просторі залишається досить поширеною антагоністична форма «пам'ять про Другу світову війну». У колишніх радянських республіках пам'ять про Другу світову війну досить часто використовується для виправдання існування різноманітних націоналістичних рухів і розпалювання ворожнечі. Націоналістична пам'ять посилює ідентичність «ми» за рахунок виключення «інших», вона формує канонічну, єдину правильну версію історії з жорстким розподілом на героїв та антигероїв, своїх і ворогів. Антагоністична пам'ять не передбачає діалогу і сприйняття іншої точки зору. Для антагоністичної форми пам'яті характерна монологічність і ксенофобія, яка формує колективну ідентичність через розпалювання неприязні до чужинців¹. На жаль, сучасне українське суспільство не уникнуло значного поширення антагоністичної пам'яті про Другу світову війну. Водночас космополітична форма пам'яті, яка активно популяризувалася як антидот проти усіляких форм нетерпимості, виявилася нездатною попередити зростання старих і формування нових антагоністичних колективних спогадів, що підживлюються сучасними популістськими неонаціоналістичними рухами².

¹ Штефан Бергер, «Агонистическая память открыта для бесконечного диалога в бахтинском смысле», дата звернення 12 листопада, 2019, https://istorex.ru/Novaya_stranitsa_57.

² Anna Cento Bull and Hansen Lauge Hans, «On agonistic memory», *Memory Studies* 9, no. 4 (2016): 390–404, дата звернення 16 грудня, 2019, <https://doi.org/10.1177/1750698015615935>.

Важливим фактором подолання небезпечного націоналістичного тренду на пострадянських теренах є розширення предметного поля досліджень memory studies за рахунок релігійної пам'яті. Якщо казати безпосередньо про Україну, то в ній, як одній з найбільш релігійних країн серед колишніх радянських республік, величезний відсоток населення ідентифікує себе із якимись релігійними громадами. Тому релігійні організації і в Україні, і в інших республіках колишнього СРСР є (або повинні стати) мнемонічними акторами, які здатні сформувати агоністичну пам'ять і вийти за межі тотальної неприязні, характерної для антагоністичної пам'яті, а також подолати обмеженість космополітичної пам'яті.

Період німецької окупації — це час релігійно-церковного відродження в Україні. Сталінський режим ставив собі за мету повне знищення релігії і Церкви в СРСР. Тому станом на червень 1941 р., не враховуючи західні області, в Українській РСР залишилося лише 10 легально діючих православних храмів. Для інших християнських деномінацій ситуація була ще більш драматичною, на той час не залишилося жодної легально діючої протестантської чи католицької общини³.

Нацисти не мали чітко визначеної позиції щодо релігійних процесів на окупованих радянських територіях. З одного боку, військовим капеланам було заборонено духовно «окоормляти» радянських громадян, місіонерам було заборонено відвідувати окуповані радянські території, також було заборонено відправляти релігійну літературу і предмети релігійного культу для релігійних общин, що відроджувалися під час окупації. З іншого боку, окупаційна влада не чинила суттєвих перешкод церковно-релігійному відродженню. Тому станом на кінець війни ситуація кардинально змінилася: тільки протестантських релігійних громад в Україні налічувалося близько 2 тисяч⁴.

У 1930–1932 рр. релігійна організація церкви християн віри євангельської була розгромлена радянськими органами державної безпеки, майже всі духовні лідери опинилися в таборах, після чого п'ятидесятницький рух у СРСР, як організаційне ціле, фактично припинив своє існування. Певна кількість духовенства церкви християн віри євангельської звільнилася з ув'язнення наприкінці 1930-х — на

³ «Доклад о состоянии оперативно-агентурной работы в органах КГБ при СМ УССР по церковно-сектантской линии и дальнейших мерах по пресечению подрывной деятельности из числа духовенства, церковников и сектантов», Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ), ф. 1, оп. 1, спр. 1104, арк. 134.

⁴ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1104, арк. 135.

початку 1940-х рр. Серед них був і Гаврило Гаврилович Понурко, який повернувся із таборів ГУЛАГу якраз напередодні війни, у травні 1941 р., загалом відбувши 9 років позбавлення волі.

У 1941–1943 рр. під керівництвом Г. Г. Понурка, якого було обрано єпископом, п'ятидесятницька церква на території України була відновлена. На момент звільнення України радянськими військами вона налічувала кілька сотень релігійних громад із відповідною кількістю пресвітерів і дияконів. За свою активну релігійну діяльність під час війни Г. Г. Понурка було засуджено в 1945 р. до 10 років позбавлення волі. Після звільнення із табору в 1955 р. до своєї смерті в 1978 р. залишався видним діячем церкви християн віри євангельської.

У колективній пам'яті українських та російських п'ятидесятників добре збереглась пам'ять про місіонерську діяльність І. Воронаєва, який заснував п'ятидесятницьку церкву в Україні, про поширення впливу п'ятидесятницької церкви у 1920-х рр. в Україні та СРСР, а також про релігійне життя після 1945 р. Водночас пам'ять про релігійне відродження в 1941–1943 рр. була повністю маргіналізована. У колективній пам'яті п'ятидесятників збереглися спогади лише про відновлення Єпископальної церкви християн віри євангельської в 1942 р. на чолі з Г. Г. Понурком та про кількість відновлених або ж новоутворених общин, яких налічувалося приблизно 350⁵.

Сімейна пам'ять про релігійне відродження 1941–1943 рр. також майже стерта. Рідний син Г. Г. Понурка, пресвітер п'ятидесятницької церкви Павло Гаврилович Понурко (1928 р.н.), онук — Олександр Павлович Понурко (1957 р.н.) та правнук — виконувач обов'язків пастора Сергій Олександрович Понурко (1986 р.н.) нічого не пам'ятають про релігійну і місіонерську діяльність свого прашура під час війни та про церковне відродження. Серед численних сімейних переказів про драматичний життєвий шлях Г. Г. Понурка відсутні спогади про його релігійну та місіонерську діяльність у 1941–1943 рр., коли його було обрано в єпископи. Нашадки Г. Г. Понурка, які самі є глибоковірними п'ятидесятниками, з великою пошаною зберігають пам'ять про

⁵ Владимир Мурашкин, «История и опыт церкви. Из доклада зам. нач. епископа ОЦХВЕ России В. Г. Мурашкина», Домостроитель, дата звернення 12 квітня, 2019, <http://domostroitel.org.ru/page/istoriya-i-opyt-tserkvi>; «Объединенная церковь христиан веры евангельской», Wikipedia, дата звернення 12 квітня, 2019, [http://chve.org.ua/evanhelskoe-dvzhenye-na-dnepropetr/](http://ru.wikipedia.org/wiki/Объединенная_церковь_христиан_веры_евангельской#Служение_Воронаева: «Пятидесятничество в 30–40 годах». Очерки по истории пятидесятничества, дата звернення 16 квітня, 2019, http://www.rusbaptist.stunda.org/dop/50/05.htm; «Евангельское движение на Днепропетровщине», Українська церква Християн Віри Євангельської, дата звернення 21 квітня, 2019, <a href=); «Краткая история ОЦХВЕ», «ОЦХВЕ России». «Объединенная Церковь Христиан Веры Евангельской России», дата звернення 21 квітня, 2019, <https://ochve.net/istorija/kratkaja.html>.

те, що їх прашур був сподвижником І. Воронаєва і одним із перших місіонерів-п'ятидесятників на території України, а також про те, що він багато років був єпископом церкви християн віри євангельської, однак навіть рік обрання його на цю відповідальну посаду в сімейній пам'яті не закарбувався⁶. Це можна було б пояснити небажанням самого Понурка та його близьких зберігати пам'ять про колаборацію з нацистами. Однак співпраця Г. Г. Понурка з окупантами мала обмежений характер і звелась лише до епізодичних контактів із гебітс-комісарами та іншими представниками окупаційної адміністрації з приводу діяльності п'ятидесятницьких релігійних громад. Молебні за перемогу Німеччини у війні не служилися, свої проповіді єпископ Понурко проголошував переважно на євангельські теми. На своїх з'їздах віряни єпископальної церкви християн віри євангельської не торкалися політичних питань. Зокрема, на з'їзді 1 листопада 1942 р. у П'ятихатках окремим пунктом зазначалося, що «Політичні питання обгоренню не підлягають»⁷, і, якщо вірити протоколам з'їзду, жодні політичні питання публічно не обговорювалися. На з'їзді 20 червня 1943 р. в Олександрії делегати з'їзду лише висловили подяку гебітс-комісару Олександрії за дозвіл провести цей з'їзд⁸, після чого з'їзд прийняв рішення «Політичні питання обговоренню не підлягають»⁹, такий самий пункт було прийнято і на з'їзді 1 вересня 1943 р. в Кам'янському¹⁰. Єпископ Понурко лише один раз публічно заявив, що п'ятидесятники моляться за німецьку владу, але зробив це із страху бути ув'язненим, тому що в гестапо звинуватили його в приналежності до більшовиків¹¹. Таким чином, можна стверджувати, що Г. Г. Понурко підтримки чи допомоги окупантам не надавав і слідчі МГБ, як не старалися, знайти подібні факти не змогли. Навіть більше, в архівно-кримінальній справі згадується, що були «надані віруючими письмові заяви, в яких указується, що Понурко в період

⁶ «Інтерв'ю з Понурком Павлом Гавриловичем від 15.04.2019 р. — аудіозапис», Особистий архів Щелкунова А. О.; «Інтерв'ю з Понурком Олександром Павловичем від 15.04.2019 р. — аудіозапис», Особистий архів Щелкунова А. О.; «Інтерв'ю з Понурком Сергієм Олександровичем від 15.04.2019 р. — аудіозапис», Особистий архів Щелкунова А. О.

⁷ «Архівно-кримінальна справа Понурко Г.Г.», Архів Управління Служби безпеки України у Дніпропетровській області (далі — АУСБУДО), спр. П-21827, арк. 132.

⁸ АУСБУДО, арк. 140.

⁹ АУСБУДО, арк. 142.

¹⁰ АУСБУДО, арк. 151.

¹¹ АУСБУДО, арк. 22 об.

німецької окупації допомагав євреям, ховав декого з них у себе вдома»¹², однак слідчі органи не перевіряли цю інформацію, а самі заяви у справі відсутні. У родинній пам'яті Понурків збереглися спогади лише про допомогу євреям, як про акт прояву жертвовної християнської любові. Принаймні одного єврея Г. Г. Понурко під час окупації, за свідченнями його нащадків, врятував від загибелі.

Не тільки процес релігійно-церковного відродження, а навіть спогади про утиски п'ятидесятників з боку окупаційної влади були повністю стерті як з колективної, так і з сімейної пам'яті. Нацисти, незважаючи на неодноразові звернення, не дозволили провести Всеукраїнський з'їзд п'ятидесятників. Навпаки, влітку 1943 р. була заборонена діяльність християн віри євангельської в Миколаївській області, тоді ж пресвітери Ф. Шерстюк та І. Лучинець були заарештовані гестапо і пробули в ув'язненні до квітня 1944 р., коли були звільнені частинами Червоної армії в Одесі¹³. На короткий термін було заарештовано і самого Г. Г. Понурка¹⁴.

Таким чином, Г. Г. Понурко після звільнення із таборів ГУЛАГу не було чого соромитися, звинувачення у співпраці з окупантами, як видно із матеріалів архівно-кримінальної справи, були надуманими і не підтверджені фактично. При цьому слід враховувати, що слідчі органи МГБ були дуже упередженими і тенденційними, але навіть вони не змогли знайти фактів публічної підтримки окупантів з боку Г. Г. Понурка.

Тому Г. Г. Понурко у приватних бесідах із родичами та однодумцями, разом з якими він відроджував релігійну організацію п'ятидесятників, міг би спокійно пригадувати важкі воєнні роки релігійного відродження або хоча б відзначати пам'ятну дату свого возведення в єпископський сан. Однак факт залишається фактом, пам'ять про церковне відродження не збереглась.

Виходить, що ані сам Понурко, ані люди, з якими він співпрацював під час війни, ніколи публічно не згадували про свою місіонерську діяльність. Г. Г. Понурко без сумніву був глибоковіруючою людиною, але навіть таку знакову для себе дату, як обрання в єпископи, він ніколи не святкував і ніколи про неї не згадував. Питання чому?

Можна виділити два аспекти цієї проблеми.

Релігійні радянські громадяни бажали уникнути переслідувань з боку влади і бути повноправними частинами радянського суспільства,

¹² АУСБУДО, арк. 123.

¹³ АУСБУДО, арк. 62–63.

¹⁴ АУСБУДО, арк. 20–20 об.

тому вони вписували свою особисту і групову пам'ять в офіційний дискурс Великої Вітчизняної війни. Тому навіть пам'ять про переслідування з боку німецької окупаційної влади зникла, адже в офіційній радянській міфології війни нацисти не переслідували радянських громадян за їхні релігійні переконання. До того ж подібні спогади неминуче призводили до проведення паралелей між репресивною політикою нацизму і сталінізму.

Радянський міф про Велику Вітчизняну війну відводив людям, які опинилися в окупації, ролі героїчних партизанів, підпільників або тих, хто їм усіляко допомагав, і не передбачав моделі простого виживання в окупації, чи переслідування власних або групових інтересів, відмінних від передбачених офіційним дискурсом. Будь-яка модель поведінки, окрім послідовного і безкомпромісного спротиву окупантам, сприймалась як зрада.

Після жорстоких репресій з боку сталінського режиму, серед релігійних громадян СРСР виробилась жорстка самоцензура, у результаті чого відбулося свідоме переформатування колективної і сімейної пам'яті, як наслідок, спогади, відмінні від офіційної розповіді про Другу світову війну, свідомо забувалися. Тому Г. Г. Понурко та інші учасники релігійно-церковного відродження вирішили «забути» події 1941–1943 рр., щоб не наражати на ризик репресій свої сім'ї, а також своїх духовних братів і сестер.

З іншого боку, офіційний міф про Велику вітчизняну війну формував конформістсько-позитивну пам'ять, яка повинна була об'єднати радянське суспільство і надати йому можливість примиритися з травматичним досвідом 1930–1940-х рр. Радянські люди пережили страшні події Громадянської війни, голодоморів 1921–1923 та 1932–1933-х рр., колективізацію, розкуркулення, політичні репресії, повсякденні приниження, пов'язані з відсутністю можливостей задовольнити елементарні побутові та культурні потреби. Пережиті страждання людям потрібно було наповнити якимось сенсом, пояснити самим собі, для чого вони страждали. Це можливо було зробити через усвідомлення того, що всі ці жертви: і особисті, і колективні — були необхідні заради «Великої Перемоги» над світовим злом, яким по суті і був нацизм.

Повсякденні страждання радянських людей наповнювалися метафізичним змістом через усвідомлення своєї співпричетності до Перемоги над всесвітнім абсолютним злом. Тому збереження альтернативних спогадів про життя на окупованих територіях вело до протиставлення себе не тільки державній владі, а й суспільству в цілому, яке бажало примиритися із жахами минулого. Можливо, наратив про

Велику Вітчизняну війну надавав можливість п'ятидесятникам, як і іншим релігійним групам у СРСР, вписати свій особистий, як правило, трагічний досвід, у загальнорадянську культурну пам'ять, відчувати себе частиною радянського суспільства.

Розсекречені архіви радянських спецслужб, що знаходяться в Україні, є місцем збереження пам'яті про Другу світову війну, від якої в радянську добу свідомо відмовилися, як окремі люди, так і суспільство в цілому. Трансформація сімейної пам'яті родини Понурків відбулася після передачі автором фотокопії архівно-кримінальної справи Г. Г. Понурка його нащадкам. Оскільки син та правнук Г. Г. Понурка є священнослужителями п'ятидесятницької церкви, а онук — активний член цієї релігійної громади, то в найближчий час, можливо, відбудеться колективне «пригадування» драматичних подій релігійно-церковного відродження, принаймні серед дніпровських общин церкви християн віри євангельської.

Реконструкція історичної пам'яті релігійних організацій є винятково важливим явищем для сучасного українського суспільства. Адже внаслідок стрімких і драматичних соціокультурних змін, що відбулися за останні сто років, в Україні фактично відсутні політичні партії, профспілкові та громадські організації, які б могли виступати як мнемонічні актори, а інститут сім'ї переживає глибоку кризу. Тому єдиними мнемонічними акторами в Україні є держава та релігійні організації. На нашу думку, українська держава не може ефективно запобігати поширенню антагоністичної форми пам'яті з двох причин. По-перше, серед української політичної еліти залишається досить сильною інерція радянського авторитаризму, а по-друге, українська держава перебуває в стані жорсткої конфронтації із російською державою, тому все це підживлює антагоністичну форму пригадування. Хоча домінування антагоністичної форми пам'яті в сучасній Україні є об'єктивно обумовленою, однак вона веде до саморуйнації українського суспільства.

П'ятидесятники, як і інші релігійні організації, були жертвами і сталінізму, і нацизму. Проте одночасно з цим представники п'ятидесятників, як і представники інших релігійних громад, змушені були співпрацювати зі своїми катями заради збереження своєї релігійної організації. Особливо поширеною ця співпраця стала після 1945 р. Тому історична пам'ять релігійних організацій здатна уникнути протиставлення абстрактного «добра» і «зла» через визнання здатності будь-якої людини до зла чи до добра залежно від конкретних історичних обставин і в контексті певної соціально-політичної

боротьби. Колективна пам'ять релігійних організацій здатна нівелювати антагоністичні моделі минулого на кшталт «національно-визвольної», чи «соціально-класової», чи ще якої-небудь боротьби, в яких заздалегідь визначено, хто уособлює зло, а хто — добро.

Тому на сучасному етапі розвитку українського суспільства лише історична пам'ять у релігійних організаціях може існувати в агоністичній формі (деструктивні і тоталітарні релігійні рухи ми не враховуємо), утверджуючи принцип діалогу з іншим, незалежно від того, ким є цей інший.

Anton Shchelkunov

RELIGIOUS REVIVAL IN 1941–1943 IN THE FAMILY AND COLLECTIVE MEMORY OF THE CHRISTIAN CHURCH OF THE EVANGELICAL FAITH

This article analyzes the particularities of the Pentecostal family and collective memory about the revival of their religious organization during the Nazi occupation of Ukraine.

In the years 1941–1943, the Ukrainian Pentecostal Church was formally revived under the leadership of Havrylo Ponurko, who was elected bishop.

In the collective memory of the Ukrainian and Russian Pentecostals, the memory of the religious revival in 1941–1943 was later completely marginalized.

The family memory of the religious revival in the period 1941–1943 is also almost lost. Among the numerous family legends about H. Ponurko's dramatic life, there are no recollections of his religious and missionary activities during the period 1941–1943, when he was elected Church Bishop. With great respect, H. Ponurko's descendants maintain the cherished memory that their ancestor was one of the first Pentecostal missionaries in Ukraine, and that for many years he had served as Bishop of the Christian Church of the Evangelical Faith. However, the specific year of his election to this responsible position was not retained in his family's memory. Not only was the process of religious and church revival completely erased from both the collective and family memories, but the memories of the oppression of the Pentecostals by the German occupying power as well.

That can be explained by the desire of religious Soviet citizens to avoid persecution by the authorities and to be full-fledged members of Soviet society. Consequently, they placed their personal and group memory within the framework of official discourse of the “Great Patriotic War”. As a result, even the memory of persecution by the German occupation authorities has disappeared, because according to official Soviet mythology, the Nazis did not persecute Soviet citizens

for their religious beliefs. Additionally, such memories inevitably led to perceiving of parallels between the repressive policies of Nazism and Stalinism.

After brutal repression by Stalin's regime, the religious citizens in the USSR developed modes of strict self-censorship. This led to a conscious reformatting of collective and family memory. As a result, memories differing from the official narrative of the Second World War were deliberately forgotten. Therefore, H. Ponurko and other activists within the religious and church revival decided to "forget" the events of 1941–1943 so as not to place their families and associates at risk of repression.

On the other hand, the official myth of the "Great Patriotic War" formed a conformist-positive memory aimed at uniting Soviet society and enabling it to grapple and come to terms with the traumatic experience of the 1930s and '40s. People had to find a certain meaning for the pain they had endured and to explain to themselves why they had suffered. That could be accomplished by recognizing that all these sacrifices, both personal and collective, were crucial for the "Great Victory" over the world of evil, i.e. over Nazism. Perhaps the narrative of the "Great Patriotic War" provided Pentecostals, like other religious groups in the USSR, the opportunity to place their personal experience, mostly tragic, within the armature of the all-Soviet cultural memory, and thus to feel themselves as an integral part of Soviet society.

Keywords: Pentecostals, religious revival, occupation, family memory, collective memory, agonistic form of memory, antagonistic form of memory.

Bibliography

Berger, Shtefan. «Agonisticheskaja pamjat' otkryta dlja bezkonechnogo dialoga v bahtianskom smysle.» Data zvernennia 12 Lystopada, 2019. https://istorex.ru/Novaya_stranitsa_57.

Bull, Anna Cento and Hansen Lauge Hans. «On agonistic memory.» *Memory Studies* 9, no. 4 (2016): 390–404. Data zvernennia 16 Hrudnia, 2019. <https://doi.org/10.1177/1750698015615935>.

«Evangel'skoe dvizhenie na Dnepropetrovshhine.» *Ukrainska tserkva Khrystyian Viry Yevanhelskoi*. Data zvernennia 21 Kvitnia, 2019. <http://chve.org.ua/evanhelskoe-dvyzhenye-na-dnepropetr/>.

«Kratkaja istorija OCHVE.» «*OCHVE Rossii*.» «*Ob#edinennaja Cerkov' Hristian Very Evangel'skoj Rossii*.» Data zvernennia 21 Kvitnia, 2019. <https://ochve.net/istorija/kratkaja.html>.

Murashkin, Vladimir. «Istorija i opyt cerkvi. Iz doklada zam.nach. episkopa OCHVE Rossii V. G. Murashkina.» *Domostroitel*. Data zvernennia 12 Kvitnia, 2019. <http://domostroitel.org.ru/page/istoriya-i-opyt-tserkvi>.

«Ob#jodinennaja cerkov' hristian very evangel'skoj.» *Wikipedia*. Data zvernennia 12 Kvitnia, 2019. ru.wikipedia.org/wiki/Ob#edinjonnaja_cerkov'_hristian_very_evangel'skoj#Sluzhenie_Voronaeva.

«Pjatidesjatnichestvo v 30–40 godah.» *Ocherki po istorii pjatidesjatnichestva*. Data zvernennia 16 Kvitnia, 2019. <http://www.rusbaptist.stunda.org/dop/50/05.htm>.

Archives

Arkhir Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Dnipropetrovskii oblasti (AUSBUDO). Spr. P-21827.

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU). F. 1, op. 1, spr. 1104.

Osobystyi arkhiv Shchelkunova A. O.

DOI 10.33124/hsuf.2019.11.07

Ігор Щупак

ПАМ'ЯТЬ І ДОКУМЕНТИ ПРО РЯТУВАННЯ ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ГОЛОКОСТУ: МІЖ МІФАМИ ТА ФАКТАМИ

Стаття присвячена одному з малодосліджених і міфологізованих аспектів історії Голокосту — проблемі рятування євреїв у часи Другої світової війни. Незважаючи на широкий масив джерельної бази, яка, по суті, і продукує низку хибних узагальнень щодо історій порятунку євреїв від знищення нацистами, оскільки ґрунтується на спогадах тих, хто пережив Голокост, історики стикаються із складністю інтерпретації і достовірності цих матеріалів. Специфіка використання наративів вимагає особливо ретельного наукового аналізу та зіставлення отриманих даних з іншими джерелами інформації.

Фактично дослідники звернулися до теми порятунку євреїв України в період Голокосту лише в пострадянський період. Нетривалість людської пам'яті є причиною великих розбіжностей між інформацією, яку можна було б отримати одразу по завершенню подій Другої світової війни і через двадцять, п'ятдесят, а тим більше сімдесят років. Проте спогади очевидців, рятівників і порятованих, інтерв'ю у вигляді відео- чи аудіозаписів у пропонованій статті доповнені низкою документальних джерел, що зберігаються в різних архівних установах України.

У статті проаналізовано деякі з існуючих міфів щодо порятунку євреїв неєврейським населенням України в часі Голокосту, зокрема міф про антисемітські настрої українців, про безкорисливість рятівників тощо. Для спростування міфу про антисемітські настрої українців, передусім у Західній Україні, розглянуто регіональний аспект рятування, з'ясовано розподіл українських Праведників народів світу за областями і регіонами країни. Оперуючи кількісними даними, доведено особливий статус Вінницької області, яку виділено в окремий регіон. Варто зазначити, що для порівняння взято лише тих рятівників, яких офіційно визнано Яд Вашем, тобто присвоєно звання «Праведник народів світу», але у статті наведено історії й інших рятувань, зазвичай невдалих, оскільки саме матеріали судових справ німецьких окупантів проти місцевих мешканців збереглися в архівах.

Розглядаючи приклади рятування євреїв на окупованій території України, доходимо до висновків щодо основних мотивів людей, які ризикували не лише своїм власним життям, а (що траплялося частіше) життям своїх

РОЗДІЛ 3. РЯТУВАННЯ ЄВРЕЇВ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ

рідних. Наведено приклади рятування євреїв членами подружніх національно змішаних пар, їхніми рідними, а також людьми, які мали романтичні почуття чи дружні стосунки. Природними виглядають історії порятунку єврейського населення представниками релігійних громад.

Ключові слова: Голокост, Праведники народів світу, рятування, врятовані, рятівники євреїв, очевидці подій, міф, усна історія.

Специфіка джерельної бази вивчення історій рятування

Очевидно, що Голокост є одним із найкраще досліджених явищ історії і з огляду на виявлені та опубліковані історичні документи, спогади, і наявну історичну літературу. Проте серед різних аспектів історії Голокосту проблема рятування від знищення нацистами євреїв є найменш дослідженою і найбільш міфологізованою.

Розглядаючи питання міфологізації цієї проблеми, ми будемо оперувати поняттям «Рятівник євреїв під час Голокосту». Під цю дефініцію підпадають як «Праведники народів світу», так і ті люди, щодо яких є ґрунтовні докази про рятування євреїв, які можуть бути визнані історичною наукою.

Міфи про рятування євреїв під час Голокосту пов'язані насамперед зі специфікою джерельної бази цієї проблеми. Білоруський дослідник історії Голокосту Євген Розенблат справедливо пише:

На відміну від багатьох аспектів теми Голокосту, які мають відображення в документальних джерелах, вивчення проблеми надання допомоги євреям у роки німецької окупації практично повністю ґрунтується на використанні наративних джерел (спогадів тих, хто пережив Голокост і матеріалів усної історії). Ця ситуація зрозуміла: в німецьких документах фіксувалися тільки невдалі спроби порятунку євреїв, які закінчувалися знищенням рятівників, їх сімей та євреїв, які переховувалися, а радянські органи та підрозділи не вели цілеспрямованої роботи зі збирання інформації про факти порятунку євреїв. Окремі випадки надання допомоги євреям згадуються в свідченнях, записаних Надзвичайною державною комісією із встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників (НДК)¹.

Отже, спогади очевидців подій, рятівників та врятованих є найбільш інформативним джерелом вивчення проблеми. Але сам характер так званої усної історії (Oral History) визначає необхідність особливо ретельного наукового аналізу отриманої інформації,

¹ Див.: Євгеній Розенблат, «Спасение евреев Беларуси в годы Холокоста: некоторые теоретические аспекты темы», у *Праведники народов мира Беларуси: живые свидетельства Беларуси*, сост. Кузьма Козак та ін. (Мінск: І. П. Ловинов, 2009), 55.

критичного ставлення до неї та порівняння з іншими джерелами інформації. Крім того, сьогодні, через сім з половиною десятиліть після закінчення Другої світової війни, в живих залишилося дуже мало свідків Голокосту. У кращому разі можна говорити про осіб, які були дітьми під час війни та могли бути здебільшого лише помічниками своїм рідним у ризикованій справі рятування євреїв. Частіше за все дослідники зараз мають справу з родинними історіями, що збереглися у пам'яті дітей та онуків.

У цьому контексті цінним джерелом є свідчення, зафіксовані на папері, аудіо- чи відеоносіях різними організаціями в рамках певних проєктів або зібрані окремими дослідниками. Серед них одним із найбільших є зібрання інтерв'ю, записаних за ініціативою Стівена Спілберга. Заснований видатним кінорежисером Фонд Шоа зберігає 53 тисячі відеосвідчень про Голокост. Доступ до цього величезного ресурсу є і в Україні завдяки діяльності Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа в Україні (університет Південної Каліфорнії, США)².

Вивченням Голокосту у Східній Європі взагалі та на території України зокрема займається французький дослідник і священник Патрік Дебуа. З 2004 р. він започаткував збір відеоінтерв'ю свідків Голокосту — представників неєврейського населення. У результаті численних експедицій по всіх регіонах України П. Дебуа та очолювана ним організація «Яхад-ін Унум» (Франція) зібрала близько 1,5 тис. інтерв'ю свідків Голокосту, серед яких є й відомості про рятування євреїв³.

Важливий матеріал для вивчення історії рятування євреїв під час Голокосту дають документальні фільми, побудовані на відеозаписах інтерв'ю врятованих⁴. Відеоінтерв'ю щодо подій Голокосту на території України (а також Білорусі, країн Балтії, Росії) використовував для створення Антології документальних фільмів «Голокост у СРСР» ізраїльський кінорежисер Борис Мафцир. Зокрема, до фільму «За

² Див.: «Заснований Стівеном Спілбергом Фонд Шоа зберігає 53 тисячі відеосвідчень про Голокост», дата звернення 22 грудня, 2019, <https://hromadskeradio.org/programs/zustrichi/zasnovanyy-stivenom-spilbergom-fond-shoa-zberigaye-53-tysyachi-videosvidchen-pro-golokost>.

³ Див.: О. Патрик Дебуа, «Холокост при помощи пуль», дата звернення 22 грудня, 2019, <http://www.un.org/ru/holocaustremembrance/paper16.shtml>; Андрій Уманський, упор., *Розслідування Голокосту від куль: навчальний посібник*, пер. з англ. Денис Шаталов (Дніпро: Інститут «Ткума», 2019).

⁴ Див.: «Те, кто остался в живых. История Сергея Сушона», YouTubeVideo, 45:54, розміщено «yadvashemrussian», 28 березня 2012, https://www.youtube.com/watch?v=rDBnT5yU_M.

Ністру» включені відеоматеріали щодо подій Голокосту в румунській зоні окупації, на території України⁵.

У 2019 р. у межах спеціального проєкту Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» в Дніпрі було створено фільм «Праведники», присвячений рятівникам євреїв Дніпропетровської області⁶.

Поки що недооцінений дослідниками ресурс щодо історії Голокосту та рятування євреїв — соціальні мережі, в яких інколи розміщуються інтерв'ю та спогади очевидців тих подій, записані здебільшого їх молодшими родичами і друзями. Зрозуміло, що будь-яка інформація із соціальних мереж потребує ретельної наукової перевірки.

Важливу інформацію щодо рятування євреїв під час Голокосту можна почерпнути в державних архівах України, а також у центрах вивчення Голокосту: в архіві Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (м. Дніпро), Українського центру вивчення Голокосту (м. Київ), у регіональних музеях і центрах вивчення Голокосту у Львові, Одесі, Харкові, Чернівцях тощо.

Формат статті не дозволяє широко розглянути джерела з історії рятування євреїв під час Голокосту. Лише зауважимо, що на тлі слабкої документальної бази феномену рятування на більшій частині України надзвичайно цікавий масив архівних документів можна почерпнути, зокрема, з матеріалів судових процесів німецьких окупантів у Львові проти місцевих мешканців — українців і поляків, яких окупаційна влада звинувачувала в переховуванні євреїв. Серед таких справ, наприклад, справа Стефана Цироха і Ольги Коваличин із обвинувачення в переховуванні євреїв⁷; подібні справи зі звинувачення Петра Куліка, Романа Дабровського, Йозефа Ясинського⁸; Гната Барабача і Миколи Лутія⁹ та ін.

Проте підкреслимо, що ці унікальні документи відображають події саме в дистрикті «Галичина» і механічна екстраполяція подібних історій на інші окупаційні зони України не є коректною.

⁵ Див.: «По следам неизвестного Холокоста. Документальный проект Бориса Мафцира», дата звернення 22 грудня, 2019, <http://www.holocaustinussr.com/about-films-ru/>.

⁶ Див.: «Праведники. 2019. Документальный фильм», фільм липня 2019, YouTubeVideo, 25:58, розміщено «YevhenTitarenko», 29 липня 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=oWPDahXJXIO>.

⁷ Див.: Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. Р. 7, оп. 1, спр. D1230.

⁸ ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 847.

⁹ ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 791.

Факти, схожі на міфи, і міфи, що не базуються на фактах

Насамперед зауважимо, що загальноприйнятого визначення поняття «міф» наразі не існує¹⁰. Використовуючи поняття «міф», ми не вживаємо його як синонім неправди чи вигадки, натомість розуміємо міф як сформоване уявлення певної соціальної чи національної групи, певної спільноти про явища та події, що мали місце в історії та порізноmu сприймаються різними групами людей сьогодні (безумовно, під впливом національної міфології) та певною мірою сакралізуються. При цьому міф маємо відрізнити від історичної пам'яті¹¹.

Можна назвати чимало міфів, пов'язаних з історією Другої світової війни, які ми залишимо поза рамками нашої статті.

Якщо розглядати сучасні міфи саме про рятування євреїв під час Голокосту, то вони існують у різних спільнотах — і серед сучасних українців, поляків, і серед ізраїльтян. Деякі з цих міфів подібні, інші — протилежні; багато з них підтверджуються чи спростовуються фактами. Ще більше міфів, очевидно, вже не будуть співвіднесені з документальними матеріалами, бо останні просто не збереглися.

Наведемо приклади деяких із таких міфів.

1. Міфи про кількість рятівників і врятованих євреїв (наприклад, у сучасному польському суспільстві все більш «популярними» стають історії про активну участь поляків у рятуванні євреїв; створюють відповідні музеї та музейні експозиції, знімають фільми, пишуть книжки. Натомість спогади про співучасть частини поляків у Голокості сприймаються в суспільстві досить болісно).

2. Міф про антисемітські настрої українців (передусім — у Західній Україні), які переважно, мовляв, були антисемітськи налаштовані та нищили євреїв більш активно, ніж німецькі підрозділи (на відміну від сходу України — де, за деякими міфами, радянське підпілля боролось проти нацистів і, зокрема, допомагало євреям).

3. Міф про безкорисливість українських рятівників євреїв (нагадаємо, що відсутність матеріальної винагороди є умовою отримання звання «Праведник народів світу»).

4. Міф про особливу роль християнського духовництва в рятуванні євреїв (а також міф про роль священників-антисемітів у нацькуванні українців на євреїв).

¹⁰ Див.: Данило Судин, «Національні міфи в сучасній Україні», *Україна модерна: міжнародний інтелектуальний часопис*, 12 грудня, 2014, дата звернення 22 грудня, 2019, <http://uamoderna.com/md/sudyn-national-myths>.

¹¹ Див.: Судин, «Національні міфи в сучасній Україні».

5. Міф про провідну роль української інтелігенції, української еліти в рятуванні євреїв.

6. Міф про тотальну ненависть німецьких солдатів, німців взагалі до євреїв, і – «протилежний» за змістом міф про німецьких рятівників євреїв від українських вбивць.

Утім, фактом є те, що умови для порятунку євреїв на території України радикально відрізнялися від західноєвропейських. Українські терени перебували під владою тоталітарних режимів, ще й за умов війни. Мовчазна згода з насильством могла бути зумовлена і радянською спадщиною «одностайного» засудження «ворогів народу», «другорядності» цінності людського життя. Глибокий травматичний слід у суспільній свідомості, який залишив своїм громадянам сталінський режим, помножувався на тотальну деморалізацію від катастрофи Червоної армії на першому етапі війни та швидкого наступу гітлерівських військ і захоплення ними величезних територій.

Тімоті Снайдер відніс територію України до «кривавих земель»¹², де вбивство величезної кількості людей сприймалося буденно, через звичку до «банальності зла» – вислів, поширений завдяки книзі Ханни Арендт¹³. За таких умов людські та людяні почуття часто поступаються прагматичним міркуванням. Атмосфера насильства та захоплення до вбивств, помножена на антисемітизм частини населення та інші чинники, створили відповідні суспільні настрої сприйняття масового винищення євреїв як «норми» за умов нацистського «нового порядку». За деякими свідченнями, «якщо не брати до уваги купку шляхетних людей, християнські жителі міста з ентузіазмом брали участь у ганебних операціях полювання на євреїв, які проводилися німцями»¹⁴.

З іншого боку, відповідно до нацистської расової політики, українців – рятівників євреїв – очікувало найжорстокіше покарання, знищення самих рятівників та членів їх сімей. Навіть надання притулку євреям загрожувало тут смертною карою.

Разом із тим, принципові відмінності мали умови для рятування євреїв у різних регіонах України.

Окремо про деякі міфи: міф про антисемітські настрої українців

Ми вирішили розглянути регіональний аспект рятування, визначивши розподіл українських Праведників народів світу за областями і регіонами України (відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу країни). Окремо ми виділили Вінницьку область, яка займає особливе місце в «регіональній картині» рятування. Це безпосередньо стосується згаданого нами міфу про антисемітські настрої українців, передусім – у Західній Україні. Відповідно до наших підрахунків складено таку таблицю.

Приналежність за регіонами Праведників народів світу з України

(аналіз здійснено на основі офіційної статистики Меморіалу Яд Вашем станом на 1 січня 2018 р.)

Закарпаття та Буковина	Західна Україна	Північна та Центральна Україна	Вінницька область	Південна Україна	Східна Україна	Інші території
Закарпатська: 24	Волинська: 116	Дніпропетровська: 69	516	АР Крим: 27	Донецька: 55	Білорусь: 2
Чернівецька: 9	Івано-Франківська: 75	Житомирська: 221		Запорізька: 21	Луганська: 9	Молдова: 2
	Львівська: 117	Кіровоградська: 49		Миколаївська: 81	Харківська: 87	Німеччина: 2
	Рівненська: 216	Київська та м. Київ: 221		Одеська: 163		Польща: 24
	Тернопільська: 170	Полтавська: 36		Херсонська: 28		Росія: 5
	Хмельницька: 178	Сумська: 19				Україна: 1 (регіон невідомо)
		Черкаська: 60				
		Чернігівська: 16				
Загалом						
33	872	691	516	320	151	36

Розглядаючи цю таблицю, ми можемо побачити, що значна кількість випадків рятування євреїв зареєстрована на територіях, де проживало відносно багато поляків – як на території сучасної Польщі, так і на теренах Волинської, Луцької, Хмельницької, Житомирської областей.

Також бачимо, що, незалежно від регіону, найбільше Праведників налічується в місцях, де частка євреїв у населенні була відносно

¹² Див.: Тімоті Снайдер, *Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталінін* (Київ: Грані-Т, 2011).

¹³ Див.: Ханна Арендт, *Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі* (Київ: Дух і Літера, 2013).

¹⁴ Жанна Ковба, упор., *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане* (Київ: Дух і літера, 2009), 200.

великою (Вінниця та інші західноукраїнські міста, містечка й села, а також Київ, Житомир, Одеса тощо), тож допомога сусідів, які мали досвід співжиття в довоєнні часи, відіграла значну роль у рятуванні євреїв під час Голокосту.

Абсолютна першість з кількості Праведників народів світу України належить сучасній Вінницькій області, де їх кількість становить майже п'яту частину від усіх українських Праведників (19,7%). Це на 10% більше, ніж кількість українських Праведників у восьми сучасних областях Південної та Східної України (включаючи Одеську область) та Криму разом. Цей факт потребує свого пояснення. Окрім наведених вище чинників, зауважимо, що саме на Вінниччині був поширений такий вид допомоги євреям, як організація їх переходу з німецької до румунської зони окупації, де було відносно більше шансів на виживання.

Ще ширшою є картина рятування євреїв мешканцями України, які не отримали звання «Праведник народів світу». Навіть на офіційному сайті Яд Вашем сказано: «Кількість Праведників у тій чи іншій країні не обов'язково свідчить про фактичну кількість історій рятування, а лише відображає ті випадки, про які відомо Яд Вашем»¹⁵.

Як ми вже зазначали, велика кількість таких маловідомих випадків мали місце на Західній Україні, де існували свої особливості в «механізмі» знищення євреїв та умов і можливостей їх рятування.

Унікальні ресурси для вивчення цього питання має Державний архів Львівської області, де зберігаються особливо важливі для нашої теми матеріали Спеціального суду при Німецькому суді у Львові дистрикту «Галичина»¹⁶.

Якщо на території Райхскомісаріату «Україна» українських рятівників євреїв часто розстрілювали на місці, то в дистрикті «Галичина» справи про рятування розглядав вищезазначений нацистський суд.

Серед документів за 1941–1944 рр. ми нарахували понад 40 справ щодо звинувачення жителів регіону в «переховуванні євреїв»¹⁷ або «в наданні притулку»¹⁸, «у сприянні втечі євреїв із гетто у Львові»¹⁹. Такий досить великий обсяг матеріалів щодо людей, які рятували євреїв

¹⁵ Див.: «Праведники народов мира. Статистика», дата звернення 23 грудня, 2019, <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>.

¹⁶ Див.: ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1. Документи написані польською і німецькою мовами, окремі сторінки написані українською.

¹⁷ Див.: ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 309, 366, 504, 592, 654, 661, 735, 758, 759, 791, 800 та ін.

¹⁸ Див.: ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 1111.

¹⁹ Див.: ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 1358.

(чи намагалися їх рятувати), але яким не присвоєно звання «Праведників народів світу» і навіть не розглядалися Комісією Яд Вашем, є черговим аргументом щодо необхідності вивчення феномену рятівників євреїв — ширшого поняття, ніж «Праведники народів світу».

Зауважимо, що згадані архівні матеріали дають можливість відтворити певні характеристики ставлення окупаційної німецької влади не тільки до євреїв, які підлягали реєстрації, повній ізоляції, а згодом — винищенню, а й до українців, поляків та інших представників місцевого неєврейського населення. Красномовним прикладом ставлення нацистів до поляків та українців, і навіть до симпатиків гітлерівського режиму, може бути історія поляка Яна Петришина²⁰.

Міф про безкорисливість рятівників євреїв

Про мотиви надання надзвичайно ризикованої допомоги євреям йтиметься нижче. Тут же зазначимо, що майже в кожному випадку рятування євреїв у тому чи іншому вигляді поставав матеріальний чинник.

Відомо, що отримання матеріальної винагороди за рятування євреїв під час Голокосту не відповідає принципам, за якими Яд Вашем присвоює звання «Праведник народів світу». Безумовно, було чимало випадків, коли рятівники надавали допомогу переслідуваним євреям без жодної користі. Натомість важливо зауважити, що переховування людей протягом довгого періоду, багатьох місяців, а інколи й років, завжди має «економічну складову», пов'язану з необхідністю насамперед закупівлі харчів. «Як впливає зі спогадів, — зазначав Ярослав Грицак, — вижити могли тільки євреї, які мали гроші — бо треба було втримати і самих себе, й заплатити тим, хто тебе переховував»²¹.

Наявні документи (тут ми розглядаємо матеріали Державного архіву Львівської області) надають відомості про дуже різні обставини матеріальних та фінансових «розрахунків» євреїв зі своїми польськими та українськими рятівниками.

«Томрук Хведь признався, що була в нього жидівка майже через цілий тиждень..., і що він давав їй їсти, за це вона йому дала 2 метри [нерозбірливо] і пошила дві сорочки для родини Томрука Хведя»²². За

²⁰ Див.: ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 502, 574.

²¹ Ярослав Грицак, «Як українці переховували євреїв», дата звернення 23 грудня, 2019, <https://www.obozrevatel.com/society/15436-yak-ukraintsi-perehovovali-evreiv.htm>.

²² ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 759, арк. 6 зв.

матеріалами судової справи, «Томрука Хведя і 2 метри [нерозбірливо] забрано і разом доставлено до Німецької Жандармерії у Радехові»²³.

Українці Ігнат Барабач і Микола Лутій переховували в Золочеві свого знайомого Соломона Гельфера. На слідстві М. Лутій говорив: «Гельфер вручив мені 4 метри матеріалу на пошиття одягу, 1 жіночу велику хустку, а також суму у 90 злотих. У квітні 1944 р. згаданий єврей дав мені суму у 500 злотих. Зважаючи на те, що, як вже зізнався, був дуже бідним і маю родину, яка складається з дружини і 3 дітей, у квітні 1944 р. не мав що давати їсти ані своїй родині, ані цьому євреєві. Сказав йому, що має щось зробити. Згаданий єврей пішов до мого сусіда Барабаша Ігната з Красносельця і від нього приніс 25 кг ячменю, а також 5 кг гречки. Після цього той же єврей у червні 1944 р.: пішов до Барабаша удруге і приніс від нього 25 кг ячменя і 25 кг картоплі. Через те, що по будинках почали проводитись обшуки на предмет виявлення партизанів, я боявся, що того єврея у мене можуть знайти, тому пішов сам до гміни та зізнався, що у мене є єврей. Прийшло військо і єврея Гельфера Соломона було забрано з льоху, який знаходиться у моїй stodolі, мене ж залишили вдома. Як я пізніше довідався, єврей той звідти утік, а мене на другий день військо заарештувало та привезло до Золочева. Коли того єврея за кілька днів повторно зловили, саме тоді він зізнався, що я його переховував»²⁴.

До цих красномовних матеріалів варто додати, що вони датуються 20–22 червня 1944 р. — лише за місяць до того, як німецькі війська залишили Львів (що відбулося 27 липня 1944 р.).

Міхаліна Мерська, полька, «переховувала у своїй квартирі у Львові на вулиці Падеревського № 12 2-х єврейок і 3-х євреїв з 2.6.1943 р. до 3.2.1944 р., беручи від них кошти на утримання та за переховування у сумі 3000 злотих щомісяця. Тут хочу пояснити, що цих євреїв утримувала не у квартирі, у своєму підвалі. Робила це тому, що не мала з чого жити»²⁵.

Розалія Сурма (з села Верхоли, біля Грабової, пов. Кам'янка Струмівська), неписьменна, зізналася в утриманні чотирьох євреїв у своєму обійсті до 23 жовтня 1943 р.: «Ці євреї обіцяли дати мені 50 злотих, якщо їх утримуватиму протягом двох тижнів. На що я погодилася, але з таким наміром, що як прийде їх трохи більше, дам знати у відділок

Української поліції у Грабові»²⁶. Згаданий намір німецький суд визнав «сумнівним», і полька була засуджена²⁷.

Єврей Зігмунд Едель (Zygmund Edel) переховувався у Львові в поляків Стефанії Ціпик (Stefania Ciepik), Станіслави Білик (Stanisława Biłuk) та Софії Пакіт (Zofia Pakiet) «за оплату 400 злотих щомісяця»²⁸. Очевидно, що ці гроші мали покривати витрати на харчування.

Часто бувало, що рятівники не вимагали від євреїв конкретної суми грошей, а питали про їх можливості. За ці гроші господарі купували продукти харчування для себе та тих, кого переховували²⁹.

І, нарешті, архівні матеріали містять відомості про випадки безкорисливого рятування євреїв. Зокрема, влітку 1944 р. у ході розслідування нацистами справи рятування євреїв Альтер Сафро свідчив:

Як єврей у травні місяці 1943 р. утік з єврейського гетто і до цього моменту переховувався у католиків... Я... пішов до свого знайомого Домбровського Романа [Dąbrowskiego Romana], у Львові на вулиці Личаківській, 19. Його знав з ловецьких часів з періоду спільної роботи на олійні та підтримував його під час голоду, бо був заможнішим, а він бідним. Давав йому харчі і гроші. Домбровського просив, аби мене сховав, і він милосердно погодився, коли я вже не мав жодних засобів для життя, даючи мені харчі та житло³⁰.

Донька Альтера Сафро, Маня Годжін, яка теж знайшла притулок у Р. Домбровського, підтверджувала: «Виходячи з бункеру, не мали жодних речей та грошей. Я разом із чоловіком не платили Домбровському грошей за наше переховування, бо той, переховуючи батька, переховував і нас»³¹.

У німецьких судових матеріалах знаходимо приклади, коли в ході справ поляки та українці, яких звинувачували в переховуванні євреїв, за допомогою адвокатів домагалися свого виправдання.

Аргументами для цього могла бути їх «необізнаність» у єврейському походженні тих, кого переховували. Зокрема, під час розгляду справи щодо єврея М. Рінгера, який перебував на квартирі в польки І. Баріляк, суд дійшов висновку, що «Баріляк Ірена насправді не знала, що познайомилась з євреєм і навіть не припускала, що Рінгер

²⁶ ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 735, арк. 5 зв.

²⁷ ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 735, арк. 6.

²⁸ ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 1227, арк. 13.

²⁹ Див.: ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 504, арк. 25–26.

³⁰ ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 847, арк. 14.

³¹ ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 847, арк. 21 зв.

був євреєм. Рінгер навмисне ввів в оману Бариляк, представляючись їй Пьотром Рогушем, прагнучи мати свою особисту єврейську вигоду»³².

В іншому випадку двірник Пьотр Фінк, затриманий 28 січня 1944 р. за утримання дитини, Максиміліана Туртeltaуба, — онука єврейки з Відня, свідчив, що він «був упевнений, що німецький закон не передбачає переслідування євреїв німецького походження. Якби це знав, ніколи б єврейську дитину до своєї квартири не прийняв»³³. Німецький суд все ж засудив Пьотра, але визначив щодо дружини і доньки поляка: «проведеними слідчими діями не вдалося довести вину Фінк Катажини і Фінк Хелени, що нібито вони були співучасниками в переховуванні єврея»³⁴.

Деякі прохання адвокатів про помилування на перший погляд виглядають кумедно, але насправді містять досить принизливі характеристики звинувачуваних. Наприклад, адвокат Адольф Фіда пише 15 липня 1944 р. генерал-губернатору в м. Краків:

Від імені засуджених до страти Ганчар Марії (Ganczar Maria) та Нахач Василя (Nahatsch Wasyl). Не беручи до уваги безгрішний життєвий шлях та визнання провини з глибоким каяттям, що виказується всіма можливими засобами, я прошу врахувати дуже низький рівень освіти засуджених. Вони народились та виросли на віддаленому хуторі, не мали змоги отримати ніякої шкільної освіти. Обидва не знають грамоти, Нахач тільки-но навчився підписуватись своїм ім'ям під час військової служби за часів світової війни. Обидва мають дуже примітивний світогляд та тип мислення, типові екземпляри галицьких неосвічених сільських анальфabetів, які мають обмежене духовне життя³⁵. Ваша Високосте, вони не мали гадки про заборону переховувати євреїв³⁶.

Зрозуміло, випадки виправдання українців та поляків, яких звинувачували в переховуванні євреїв, не були частими. За рятування євреїв платили своїм життям і безкорисливі добродійці, і ті, хто намагався заробити на цьому гроші. Тільки в одному «Розпорядженні про боротьбу з замахами на німецьку справу відбудови у генерал-губернаторстві від 2.10.1943 р. судом поліції Безпеки і СД Галицької області» на смерть було засуджено «за переховування жидів» десять чоловік:

...Крушковська Марія уроджена Бобекова з Лембергу, П'ястун Міхал з Лембергу, Скомпський Казімеж з Лембергу, Ковальчик Здіслав з Лембергу, Суш Настя уроджена Дяченко з Руданець, Іжек Юлія з Лембергу, Слядовська Галина уроджена Клименівська з Лембергу, Маливська Вікторія уроджена Вільчинська з Лембергу, Йозеф Броніслав з Лембергу, Йозеф Марія уроджена Сльовіч з Лембергу...³⁷.

Окремі історії навіть у викладі німецьких судових документів виглядають особливо трагічно. Це стосується, зокрема, Володимира Корбецького (Wladimir Korbecki), який у період з листопада 1942 до травня 1943 рр. переховував «у своєму домі двох єврейок на ім'я Роза та Краус та трирічну дитину єврейки Краус. Від єврейок у перші дні після їх прийому він отримав 1700 злотих...»³⁸. Судове рішення містить жорстокий вирок: «Обвинувачений, який не мав до цього часу судимостей, відповідно до § 4 б вказаної постанови має бути покараний єдиним передбаченим покаранням — стратою»³⁹. Вирок було виконано: «Засуджений Володимир Корбецький був розстріляний 7 березня 1944 року...»⁴⁰.

Отже, рятування євреїв за платню (відшкодування витрат, або «для прибутку») мало кілька наслідків.

1. Інколи, коли гроші у євреїв закінчувалися, «корисливі рятівники» здавали їх нацистам або поліцаям на розправу і вірну смерть.
2. Інколи, коли «акції спасіння» розпочинались через корисливі мотиви, а у євреїв вичерпувались матеріальні ресурси, рятівники виявляли кращі людські якості і продовжували допомагати, вже не отримуючи винагороди.
3. Навіть якщо єврея (або групу євреїв) рятували за гроші, це не означало меншого ризику для рятівників, яких нацисти карали так само, як і безкорисливих Праведників народів світу. Так, для певних людей переховування євреїв стало певним «бізнесом», на якому намагалися заробити у скрутні воєнні часи. Але ж і за виказування євреїв, за доноси на їх рятівників німці давали винагороду, і такий «спосіб заробітку» був більш безпечною справою. За умов існування цих двох протилежних «способів заробляння на євреях» свою роль відігравали, за спостереженням Я. Грицака, «людський страх і заздрість: “вона” переховує євреїв,

³² ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 1258, арк. 15.

³³ ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 904, арк. 8.

³⁴ ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 904, арк. 18.

³⁵ ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 366, арк. 68.

³⁶ ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 366, арк. 68–69.

³⁷ Див.: Жанна Ковба, *Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»* (Київ: Дух і літера, 2009), 200–201.

³⁸ ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 504, арк. 16 зв.

³⁹ ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 504, арк. 40.

⁴⁰ ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 504, арк. 20.

заробляє на цьому — а «ми» через це можемо постраждати, якщо, не дай Боже, німці виявлять, що ми знали і не донесли»⁴¹.

Варто зазначити ще один момент: видання євреїв було не просто «виявом лояльності» гітлерівському режиму, але й визначалося нацистськими законами й постановами та представлялося геббельсівською пропагандою як «чеснота» для суспільства і «моральний обов'язок» його членів. За умов викривленої тоталітарними системами суспільної свідомості та сплюндрованої моралі цей чинник робив справу рятування євреїв ще більш небезпечною.

Можна навести ще чимало прикладів різних міфів, які відбиваються у спогадах і родинних історіях; у відозвах відвідувачів музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні», у фейсбуці тощо.

З деякими міфами, стереотипами, і разом із тим — із бажанням знати історичну правду про своє місто та село і його історію співробітники інституту «Ткума» зіткнулися під час реалізації проекту «Праведники». Цей великий проект передбачав найменування вулиць населених пунктів Дніпропетровської області іменами Праведників народів світу, які жили в цих містах і селах у період Другої світової війни та Голокосту. Нам спільно з обласною владою і місцевими органами влади пощастило сприяти перейменуванню на честь українських рятівників євреїв вулиць у 13 населених пунктах області, — подібного немає в жодному регіоні світу.

Детальніше про факти рятування євреїв можна говорити після критичного аналізу архівних матеріалів і ще більш критичного ставлення до спогадів та мемуарів.

До питання про мотивацію рятування євреїв

Приклади рятування євреїв на окупованій території України потребують з'ясування мотивів людей, які ризикували не тільки своїм власним життям, а й життям своїх рідних, дітей, надаючи допомогу переслідуваним євреям.

Чимало було випадків, коли люди намагалися врятувати євреїв — членів своїх родин чи коханих.

Наприклад, українська дружина єврея Ісаака Шлимовича (ім'я жінки в документі відсутнє), яка в жовтні 1941 р. зустріла німецьку окупацію в селі Михайлівці Запорізької області, поліціяєм «дитя на вбивство... не віддала», і, врешті, врятувала дитину від змішаного шлюбу⁴². Полька Антонія Хомчинська (Antonia Chomczinska) зі

Львова «впродовж декількох місяців приховувала чотирьох євреїв» у квартирі, де вона жила⁴³. Коли поліція в червні 1943 р. затримала трьох євреїв, «одному з цих євреїв вдалось втекти з квартири за допомоги Хомчинської. З одним з цих євреїв Хомчинська напевно мала стосунки. Це виходить з одного листа Хомчинської, який було знайдено раніше»⁴⁴. До речі, в ході слідства не вдалось «довести провину польки Антонії Хомчинської в укритті євреїв»⁴⁵.

Відомо чимало прикладів, що свідчать про участь у порятунку не тільки одинаків-українців, а і груп людей, іноді достатньо великих. І. Альтман пише про те, як у кількох українських селах місцеві жителі зуміли укрити всіх євреїв: у селі Яруга на Поділлі вдалося заховати не лише місцевих жителів-євреїв, а й біженців; у селі Раковець Львівської області селяни переховували 33 єврейські сім'ї; у селі Благодатне Дніпропетровської області було врятовано 30 євреїв. І. Альтман підкреслює, що їх порятунок став можливим лише завдяки колективній підтримці решти жителів села⁴⁶.

Слід зауважити, що подібні приклади не поодинокі. Арон Вайс у своїх спогадах розповідає, що мешканка західноукраїнського міста Борислав українка Юлія Матчишин для організації порятунку сім'ї Вайсів заручилася підтримкою іншої сусідки — польки пані Потенжної⁴⁷.

В окупованому Запоріжжі українка Євдокія Купа переховувала дівчинку Марію Чапату, мати якої розстріляли гітлерівці. Щоб обезпечити дитину від загрози арешту і знищення, сусіди клопотали перед німецькою владою про видачу Марії паспорта як українці; четверо людей виступили як офіційні свідки (двох із них допитували), розуміючи, чим їм загрожує обман нацистів. Загалом про єврейську дівчину, яка переховувалася від гітлерівців, знали майже всі мешканці вулиці — кілька десятків людей; ніхто з них не видав Марію, а багато хто допомагав⁴⁸.

Загалом, потребують подальшого з'ясування питання про «соціальний склад» рятівників євреїв, серед яких більшість становили

⁴³ ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 661, арк. 3.

⁴⁴ ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 661, арк. 3.

⁴⁵ ДАЛО, ф. Р. 77, оп. 1, спр. 661, арк. 37.

⁴⁶ Див.: Ілья Альтман, *Холокост і єврейське Спротивлення на окупованій території СРСР* (Москва: Фонд «Холокост», 2002).

⁴⁷ Див.: Особистий архів автора.

⁴⁸ Ігор Щупак, «Отношение украинского населения Запорожья к евреям во время войны 1941–1945 гг.», *Запорожские еврейские чтения* 1 (1997): 120–121.

люди, які не належали до верхівки українського суспільства, його інтелектуальної еліти.

Відомі випадки, коли на допомогу євреям за критичних умов приходили службовці міських управ, а також німецькі офіцери, угорські солдати і навіть німецькі солдати та місцеві поліцаї, які брали участь у розстрілах євреїв⁴⁹. Але, зрозуміло, такі приклади були нетиповими. Очевидно, що реалізація будь-яких наказів влади, ті або інші вчинки здійснюються конкретними людьми зі своїм особистим минулим і особистими симпатіями, чи то співробітники управ, чи то солдати, чи то українські поліцаї та ін. Безумовно, траплялись випадки, коли рятування євреїв було продиктовано душевним, людським поривом, прагненням надати допомогу жертвам нелюдської жорстокості нацистів. Піддавшись «першому пориву», часто надалі люди вже були змушені продовжувати смертельно небезпечну справу.

Натомість досить поширеними були випадки рятування євреїв українцями через релігійні переконання, християнське ставлення до гнаних та переслідуваних. Карел Беркгоф стверджує, що серед українців найбільше євреям допомогли баптисти і християни-євангелісти. «На самій тільки Волині, — пише історик, — вони, вочевидь, врятували сотні людей. Ці протестанти гадали, що їхня християнська віра не дозволяла їм чинити інакше». Крім того, використовуючи взаємні зв'язки між протестантськими громадами, вони «могли швидко переводити євреїв із однієї місцевості до наступної»⁵⁰.

Значну кількість серед рятівників-священнослужителів становлять представники Української греко-католицької церкви. Тут слід згадати і «рядових» священників УГКЦ, серед яких блаженний священномученик Омелян Ковч, котрий заплатив життям за рятування євреїв; і, звичайно, величну постать Митрополита Андрея Шептицького. Останній особисто врятував чимало євреїв, серед них — львівського рабина Давида Кагане, синів загиблого рабина Левіна Курта (Ісаака) і Натана. Митрополит залучив до рятування євреїв деяких українських священників, серед яких були його брат Климентій, архімандрит монахів Студійського уставу, а також ігумена монастиря сестер-студиток Йосефа (Олена Вітер), преподобний Марко Стек та інші. Андрей Шептицький рятував усіх, кому він міг надати допомогу, передусім — дітей. Їм давали фальшиві довідки про хрещення,

⁴⁹ Щупак, «Отношение украинского населения Запорожья к евреям во время войны 1941–1945 гг.».

⁵⁰ Карел Беркгоф, *Живна розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою*, пер. Тарас Цимбал (Київ: Критика, 2011), 95.

українські імена, а потім розподіляли по жіночих та чоловічих монастирях і дитячих будинках. Деяким дітям студитські монахи допомагали перетинати румунський та угорський кордони. Загалом за допомогою Митрополита Андрея Шептицького були врятовані близько 200 євреїв⁵¹.

Зауважимо, що А. Шептицькому досі не надано високого звання Праведника народів світу — через його вітання гітлерівської армії в перші дні після нападу Німеччини на СРСР, контакти з нацистськими високопосадовцями тощо (цьому присвячена досить багата історична література⁵²). Ми вважаємо, що велич подвигу таких людей, як Митрополит Андрей Шептицький, не потребує підтвердження чи схвалення навіть високою та поважною інституцією. Сам факт організації цілої системи допомоги жертвам нацистського геноциду силами церковної організації, пасторська настанова до церковних ієрархів щодо спасіння сотень приречених на загибель євреїв перетворили Митрополита Андрея Шептицького на уособлення гуманізму в протистоянні людожерській політиці нацистів. Шевах Вайс, врятований разом із родиною під час Шоа українцями та поляками, колишній спікер Кнесету (парламенту) Ізраїлю та Посол Ізраїлю в Польщі, образно назвав А. Шептицького «українським Шиндлером»⁵³.

⁵¹ Див.: Ігор Щупак, «Трагедія євреїв України», в *Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси*, ред. Валерій Смолий (Київ: Ніка-Центр, 2012), 419.

⁵² Див.: Bohdan R. Bociurkiw, «Sheptyts'kyi and the Ukrainian Greek Catholic Church Under the Soviet Occupation of 1939–1941», у *Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*, ред. Paul Robert Magocsi with the assistance of Andrii Krawchuk (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1989), 101–123; Жанна Ковба, упор., *Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали: 1941–1944* (Київ: Дух і літера, 2003); Шимон Редлих, «Митрополит Андрей Шептицький і євреї в період Холокосту і Другої світової війни», дата звернення 27 грудня, 2019, http://www.cerkva.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=594&Itemid=87; Шимон Редлих, «Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны», дата звернення 27 грудня, 2019, <http://www.jcrelations.net/%D0%A1%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0.3180.0.html?L=7>; Мирослав Маринович, «Постать Митрополита Шептицького у нелінійному просторі історичного часу», *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал* 4 (2007): 81–87; Ігор Щупак, «Митрополит Андрей Шептицький: особистість та символ в історії», *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал* 4 (2007): 88–99; Тетяна Чайка, «Колаборація у “просторі смерті”: до осмислення моральної колізії Митрополита Андрея Шептицького», *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал* 4 (2007): 100–113; Жанна Ковба, «Вплив митрополита Шептицького на вірних у часи Голокосту», *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал* 4 (2007): 127–151; Ковба, упор., *Щоденник Львівського гетто*; Жанна Ковба, *Останній рабин Львова Езекиїл Левін* (Львів: Київ: Дух і Літера, 2009) та ін.

⁵³ Шимон Редлих, «Шептицкий отрицал расистское мышление (интервью профессора Шимона Редлиха журналу “Tygodnik Powszechny” (Tygodnik Powszechny)», дата звернення 27 грудня, 2019, <http://www.newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=3690>.

Отже, серед тих, хто надавав допомогу євреям, були представники різних верств населення та різних спільнот, які керувалися різними мотивами.

1. Було чимало випадків, коли члени подружніх національно змішаних пар, їхні рідні рятували євреїв як своїх родичів. Сюди ж треба додати українців, поляків та інших, які відчували романтичні почуття, кохання до своїх обранців — представників єврейського народу. Хоча були й такі страшні випадки, коли матері видавали на смерть своїх дітей-«полукровок» або видавали своїх єврейських чоловіків та дружин. Тож тут маємо говорити про душевні якості людей-рятівників.

2. Колишні колеги євреїв по навчанню й роботі, сусіди, яких пов'язувало з євреями життя в довоєнні часи, допомагали через дружні почуття, товариські відносини. Були випадки, коли українці рятували тих євреїв, які колись їм надали допомогу у скрутні часи.

3. Українські підпільники та партизани інколи вбачали в допомозі євреям одну із форм Опору нацистському режиму.

4. Окремі люди, яких можна назвати неконформістами та які не могли адаптуватися в суспільстві за панування нацистського режиму, через допомогу жертвам цього режиму намагалися протистояти нацистству та таким чином психологічно самостверджуватися.

5. Християни, які рятували євреїв через свої релігійні переконання.

6. «Випадкові рятівники» — люди, які намагалися рятувати євреїв через раптовий душевний порив прийти на допомогу переслідуванім.

7. Були й корисливі мотиви надання допомоги євреям — намагання заробити гроші, отримати матеріальну вигоду від тих, кого рятували, про що вже йшлося вище.

У цілому слід підкреслити, що на захист євреїв під час Голокосту на окупованій території України не виступила жодна українська політична сила чи воєнна організація. Також і радянський уряд, який володів інформацією про винищення євреїв нацистами, не довів її до відома єврейського населення⁵⁴. Не було декларацій, заяв, закликів до українського населення надати допомогу євреям ані з боку українського чи польського підпілля, ані з боку радянського уряду та підпорядкованих йому радянських партизанських загонів і радянського підпілля. Це відіграло свою трагічну роль у величезній кількості

⁵⁴ Очевидно, це було зумовлено «інтернаціоналістською» складовою комуністичної ідеології, згідно з якою в радянському суспільстві не виділяли окремі національні групи, які мали особливу долю за певних історичних умов. Водночас той самий «інтернаціоналістський» підхід не завадив радянській владі організувати масову депортацію кримських татар чи німців Поволжя, коли це виходило із рішень сталінського керівництва СРСР.

загиблих українських євреїв, яких нараховується півтора мільйона осіб з шести мільйонів усіх євреїв — жертв Голокосту.

Водночас історія Другої світової війни містить не тільки жахливі сторінки масових вбивств, а й приклади опору геноциду та рятування. Жоден із тих євреїв, яким було врятовано життя в період Голокосту, не могли сподіватися на спасіння без допомоги, яку ризикували надавати їм українці та представники інших народів нашої країни, які теж страждали від гітлерівської окупації.

Робота з дослідження історії українських рятівників євреїв під час Голокосту, фактів та міфів про рятування є важливим науковим і моральним завданням, бо надає позитивні приклади людської поведінки за нелюдських умов війни. Це особливо актуально для України сьогодні, коли наша країна стала об'єктом воєнної та інформаційної агресії.

Igor Shchupak

MEMORY AND DOCUMENTS ON THE RESCUE OF JEWS IN UKRAINE DURING THE HOLOCAUST: BETWEEN MYTHS AND FACTS

The article focuses on one of the unexplored and mythologized aspects of Holocaust history — the problem of the rescue of Jews during the Second World War. Despite the wide array of sources, which in fact generates numerous false generalizations about the stories of the rescue of Jews from extermination by the Nazis, as based on the memoirs of those who survived the Holocaust — historians face the complexity of the interpretation and validity of these materials. The specifics of using narratives necessitate especially thorough scientific analysis and the comparison of data acquired with other sources of information.

In fact, researchers did not begin to explore the issue of the rescue of Jews in Ukraine during the Holocaust until the post-Soviet period. A lack of vital human memory in this connection has caused significant discrepancies and disagreements between information that could be obtained immediately after the Second World War and data acquired 20, 50, and more than 70 years later. However, the memoirs of eyewitnesses, rescuers and those rescued, and interviews in the form of video or audio recordings are supplemented in this article by many documentary sources housed in various archival institutions in Ukraine.

The present article analyzes some of the existing myths about the rescue of Jews by the non-Jewish population during the Holocaust, in particular myths about the anti-Semitic sentiments of Ukrainians, the unselfishness of rescuers, etc. In examining and refuting the myth of anti-Semitic sentiments of Ukrainians, first

of all in western Ukraine, the regional aspect of rescue is considered, defined by the distribution of the Ukrainian Righteous among the Nations by regions of the country. Based on quantitative data, the special status of the Vinnytsia region is substantiated and identified as a distinct region. It should be noted that for purposes of comparison, this article only utilizes data on rescuers officially recognized by Yad Vashem, meaning they were given the designation "The Righteous Among the Nations". However, the article also contains stories of other rescue attempts, usually unsuccessful, based on the materials of the court cases of the German invaders against the locals, cases most commonly preserved in the archives.

Exploring examples of the rescue of Jews in the occupied territory of Ukraine, conclusions are drawn regarding the main motives of individuals who risked not only their own lives but the lives of their relatives (the latter more often). The article presents examples of the rescue of Jews by members of ethnically-mixed married couples, their relatives, as well as persons who had romantic sentiments for or friendships with Jews. Stories of rescue of the Jewish population by religious communities are also highlighted.

Keywords: Holocaust, Righteous among the Nations, rescue, Jews rescued, rescuers of Jews, witnesses of events, myth, Oral history.

Bibliography

- Al'tman, Il'ya. *Kholokost i yevreyskoye Soprotivleniye na okkupirovannoy territorii SSSR*. Moskva: Fond «Kholokost», 2002.
- Arendt, Khanna. *Banal'nist' zla. Sud nad Aykhmanom v Yerusalyimi*. Kyiv: Dukh i Litera, 2013.
- Berkhof, Karel. *Zhnyva rozpachu. Zhyttya i smert' v Ukraini pid natsysts'koyu vladoyu*. Pereklad Taras Tsymbal. Kyiv: Krytyka, 2011.
- Bociurkiw, Bohdan R. «Sheptyts'kyi and the Ukrainian Greek Catholic Church Under the Soviet Occupation of 1939–1941.» *Y Morality and Reality. The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi*, ред. Paul Robert Magocsi with the assistance of Andrii Krawchuk, 101–123. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1989.
- Chayka, Tetyana. «Kolaboratsiya u «prostori smerti»: do osmyslennya moral'noyi koliziyi Mytropolity Andriya Sheptyts'koho.» *Problemy istoriyi Holokostu: naukovy zhurnal* 4 (2007): 100–113.
- Gutman, Israel', i Naama Galil'. *Katastrofa i pamyat' o ney*. Perevod Zoya Kopel'man, Yakov Sinichkin. Iyerusalim: Yad Vashem, [b.g.].
- Hrytsak, Yaroslav. «Yak ukrayintsi perekhovuvaly yevreyiv.» Data zvernennya 23 Hrudnya, 2019. <https://www.obozrevatel.com/society/15436-yak-ukrayintsi-perekhovuvali-evreiv.htm>.

Koval', Mykhaylo. «Natsyst-s'kyy henotsyd shchodo yevreyiv ta ukrayins'ke naselennya (1941–1944 rr.).» *Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal*, no. 2 (1992): 25–32.

Kovba, Zhanna. *Lyudyanyist' u bezodni pekla. Povedinka mistsevoho naselennya Skhidnoyi Halychyny v roky «ostatnochnoho rozv'yazannya yevreys'koho pytannya»*. Kyiv: Dukh i litera, 2009.

Kovba, Zhanna. *Ostanniy rabyn L'vova Yezekeyil' Levin*. L'viv; Kyiv: Dukh i Litera, 2009.

Kovba, Zhanna. «Vplyv mytropolity Sheptyts'koho na virnykh u chasy Holokostu.» *Problemy istoriyi Holokostu: naukovy zhurnal* 4 (2007): 127–151.

Kovba, Zhanna, upor. *Mytropolyt Andriy Sheptyts'kyy. Dokumenty i materialy: 1941–1944*. Kyiv: Dukh i litera, 2003.

Kovba, Zhanna, upor. *Shchodennyk L'vivs'koho hetto. Spohady rabyna Davyda Kakhane*. Kyiv: Dukh i litera, 2009.

Marynovych, Myroslav. «Postat' Mytropolity Sheptyts'koho u neliniynomu prostori istorychnoho chasu.» *Problemy istoriyi Holokostu: naukovy zhurnal* 4 (2007): 81–87.

Medvedovska, Anna. *Holokost v Ukraini v suspilny dumtsi kintsya XX – pochatku XXI st. Disertatsiya na zdobuttya naukovoogo stupenya kandidata istorichnih nauk*. Dnipro, 2016.

Nakhmanovych, Vitaliy. «Babyn Yar: mistse pam'yati u poshukakh maybutn'oho.» U *Babyn Yar: Istoriya i pam'yat'*, redaktory Vladyslav Hrynevych i Pavlo-Robert Magochiy, 313–335. Kyiv: [b.v.], 2016.

Honcharenko, Olexiy. Do pytannia pro uchast' mistsevoho naselennia u poriatunku ievreiv na terytorii Rajkhskomisariatu Ukraina (1941–1944 rr.) *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal [Ukrainian Historical Journal]* 1(2010): 128–141.

«O Pravednykakh.» *Yad Vashem*. Data zvernennya 22 Hrudnya, 2019. <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/about.asp>.

Paldiel', Mordekhai. «Pravedniki narodov Mira v roky Kholokosta.» Data zvernennya 22 Hrudnya, 2019. <https://www.yadvashem.org/ru/education/educational-materials/lesson-plans/righteous/righteous1.html>.

«Po sledam neizvestnogo Kholokosta. Dokumental'nyy proyekt Borisa Maftsir.» Data zvernennya 22 Hrudnya, 2019. <http://www.holocaustinussr.com/about-films-ru/>.

«Pravedniki. 2019. Dokumental'nyy fil'm.» Fil'mLypen' 2018. YouTubeVideo, 25:58. Rozmishcheno «Yevhen Titarenko,» 29 lypnya 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=oWPDahXJX10>.

«Pravedniki narodov mira, 2018.» *Yad Vashem*. Data zvernennya 22 Hrudnya, 2019. <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/faqs.asp>.

«Pravednyky narodov myra. Statystyka.» Data zvernennya 23 Hrudnya, 2019. <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>.

«Pravedniki narodov mira.» U *Kholokost: Entsiklopediya*, redaktor Uolter Lakor, soreddaktor Yudit. T. Baumel', 490–491. Moskva: [b.i.], 2008.

Redlikh, Shimon. «Mitropolit Andrey Sheptitskiy i yevrei v period Kholokosta i Vtoroy mirovoy voyny.» Data zvernennya 27 Hrudnya, 2019. http://www.cerkva.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=594&Itemid=87.

Redlikh, Shimon. «Moral'nyye printsipy v povsednevnoy deystvitel'nosti: mitropolit Andrey Sheptitskiy i yevrei v period Kholokosta i Vtoroy mirovoy voyny.» Data zvernennya 27 Hrudnya, 2019. <http://www.jcrelations.net/%D0%A1%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0.3180.0.html?L=7>.

Redlikh, Shimon. *Razom i narizno v Berezhnakh: Polyaky, yevreyi ta ukrayintsi, 1919–1945*. Kyiv: [b.v.], 2007.

Redlikh, Shimon. «Sheptitskiy otritsal rasistskoye myshleniye (interv'y u professora Shimona Redlikha zhurnalu “Tygodnik Povshekhny” (Tygodnik Powszechny)).» Data zvernennya 27 grudnya, 2019. <http://www.newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=3690>.

Rozenblat, Yevgeniy. «Spaseniye yevreyev Belarusi v gody Kholokosta: nekotoryye teoreticheskiye aspekty temy.» V *Pravedniki narodov mira Belarusi: zhivyye svidetel'stva Belarusi*, sostaviteli Kuz'ma Kozak i dr. Minsk: I. P. Lovinov, 2009.

Shchupak, Ihor. «Mytropolyt Andrey Sheptyts'kyy: osobystist' ta symbol v istoriyi.» *Problemy istoriyi Holokostu: naukovyy zhurnal* 4 (2007): 88–99.

Shchupak, Igor'. «Otnosheniye ukrainskogo naseleniya Zaporozh'ya k yevreyam vo vremya voyny 1941–1945 gg.» *Zaporozhskiy yevreyskiy chteniya* 1 (1997): 117–121.

Shchupak, Ihor. «Trahediya yevreyiv Ukrayiny.» V *Natsional'ne pytan-nya v Ukrayini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy*, redaktor Valeriy Smoliy, 402–424. Kyiv: Nika-Tsentr, 2012.

Shchupak, Ihor, red. «Ukrayins'ki ryativnyky yevreyiv pid chas Holokostu.» V *Pravednyky narodiv svitu: Dovidnyk*, 8–15. Dnipro: Ukrayins'kyy instytut vyvchennya Holokostu «Tkuma», 2016.

Slobodinskii, Dmitro. Poryatonok yevreyiv ukrainntsami uroki Drugoyi Svitovoyi viyni: Disertatsiya na zdobuttya naukovogo stupenya kandidata istorichnih nauk. Kyiv, 2015.

Snayder, Timoti. *Kryvavi zemli: Yevropa pomizh Hitlerom ta Stalinym: monohrafiya*. Kyiv: Hrani-T, 2011.

Sudyn, Danylo. «Natsional'ni mify v suchasniy Ukrayini.» *Ukrayina moderna: mizhnarodnyy intelektual'nyy chasopys*, 12 hrudnya, 2014. Data zvernennya 22 Hrudnya, 2019. <http://uamoderna.com/md/sudyn-national-myths>.

«Te, kto ostalsya v zhiviykh. Istoriya Sergeya Sushona.» YouTube Video, 45:54. Rozmishcheno «yadvashemrussian», 28 Bereznya 2012. https://www.youtube.com/watch?v=rDBnT5yU-_M.

«Ubili odnosel'chan, pryatavshikh yevreyev. Akt. Khar'kovskaya oblast', Dergachevskiy r-n, s. Semenovka.» V *Dokumenty obvinyayut. Kholokost: svidetel'stva Krasnoy Armii*. Sostavitel' Fedor Sverdlov. Moskva: [b.i.], 1996.

Umans'kyy, Andriy, upor. *Rozsliduvannya Holokostu vid kul': navchal'nyy posibnyk*. Pereklad Denys Shatalov. Dnipro: Instytut «Tkuma», 2019.

«Vseukrayins'ka yevreys'ka rada.» Data zvernennya 22 Hrudnya, 2019. <http://jadvis.org.ua/component/k2/item/405>.

«Zasnovany Stivenom Spilberhom Fond Shoa zberihaye 53 tysyachi videosvidchen' pro Holokost.» Data zvernennya 22 Hrudnya, 2019. <https://hromadskeradio.org/programs/zustrichi/zasnovany-stivenom-spilbergom-fond-shoa-zberigaye-53-tysyachi-videosvidchen-pro-golokost>.

Archives

Derzhavnyy arkhiv L'vivs'koyi oblasti (DALO). F. R. 7, op. 1, spr. D1230; f. R. 77, op. 1, spr. 309, 366, 502, 504, 574, 592, 654, 661, 735, 758, 759, 791, 800, 847, 851, 904, 1111, 1227, 1258, 1358.

Derzhavnyy arkhiv Zaporiz'koyi oblasti (DAZO). F. R. 1849, op. 1, spr. 1.

Osobystyi arkhiv avtora.

ДОІ 10.33124/hsuf.2019.11.08

Катерина Будз

ПЕРЕЖИТИ ГОЛОКОСТ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ: АКЦІЇ ПОРЯТУНКУ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У СВІДЧЕННЯХ РАБИНА ДАВИДА КАГАНЕ ТА КУРТА ЛЕВІНА

Східна Галичина, що входила до складу Другої Речі Посполитої в міжвоєнний період, була приєднана до Радянського Союзу у вересні 1939 р. Розпад Польської держави та подальша німецька окупація Галичини (1941–1944 рр.) спричинили напругу у відносинах між основними етнічними групами регіону – українцями, поляками та євреями.

Більшість українців у Східній Галичині належали до Української греко-католицької церкви (УГКЦ), очолюваної митрополитом Андреем Шептицьким. Намагаючись відвернути антиєврейське насильство, глава УГКЦ звертався до уряду недовговічної Української держави, нацистської влади, греко-католицького духовенства та пастви. Пастирські листи Шептицького «Про милосердя» (червень 1942 р.) та «Не вбий» (листопад 1942 р.) містять непрямі висловлювання проти Голокосту. До того ж щонайменше 200 єврейських чоловіків, жінок і дітей пережили Другу світову війну завдяки ініціативам порятунку митрополита Андрея Шептицького, його брата Климентія Шептицького – настоятеля Унівської лаври, та їхнього оточення. Серед врятованих були представники двох рабинських родин у Львові, а саме доктора Езекіїля Левіна – рабина прогресивної синагоги Львова, та рабина Давида Кагане. Якщо рабин Левін, його дружина та молодший син загинули під час Голокосту, то його два старших сини, Курт і Натан, а також рабин Давид Кагане разом із дружиною та дочкою були врятовані митрополитом Шептицьким та греко-католицькими монахами Студійського уставу.

У цій статті розглянуто ініціативи порятунку євреїв з боку представників греко-католицької ієрархії та монахів-студитів крізь призму розповідей врятованих. Дослідження ґрунтується насамперед на «Щоденнику львівського гетто» Давида Кагане, а також на спогадах Курта Левіна, документах із колекції Відділу Праведників народів світу в Яд Вашем у Єрусалимі та інтерв'ю Левіна з Архіву візуальної історії Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії.

Метою статті є дослідити ініціативи порятунку братів Шептицьких та монахів-студитів під час німецької окупації Галичини (1941–1944 рр.) через спогади і розповіді в емоційно-документах тих, хто пережив Голокост.

Ключові слова: Греко-Католицька Церква, Голокост, порятунок євреїв, митрополит Шептицький, студити, Східна Галичина.

Вступ

У вересні 1939 р. згідно з таємним додатковим протоколом до пакту Молотова–Ріббентропа Радянський Союз анексував Східну Галичину, яка в міжвоєнний період входила до складу Другої Речі Посполитої¹. Цей регіон, заселений здебільшого українцями, а також поляками та євреями, зазнав потрібної (радянської, нацистської і знову радянської) окупації під час Другої світової війни. І радянський, і нацистський режими перетворили цю територію на «криваві землі», за визначенням Тімоті Снайдера². Внаслідок Голокосту та сталінських депортацій Східна Галичина втратила єврейську та польську етнічні складові.

Нацистська окупація Галичини розпочалася наприкінці червня 1941 р. Під час радянського відступу з Галичини, НКВС було страчено близько 10 000 політичних в'язнів, переважно українців, які утримувалися в місцевих в'язницях³.

Нацисти скористалися розстрілами НКВС, щоб посилити антирадянські та антиєврейські настрої галицьких українців. Німецька влада організувала так званий огляд трупів («Leichenschau»), дозволивши місцевим жителям шукати своїх родичів у тюремних дворах. При цьому активно експлуатувався міф «юдео-більшовизму»: до винесення з тюремних приміщень тіл в'язнів, які в умовах літньої спеки вже почали розкладатися, були залучені євреї. Таким чином нацисти символічно поклали на них провину за радянські злочини, як нібито на радянських колаборантів. У наслідок розстрілів та погромів, які були або таємно організовані німцями, або стихійні, улітку 1941 р. в Галичині загинуло до 12 000 євреїв⁴.

¹ До Східної Галичини відноситься територія сучасних Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської (без північних районів) областей України. Тут і далі у статті під означенням «Галичина» розуміється лише «Східна Галичина».

² Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010).

³ Frank Golczewski, «Shades of Grey: Reflections on Jewish-Ukrainian and German-Ukrainian Relations in Galicia», у *The Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization*, ред. Ray Brandon and Wendy Lower (Bloomington: Indiana University Press, 2008), 130.

⁴ Golczewski, «Shades of Grey», 131; Alexander Kruglov, «Jewish Losses in Ukraine, 1941–1944», у *The Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization*, ред. Ray Brandon and Wendy Lower (Bloomington: Indiana University Press, 2008), 274. За останніми підрахунками, зробленими Каєм Струве, улітку 1941 р. в Галичині було вбито від 7 295 до 11 300 євреїв унаслідок антиєврейського

За підрахунками Аарона Вайса, з 600 000–650 000 євреїв, які населяли територію дистрикту «Галичина», вижили лише від 10 000 до 15 000⁵. Загалом за період нацистської окупації (1941–1944 рр.) в Україні загинуло близько 1,6 млн євреїв⁶.

Реакція галицьких українців на Голокост була різною, від відкритої участі в актах антиєврейського насильства до порятунку євреїв. Митрополит Андрей Шептицький, який очолював Українську греко-католицьку церкву, до якої належала більшість українців Галичини, виступав проти Голокосту словами та вчинками⁷. Однак ставлення греко-католицького духовенства до євреїв було різним. Як впливає із дослідження Кая Струве, влітку 1941 р. деякі греко-католицькі священники нібито підбурювали до антиєврейського насильства, у той час як інші намагалися запобігти погромам⁸. Завдяки ініціативам порятунку глави Церкви та його оточення щонайменше 200 єврейських чоловіків, жінок та дітей пережили Другу світову війну⁹.

У статті розглянуто ініціативи порятунку євреїв з боку ієрархів Української греко-католицької церкви крізь призму свідчень тих, хто пережив Голокост. Дослідження ґрунтується насамперед на спогадах представників двох рабинських родин Львова, а саме рабина Давида Кагане та Курта Левіна — сина рабина Езекіїля Левіна. Тоді як рабин Езекіїль Левін, його дружина та молодший син загинули під час Голокосту, його старші сини, Курт та Натан, вижили. Як і рабин Давид Кагане та його родина, брати Левіни були врятовані митрополитом Шептицьким та греко-католицькими ченцями Студійського уставу¹⁰.

насильства. (Див.: Kai Struve, *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine* (Berlin: de Gruyter Oldenbourg, 2015), 668–671).

⁵ Mick Christoph, *Lemberg, Lwów, L'viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City* (West Lafayette: Purdue University Press, 2016), 309.

⁶ Kruglov, «Jewish Losses in Ukraine», 130.

⁷ ГКЦ, Церква візантійського обряду у сопричасті з Ватиканом, об'єднувала 3,6 млн вірян у Галичині станом на 1943 р. (Див.: Богдан Боцюрків, *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950)* (Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005), 25).

⁸ Участь греко-католицького духовенства у погромах згадується у: Struve, *Deutsche Herrschaft*, 484, 513, 583, fn. 94. Приклади греко-католицьких священників, які запобігли погромам, наведено у: Struve, *Deutsche Herrschaft*, 555, 661.

⁹ Vincent Lapomarda, *The Catholic Bishops of Europe and the Nazi Persecutions of Catholic and Jews* (New York: The Edwin Mellen Press, 2012), 132.

¹⁰ Монахи Студійського уставу — монашеське об'єднання у складі УГКЦ, яке дотримується уставу, розробленого Феодором Студитом.

Історії порятунку рабина Давида Кагане та Курта Левіна не відображають досвід виживання більшості галицьких євреїв. Ця стаття, однак, базується насамперед на їхніх розповідях. Причинами цього є, по-перше, те, що зважаючи на високий рівень конспірації, необхідний для ініціатив порятунку під час Голокосту, практично немає джерел греко-католицького походження щодо врятованих євреїв. По-друге, спогади рабина Давида Кагане та Курта Левіна пропонують детальний опис ініціатив порятунку митрополита Андрея Шептицького. По-третє, життєві історії Кагане та Левіна піддаються порівнянню. Обидва вони прямо чи опосередковано належали до єврейської духовної еліти, проживали у Львові напередодні Голокосту та зверталися до глави ГКЦ із проханням про допомогу, що зрештою забезпечило їхнє виживання. У якийсь момент під час війни вони обидва переховувалися в бібліотеці «Студіон» монастиря Святого Йосафата у Львові. Обидва покинули Галичину після Другої світової війни та написали спогади про свій досвід воєнного часу.

У своїх спогадах Кагане та Левін часто по-різному оцінюють одних і тих же людей або ті самі події. Визначити, чия розповідь більш історично точна, не є нашим завданням. Зрештою, як справедливо зауважила Аляйда Ассманн, навіть спотворені спогади можуть бути правдивими на іншому рівні¹¹. Таким чином, сам процес запам'ятовування стає об'єктом дослідження. Як зазначила Лінн Абрамс, «здебільшого люди не вигадують історії для дослідника; вони розповідають про минуле так, як вони його бачать»¹².

І Кагане, і Левін намагалися знайти відповіді на питання, чому стався Голокост і чому вижили вони, а не інші. Письмова рефлексія, таким чином, слугувала для них важливим інструментом боротьби із травматичними спогадами. Обидва автори згадують про складність або й неможливість нарації стосовно Голокосту. Для рабина Кагане Голокост виходить поза межі людського розуміння. У передмові до «Щоденника львівського гетто» автор зазначає: «Голокост неможливо збагнути розумом. [...] Ніхто не здатен зрозуміти це сам і змусити зрозуміти інших»¹³. Курт Левін теж непрямо покликається на ідею афазії — неможливості висловити невимовне. Зокрема, в інтерв'ю для Фонду Шоа (1997 р.), на запитання про те, чи знають його онуки про

¹¹ Аляйда Ассманн, *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті* (Київ: Ніка-Центр, 2012), 294.

¹² Lynn Abrams, *Oral History Theory* (London: Routledge, 2010), 90.

¹³ Жанна Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане* (Київ: Дух і Літера, 2003), 21.

його досвід, Курт Левін відповів: «Як можна знати про цей досвід? Як на мене, ми маємо справу зі світом, який є сюрреалістичним. Це немов картина Ієроніма Босха. Звичайна людська істота і розум не можуть собі цього уявити і не повинні, оскільки воно не входить у категорію нормальної поведінки людини. Кінець розповіді»¹⁴.

Таким чином, життя в аномальні часи ставить під сумнів звичне сприйняття людей і створює низку моральних дилем. Відповіді не-єврейського населення на Голокост залежали від багатьох соціальних, національних та релігійних міркувань і коливалися від співучасті в насильстві проти євреїв до участі в ініціативах порятунку. Вивчаючи заходи порятунку митрополита Андрея Шептицького через розповіді євреїв, які вижили, ця стаття має на меті дослідити відповідь глави УГКЦ та монахів-студитів на Голокост.

Ставлення митрополита Андрея Шептицького до Голокосту

Митрополит Андрей Шептицький очолював УГКЦ понад чотири десятиліття (1901–1944 рр.). Протягом цього періоду Галичина була частиною Габсбурзької монархії, Другої Речі Посполитої, радянської, німецької та знову радянської окупаційних зон під час Другої світової війни. Щоб забезпечити виживання греко-католицької церкви Шептицький намагався налагодити діалог з різними державними режимами. Однак, як і більшість галицьких українців, митрополит Шептицький відчув полегшення, коли представники радянської влади покинули регіон влітку 1941 р. У своєму пастирському листі від 1 липня 1941 р., виданому наступного дня після вступу німців до Львова, ієрарх привітав німецьку армію як «освободительку від ворога»¹⁵.

Попри таке позитивне ставлення до німецької влади на початку, пізніше Шептицький критичніше оцінював окупаційну політику нацистського режиму, особливо Голокост. Розчарування митрополита новою владою відображено в його листі до Папи Римського Пія XII про ситуацію у Львівській архієпархії під час німецької окупації (29–31 серпня 1942 р.). З листа випливає, що після року окупації митрополит вважав німецький режим «можливо до більшої міри, ніж більшовицький режим, злим, майже диявольським»¹⁶.

¹⁴ «Interview with Kurt Lewin from 30.01.1997 (New York, U.S.A. Interviewer: Naomi Rappaport)», *Архів візуальної історії Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії*, № 25423.

¹⁵ Митрополит Андрей Шептицький: *Життя та діяльність: Документи та матеріали 1899–1944 рр.*, т. II, «Церква та суспільне питання», ред. Андрій Кравчук (Львів: Місіонер, 1998), кн. 1, «Пастирське вчення та діяльність», 517.

¹⁶ Митрополит Андрей Шептицький: *Життя та діяльність: Документи та матеріали 1899–1944 рр.*, т. II, «Церква та суспільне питання», ред. Андрій Кравчук (Львів: Місіонер, 1999), кн. 2, «Листування», 982.

У лютому 1942 р. А. Шептицький написав листа Генріху Гімлеру. Його текст сьогодні не відомий, але листа прочитали щонайменше дві особи — Кость Паньківський та рабин Давид Кагане¹⁷. Шептицький згадував про це звернення також у цитованому вище листі до папи Пія XII¹⁸. Як впливає зі спогадів Кагане, митрополит Шептицький просив Гімлера не залучати українських поліцейських до операцій, спрямованих на вбивство євреїв¹⁹.

Крім того, глава УГКЦ намагався відвернути свою паству від участі в насильстві воєнного часу через низку пастирських листів. Ієрарх послідовно наголошував на святості людського життя, незалежно від політичних, національних чи релігійних відмінностей. Наприклад, у листі з нагоди проголошення Української держави 30 червня 1941 р. глава УГКЦ висловив сподівання, що українська державна адміністрація піклуватиметься про всіх її громадян, «без огляду на це, до якого віросповідання, народності і суспільної верстви належать»²⁰. Крім того, Шептицький писав пастирські листи «Про милосердя» (червень 1942 р.) та «Не вбий» (листопад 1942 р.) з особливою думкою про євреїв²¹.

Як і в довоєнний період, митрополит продовжував засуджувати теракти, зокрема, у своєму пастирському листі до духовенства та народу із закликом не піддаватися на провокації й не вдаватися до актів терору (10 серпня 1943 р.). Він застерігав від виконання дій, що суперечать Божому закону²². У тому ж листі Шептицький нагадував молоді, що вона завжди може щось зробити, «щоб досягнути чи відкликати чи злагодження наказу»²³. Судячи з контексту, глава УГКЦ ймовірно звертався до молодих українців, які служили в підрозділах допоміжної поліції (Hilfspolizei), сумнозвісних своєю участю в Голокості²⁴.

¹⁷ John-Paul Himka, «Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Holocaust», *Polin* 26 (2013): 347.

¹⁸ Митрополит Андрей Шептицький, т. II, кн. 2, 984.

¹⁹ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 179.

²⁰ Митрополит Андрей Шептицький, т. II, кн. 1, 517. Проголошення Української держави було ініціативою бандерівського крила Організації українських націоналістів (ОУН). Ініціатори були незабаром заарештовані гітлерівською адміністрацією.

²¹ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 179, 182.

²² Митрополит Андрей Шептицький, т. II, кн. 1, 539.

²³ Митрополит Андрей Шептицький, т. II, кн. 1, 539.

²⁴ Зокрема, ці підрозділи були причетні до погромів липня 1941 р. та подальших антиєврейських акцій серпня 1942 р. і травня 1943 р. (Див.: Shimon Redlich, «Sheptyts'kyi and the Jews During World War II», у *Morality and Reality: the Life and Times of Andrey Sheptyts'kyi*, ред. Paul-Robert Magocsi (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989), 153).

Історії порятунку рабина Давида Кагане та Курта Левіна

У довоєнний час митрополит Шептицький підтримував хороші взаємини з членами єврейської громади, звертаючись до них на івриті з нагоди різних святкувань та допомагаючи їм пожертвами²⁵. Глава УГКЦ підтримував дружні контакти також з єврейськими духовними лідерами у Львові, наприклад, з рабином львівської прогресивної синагоги Єзекієм Левіном. Початок їхніх дружніх взаємин можна датувати 1935 р., коли єврейська делегація привітала митрополита Андрея з 70-літнім ювілеєм. Рабин Єзекіль Левін також організував заняття з івриту для греко-католицького ієрарха²⁶.

Єзекіль Левін та його брат, рабин Аарон Левін, біженець із Ряшева, загинули в перші дні після приходу німців²⁷. Одразу після того, як Єзекіль Левін відвідав митрополита Шептицького 1 липня 1941 р., рабина забрали до львівської в'язниці «Бригідки» та розстріляли на її подвір'ї. У той момент його шістнадцятирічний син Курт Левін (1925–2014) разом з іншими євреями розбирав там тіла жертв НКВС. Один із євреїв закрив Курту очі, щоб він не бачив убивства свого батька²⁸. Після дня розбирання трупів сусід Курта Левіна запропонував йому покінчити життя самогубством. Якщо в спогадах немає згадки про те, що Левін замислювався про самогубство, то в інтерв'ю для Фонду Шоа (1997 р.) він зазначає, що мати відмовила його від цього²⁹.

Історія порятунку Курта Левіна унікальна: з осені 1942 р. до літа 1944 р. він мешкав у різних студитських монастирях Галичини під несправжнім іменем Романа Павла Митки, послушника-студита³⁰. Щоб не викликати жодних підозр, він вів чернече життя, але не брав участі у християнських Таїнствах³¹. У матеріалах допиту о. Климентія Шептицького Курт Левін згадується як Роман Левін. Під час допитів у 1947 р.о. Климентій Шептицький (1869–1951) давав свідчення

²⁵ Жанна Ковба, *Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання»* (Київ: Дух і Літера, 2009), 130.

²⁶ «Statement made to correct errors and misinformation in Dr. Mordecai Paldiel's chapter on Metropolitan Szeptycki in the book Saving the Jews, by Schreiber Publishing in 2000 (February 25, 2008)», *Архіви Яд Вашем*, ф. 6304, 6304а, арк. 17.

²⁷ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 232.

²⁸ Курт Левін, *Мандрівка крізь ілюзії* (Львів: Свічадо, 2007), 45.

²⁹ «Interview with Kurt Lewin from 30.01.1997». Хоча у своїх свідченнях Курт Левін згадує Рахиль Левін як свою матір, насправді вона була його мачухою. Зі слів Левіна, його біологічна матір не витримала тягара обов'язків дружини рабина, а тому залишила чоловіка і дітей (Див.: Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 23–24).

³⁰ *Архіви Яд Вашем*, ф. 6304, 6304а, арк. 16.

³¹ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 71.

радянським агентам безпеки, що Роман Левін перейшов у греко-католицизм³². Слід зазначити, що о. Шептицький представив «офіційну» версію. Зокрема, у своїх спогадах Левін зазначив про відсутність спроб повернути його на християнство³³. Загалом під час Другої світової війни Греко-католицька церква не заохочувала вихрещування євреїв через неможливість вільного вибору³⁴.

З міркувань безпеки єврейські діти в сиротинці при Унівському монастирі нічого не знали про єврейське походження монаха-студита Романа Павла Митки³⁵. Зовнішність Левіна та знання української мови в поєднанні з чернечим вбранням дозволяли йому відносно вільно пересуватися окупованим нацистами Львовом³⁶.

У супроводі ченця-студита він одного разу відвідав матір та молодшого брата у львівському гетто і запропонував їй шукати захисту у Шептицького, від чого вона відмовилася³⁷. Хоча Левін не подає конкретної дати візиту, вочевидь він відбувся незабаром після того, як Курт приєднався до студитського монастиря восени 1942 р.³⁸ Невдовзі по тому Рахиль Левін стала свідком убивства своєї шестирічної дитини офіцером СС Гржимеком, а через пів року вона загинула під час пожежі в Янівському таборі³⁹.

Брата Курта Левіна Натана (1932 р.н.) священник-студит відвіз до василіанського монастиря у Підмихайлівцях, а через кілька місяців його переселили до Бачева, де на чолі парафії стояв інший священник-студит⁴⁰.

Після відновлення радянської влади в Галичині о. Климентій Шептицький порадив Курту поїхати до Любліна в Польщу⁴¹. Після служби в польській армії Курт Левін емігрував через Італію до Палестини (1946 р.), де він брав участь у війні за незалежність Ізраїлю та

³² «Кримінальна справа по обвинуваченню Шептицького Климентія Івановича», *Галузевий державний архів Служби безпеки України* (ГДА СБУ, м. Київ), ф. 6, спр. 74948-ФП, т. 1, арк. 117–118.

³³ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 111.

³⁴ Юрій Скіра, *Покликані: монахи Студійського Уставу та Голокост* (Київ: Дух і Літера, 2019), 34.

³⁵ Оксана Сікорська, «Порятунок євреїв у колективній пам'яті галичан на прикладі Унева та Унівської Лаври», *Україна Модерна. Єврейські історії українських теренів* 24 (2017): 143.

³⁶ *Архіви Яд Вашем*, ф. 6304, 6304а, арк. 16.

³⁷ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 76.

³⁸ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 63.

³⁹ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 77.

⁴⁰ *Архіви Яд Вашем*, ф. 6304, арк. 9.

⁴¹ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 109.

обіймав високу посаду в Генеральному штабі. Розчарований станом справ в ізраїльській армії, він полишив її лави у 1954 р.⁴² Пізніше він поїхав до США і працював фінансовим експертом на Волл-стріт, консультуючи американські, європейські, а згодом і японські компанії.

В інтерв'ю для Фонду Шоа в 1997 році Курт Левін висловив думку, що він пережив німецьку окупацію, серед іншого, завдяки випадку, а також рисам свого характеру, особистим зв'язкам його батька з митрополитом Шептицьким та стійкості, зокрема його здатності виживати в суворих умовах східнохристиянського чернецтва⁴³.

Рабин Давид Кагане (1903–1997) є, здається, єдиним рабином Львова, що пережив Голокост. Багатьох рабинів було заарештовано і депортовано вже під час радянської окупації Галичини (вересень 1939 – червень 1941 р.)⁴⁴. З приходом німців рабин Давид Кагане деякий час перебував в укритті, поки в січні 1942 р. він не доєднався до релігійного відділу Юденрату, де працювало ще вісім рабинів⁴⁵. Кагане згадує про мученицьку смерть рабина Аншеля Шрейбера в березні 1942 р., а також про депортацію рабина Хірша Розенфельда з родиною до табору смерті в Белжеці⁴⁶. На лютий 1943 р., як зазначив Кагане, ніхто із львівських рабинів не залишився живим: вони або були вбиті в акціях (нім. Aktionen), або померли від тифу⁴⁷. Він не зустрів жодного рабина в Янівському таборі: рабини були першими мішенями німців, СС часто вбивали їх на очах членів їхніх релігійних громад⁴⁸.

Кагане звернувся до митрополита Шептицького із проханням про допомогу в серпні 1942 р.⁴⁹ Невдовзі по тому його 3-річна дочка знайшла прихисток у монастирі студиток на вул. Убоча у Львові, який очолювала мати Йосифа (Олена Вітер). Дружина Кагане спочатку перебувала в жіночому студитському монастирі у Брюховичах, де вона вивчила українську мову та одержала «арійські» документи, а потім у Львові⁵⁰.

⁴² Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 215, 255.

⁴³ «Interview with Kurt Lewin from 30.01.1997».

⁴⁴ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 231.

⁴⁵ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 66, 233. Рабин Кагане долучився до діяльності релігійного відділу Юденрату в листопаді 1941 р. (Див.: Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 14).

⁴⁶ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 74–75, 136.

⁴⁷ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 145.

⁴⁸ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 146.

⁴⁹ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 90–95.

⁵⁰ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 190, 192.

Отримавши в березні 1943 р. повідомлення від дружини про те, що мати-настоятелька може забезпечити притулок і йому, рабин Кагане все одно вирішив залишитися в Янівському таборі⁵¹. Він добре усвідомлював, що за втечу одного в'язня могли вбити кількох людей у таборі. Крім того, така поведінка суперечила єврейським моральним законам. Утім, позаяк він урешті-решт покинув табір у травні 1943 р. і знайшов притулок у А. Шептицького, уривок споминів про його складний вибір між життям і смертю та початкове рішення залишитися можна трактувати і як виправдання його подальших дій⁵². Кагане також підкреслює, що покинув Янівський табір лише після того, як почув чутки про намір німців убити 6–7 тис. в'язнів табору⁵³. Рабин Кагане знайшов притулок у резиденції Шептицького, а потім у монастирі студитів на вул. Петра Скарги у Львові⁵⁴.

Греко-католицькі рятівники неухильно дотримувалися принципів безпеки. Наприклад, о. Климентій Шептицький ніколи не розголошував Кагане інформацію про місце перебування його дружини і доньки, оскільки когось із них могло катувати гестапо⁵⁵.

У 1945 р. Кагане емігрував до Польщі, а в 1951 р. — до Ізраїлю, спочатку виконуючи обов'язки головного рабина в польській армії, а потім в ізраїльських повітряних силах. У 1969–1975 рр. він працював в Аргентині, а з 1975 р. і до своєї смерті мешкав у Тель-Авіві⁵⁶.

Короткий опис аналізованих его-документів

Особливість кожного его-документа визначається особистістю автора, його віком, освітою та досвідом війни. Спогади Кагане та Левіна будуть порівнюватися одні з одними насамперед щодо оцінки ініціатив порятунку греко-католиків, розповідей про травматичні події та питання про самоцензуру.

Обидва автори досить рано відчули потребу розповісти свої історії. Рабин Кагане розпочав роботу над спогадами вже під час війни, у вересні 1943 р.⁵⁷ Його «Щоденник львівського гетто» охоплює період з 1 липня 1941 р. до 27 липня 1944 р., протягом якого Кагане жив у єврейському гетто, був в'язнем Янівського трудового табору

⁵¹ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 153.

⁵² Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 167.

⁵³ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 156.

⁵⁴ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 21.

⁵⁵ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 164.

⁵⁶ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто* 15–17.

⁵⁷ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 21.

і врешті знайшов притулок у резиденції А. Шептицького та греко-католицьких монастирях. Оригінальна версія спогадів на івриті була опублікована в Тель-Авіві 1978 р., тоді як англomовне видання з'явилося у США 1990 р.⁵⁸ Український переклад вийшов 2003 р. у видавництві «Дух і Літера».

Позаяк книга базується на свіжих спогадах, вона містить докладні описи акцій у Львові та інших населених пунктах Галичини, а також щоденних випробувань у гетто та Янівському таборі. Релігійна освіта Кагане спонукає його обговорювати також моральні виклики, що постали у зв'язку з німецькою окупацією, і шукати богословських пояснень Голокосту. Літературний стиль автора допомагає передати його емоційний досвід.

Курт Левін підготував рукопис своїх спогадів під час перебування в Італії в 1945–1946 рр. Коли він прибув до Ізраїлю, оригінальну версію спогадів польською було перекладено на іврит професором Довом Саданом та опубліковано в Тель-Авіві в 1947 р.⁵⁹ У передмові до польського видання спогадів під назвою «Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa» («Я вижив. Сага святого Юра, написана в 1946 р. сином львівського рабина») (2006 р.) Левін згадує про свою початкову мотивацію викласти свої спогади письмово. Його тітка, дружина рабина Аарона Левіна, сказала йому одного разу, що у випадку, якщо він виживе, його обов'язком буде описати те, що з ними трапилося⁶⁰.

Більш розлогий біографічний спогад Левіна англійською мовою під назвою «A Journey Through Illusions» був опублікований у видавництві «Фітіан Прес» у 1994 р. Його український переклад «Мандрівка крізь ілюзії» з'явився у 2007 р. у львівському студитському видавництві «Свічадо». Цей текст складається з 12 розділів, які відповідають різним періодам життя Левіна, включаючи його досвід воєнного часу в Східній Галичині, службу в польській армії, участь в арабо-ізраїльській війні 1947–1949 рр., життя та роботу в США та Азії. Із 12 розділів чотири (а саме розділи 1 «Початок мандрівки», 2 «Монаша спільнота св. Теодора Студита», 7 «Святий» та 8 «Три долі») прямо або (частіше) опосередковано стосуються Голокосту та акцій порятунку Греко-католицької церкви.

⁵⁸ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 5.

⁵⁹ Архіви Яд Вашем, ф. 6304, 6304а, арк. 70; Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 13, 253.

⁶⁰ Kurt Lewin, *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa* (Warszawa: Fundacja Żeszytów Literackich, 2011), 5.

І в інтерв'ю з Архіву візуальної історії Фонду Шоа (1997 р.), і в передмові до українського видання «Мандрівка крізь ілюзії» (2007 р.) Левін стверджує, що саме завдяки його зусиллям Яд Вашем визнав Климентія Шептицького та Марка Стека Праведниками народів світу. Таким чином, його головною мотивацією в написанні «Мандрівки крізь ілюзії» було вшанування пам'яті митрополита Шептицького. Відповідно інші розділи, де автор докладно описує свою роботу як фінансового експерта на Волл-стріт або свої відрядження до Японії, були включені, щоб викликати більшу довіру до його свідчень⁶¹.

«Мандрівка крізь ілюзії» пронизана песимізмом, а сама назва книги натякає на розчарування автора. По-перше, Курт Левін був розчарований байдужістю єврейських громад як в Ізраїлі, так і в США до Голокосту⁶². По-друге, його спроби посприяти процесу беатифікації його рятівника наштотувалися на нерозуміння як римо-католицьких, так і греко-католицьких кіл стосовно особистості митрополита Шептицького (розділ 7 «Святий»). Розділ 8 «Три долі» присвячено о. Стеку, о. Петерсу та о. де Лятру, трьом священникам українського, німецького та французького походження відповідно, які зробили значний внесок у збереження спадщини А. Шептицького⁶³.

Захоплюючись хоробрістю і добротою греко-католицьких рятівників, Левін і Кагане зазначають, утім, що подібна поведінка була досить винятковою серед українців. Наприклад, Курт Левін розповідає про львівський погром: «На тротуарах стояли наші сусід-християни — поляки та українці — вигукували образи й підбурювали натовп розправитись із “христовбивцями та жидо-комуністами”»⁶⁴. Він також зазначає, що на завершальній стадії погрому у Львові «натовп угамувався» під впливом священників та ченців, присланих митрополитом Шептицьким⁶⁵. У «Щоденнику львівського гетто» Кагане також наголосив на «двох несумісних аспектах поведінки того самого народу» — ненависті до євреїв багатьох українців, включаючи насильство українських поліцейських, з одного боку, та ставлення до євреїв митрополита Шептицького та його оточення — з іншого. Кагане зізнається у спогадах, що йому не було з ким обговорити це незбагненне протиріччя, тому рабин мав впоратися з цим самотією⁶⁶.

⁶¹ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 14.

⁶² Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 254.

⁶³ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 280–315.

⁶⁴ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 45.

⁶⁵ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 46.

⁶⁶ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 180.

Роль студитів в акціях порятунку

Напередодні Другої світової війни у Греко-католицькій церкві існували три чоловічі чернечі згромадження, а саме Чин Святого Василя Великого (василіани), Чин Найсвятішого Ізбавителя (редемптористи) та Студійський устав (студити), а також низка жіночих згромаджень, включно із монахинями-василіанками та студитками.

Митрополит Андрей Шептицький відновив традицію східного чернецтва у Греко-католицькій церкві на початку ХХ ст. Його брат Климентій Шептицький був настоятелем (ігуменом) студитського монастиря в Уневі, за 50 км від Львова. У монографії про акції порятунку студитів під час Голокосту Юрій Скіра стверджує, що спиратися на студитів в акціях порятунку було рішенням митрополита Шептицького⁶⁷. Вибір глави УГКЦ не був випадковим: василіани не підтримували орієнтацію митрополита на візантійський обряд, що призвело до певного конфлікту у міжвоєнний час, тоді як редемптористи були невеликим згромадженням, практично без приміщень, в яких вони могли б переховувати євреїв⁶⁸.

Ченці монастиря Святого Йосафата у Львові, в якому Левін знайшов притулок у 1942 р., а рабин Кагане в 1943 р., підтримували в міжвоєнний період торговельні контакти з євреями⁶⁹. Під час німецької окупації студити спільноти святого Йосафата часто зазнавали обшуків. Якби в монастирі виявили присутність єврея, уся громада опинилася б під загрозою. Однак, коли настоятель монастиря о. Никанор Дейнега підняв це питання в 1943 р., кожен монах висловив готовність взяти на себе особисту відповідальність за переховування євреїв перед владою⁷⁰.

Зі слів Курта Левіна, у кожному чоловічому чи жіночому монастирі студитів переховувалося принаймні декілька євреїв⁷¹. Майже 500 студитів чи студиток знали про переховування євреїв у їхніх спільнотах і зберігали таємницю⁷². Юрій Скіра ідентифікував 29 студитів, серед яких 15 священників та 14 монахів, що безпосередньо брали участь у порятунку євреїв під час Другої світової війни⁷³.

Загалом спогади Курта Левіна про митрополита Шептицького та спільноту ченців-студитів позитивні. Наприклад, у своєму інтерв'ю

для Фонду Шоа Левін наголосив, що, живучи з монахами-студитами, він почував себе «одним із них, другом, частиною спільноти»: «Це були найщасливіші дні мого життя. Я жив з порядними людьми, які намагалися жити згідно з Євангелієм (я не казав, що вони були ідеальними), які надали мені притулок і ніколи не давали мені відчуття, що я сторонній, які взяли на себе той самий ризик бути спійманим і розстріляним, що загрожував мені. Сам факт, що я там. І хоча всюди навколо мене був ураган, я був наче у Ноевому ковчезі»⁷⁴.

Однак він згадує принаймні два випадки, які виявляють, що не всі представники студійської спільноти підтримували ініціативу своїх настоятелів. У вересні 1942 р., коли о. Климентій Шептицький запропонував притулок Курту Левіну, останній спочатку пішов до сиротинця на Личакові⁷⁵. Коли диякон Теофан, який керував сиротинцем, дізнався, що у Левіна немає документів, він запропонував йому отримати документи в Українському комітеті, що був зорганізований німцями. Побояючись української поліції, Левін утік із сиротинця і повернувся до собору Святого Юра, де здивований Климентій Шептицький організував для Левіна безпечніше місце перебування, а саме в монастирі Св. Івана Хрестителя⁷⁶.

Інший приклад стосується молодого священника-студита, о. Рафаїла, якого Левін характеризує як «людину західної культури та високого інтелекту», який, тим не менше, демонстрував «надмірний шовінізм та шалений антисемітизм»⁷⁷. У своїх попередніх спогадах Левін описує такий випадок: після повернення з подорожі о. Рафаїл негайно ідентифікував Курта Левіна як єврея і вимагав, щоб той покинув монастир. Священник нібито зазначав, що знищення євреїв — це Божя воля, а тому рятувати євреїв — це чинити опір Богові. Хоча о. Марко та о. Тит не поділяли цю думку, вони були змушені задовольнити вимогу о. Рафаїла. Таким чином, Левін переселився до монастиря на вулиці Петра Скарги у Львові і почав працювати у «Студіоні» — бібліотеці митрополита Шептицького⁷⁸.

Цікаво, що рабин Кагане також описує вищезгаданий епізод у своєму «Щоденнику львівського гетто», використовуючи майже ті самі формулювання⁷⁹. Єдиним можливим джерелом інформації про

⁶⁷ Скіра, *Покликані*, 92.⁶⁸ Скіра, *Покликані*, 91–92.⁶⁹ Скіра, *Покликані*, 112–113.⁷⁰ Скіра, *Покликані*, 113.⁷¹ Lewin, *Przeżyłem*, 157.⁷² Lewin, *Przeżyłem*, 157.⁷³ Скіра, *Покликані*, 253–254.⁷⁴ «Interview with Kurt Lewin from 30.01.1997».⁷⁵ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 63–64.⁷⁶ Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 65.⁷⁷ Lewin, *Przeżyłem*, 139.⁷⁸ Lewin, *Przeżyłem*, 139–140.⁷⁹ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 187.

цей випадок для Кагане міг бути сам Курт Левін, який приєднався до рабина в бібліотеці Шептицького в листопаді 1943 р.⁸⁰ Кагане висновує із цієї історії, що попри всі добрі наміри братів Шептицьких не кожен представник церковної спільноти поділяв їхній світогляд⁸¹.

У «Мандрівці крізь ілюзії» (1994) Левін описує епізод з о. Рафаїломнабагато м'якше, обґрунтовуючи поведінку священника: «Якби під час якогось обшуку знайшли єврея, то весь монастир загинув би. Дехто з них був проти того, щоб ціла спільнота наражалась на небезпеку через мене одного. Цієї думки дотримувався отець Рафаїл та інші монахи. Вони сказали про це ігуменові Климентію і своїм настоятелям — єромонахам Маркові та Никанорові. Однак ніхто ніколи не пробував чинити на мене тиск або видати мене»⁸². Таким чином, у спогадах, написаних через кілька десятиліть після війни, Левін згладжував або навіть замовчував обставини інциденту, маючи намір залишити лише хороші спогади про спільноту студитів.

Насправді згаданий антисемітизм о. Рафаїла також потребує подальшого аналізу. На думку Юрія Скіри, о. Рафаїл (Роман Хомин, 1907–1944 рр.) дійсно був суперечливою особою у спільноті студитів⁸³. Однак відомо, що священник врятував двох єврейських дітей із львівського гетто, поселивши їх у сиротинці та видавши їм метрики про хрещення⁸⁴.

Рабин Кагане більш критично оцінює митрополита Шептицького. У його спогадах тема християнського антисемітизму з'являється досить часто і стосовно українських греко-католиків. Прикладом є розмова рабина Кагане з митрополитом Шептицьким про причини Голокосту, під час якої митрополит Шептицький нібито натякав на можливий зв'язок між розп'яттям Ісуса Христа та Голокостом, покликаючись на біблійну фразу «кров його на нас і на наших дітях» (Мт. 27, 25)⁸⁵. Хоча глава УГКЦ нібито вибачився пізніше за висловлену ідею, цей інцидент привів Івана-Павла Химку до висновку, що А. Шептицький «досі був до певної міри заручником християнського антиюдаїзму та антисемітизму»⁸⁶.

⁸⁰ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 187.

⁸¹ Ковба, упоряд. *Щоденник львівського гетто*, 187.

⁸² Левін, *Мандрівка крізь ілюзії*, 80.

⁸³ Скіра, *Покликані*, 111.

⁸⁴ Скіра, *Покликані*, 112.

⁸⁵ Redlich, «Sheptyts'kyi and the Jews During World War II», 157; Himka, «Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Holocaust», 354.

⁸⁶ Himka, «Metropolitan Andrey Sheptytsky and the Holocaust», 353–354.

Опис цього інциденту Мордехаєм Пальделем у розділі про митрополита Шептицького у книзі «Saving the Jews» («Рятуючи євреїв») (2000 р.) спонукав Курта Левіна дати свідчення під присягою на знак протесту проти спотворення фактів. К. Левін стверджує, що «довга нічна богословська дискусія» рабина Давида Кагане та митрополита Шептицького була «хімерним витвором його [Кагане — К.Б.] уяви»⁸⁷. Левін наводить два аргументи, чому ця розмова могла бути несправжнім спогадом: по-перше, у 1943 р. Шептицький рідко приймав відвідувачів через поганий стан здоров'я; по-друге, рабин Кагане ніколи не залишав свого притулку на горищі монастиря, а потім поруч з монастирською бібліотекою⁸⁸. Хоча аргументи Левіна не цілком переконливі, його думка зрозуміла. Зі слів Левіна, ідея про схильність Шептицького до християнського антисемітизму була «неточною, суперечливою і ворожою щодо християнства загалом»⁸⁹.

Висновок

На відміну від більшості львівських єврейських духовних лідерів та їхніх родин, рабин Давид Кагане та Курт Левін пережили війну. Протягом життя вони намагалися вшанувати пам'ять про своїх рятівників — митрополита Андрея Шептицького та його оточення. Хоча більшість акцій порятунку відбулися з ініціативи та за координації братів Шептицьких, духовенство та ченці Студійського уставу загалом виявляли своє прагнення рятувати євреїв, незважаючи на небезпеку.

Як засвідчують приклади спогадів Д. Кагане та К. Левіна, вивчення его-документів ставить низку методологічних викликів, зокрема стосовно вибіркової пам'яті, самоцензури, специфіки спогадів як жанру та значного впливу особистості та життєвого досвіду автора на стиль оповіді.

Написані під час Другої світової війни або одразу по її закінченні, спогади Д. Кагане і К. Левіна містять докладні описи їхніх історій порятунку. Маючи позитивний образ Греко-католицької церкви, автори однак зазначають, що позиція їхніх греко-католицьких рятівників суттєво відрізнялась від загального ставлення українців до євреїв. Водночас вони схильні пояснювати деякі дії та вислови українських греко-католиків християнським антисемітизмом.

Однак із плином часу, в міру того, як основний науковий дискурс все більше зосереджується на співучасті українців у Голокості,

⁸⁷ Архіви Яд Вашем, ф. 6304, 6304а, арк. 18.

⁸⁸ Архіви Яд Вашем, ф. 6304, 6304а, арк. 18.

⁸⁹ Архіви Яд Вашем, ф. 6304, 6304а, арк. 18.

К. Левін займає оборонну позицію стосовно митрополита Шептицького. Зокрема, у «Мандрівці крізь ілюзії» (1994), згадуючи протести деяких студентів проти його присутності в монастирі, К. Левін пояснює це їхнім страхом перед відплатою з боку нацистської влади, а не антисемітизмом. Також у свідченнях під присягою від 2008 р. К. Левін вказує на фактологічні неточності у тексті д-ра Мордехая Пальделя про митрополита Шептицького (2000 р.). Іншими словами, оскільки деякі дослідники Голокосту, на думку К. Левіна, ґрунтували свої висновки на спотвореній інформації, він вважав своїм моральним обов'язком втрутитися та захистити своїх рятівників від наклепів. Таким чином, спроба К. Левіна створити позитивний образ своїх рятівників і його бажання спростувати необґрунтовані звинувачення проти Греко-католицької церкви змусили його представити свої спогади по-іншому.

Отже, рабин Давид Кагане та Курт Левін вшановують пам'ять про своїх греко-католицьких рятівників, особливо митрополита Андрея Шептицького. Незважаючи на деякі негативні аспекти у їхніх спогадах, ці люди, які пережили Голокост, загалом позитивно оцінюють роль УГКЦ у порятунку євреїв під час Другої світової війни.

Kateryna Budz

SURVIVING THE HOLOCAUST IN EASTERN GALICIA: THE RESCUE INITIATIVES OF THE GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE TESTIMONIES OF RABBI DAVID KAHANE AND KURT LEWIN

Eastern Galicia, a part of the Second Polish Republic during the interwar period, in September of the 1939 was annexed by the Soviet Union. The collapse of the Polish state and the subsequent German occupation of Galicia (1941–1944) strained the relations between the region's main ethnic groups, Ukrainians, Poles and Jews.

Most of Ukrainians in Eastern Galicia belonged to the Ukrainian Greek Catholic Church (UGCC), headed by Metropolitan Andrey Sheptytsky. Attempting to prevent the anti-Jewish violence, the head of the UGCC addressed the government of a short-lived Ukrainian state, Nazi authorities, Greek Catholic clergy and their congregants. Sheptytsky's pastoral letters "On Mercy" (June 1942) and "Thou Shalt Not Kill" (November 1942) contain anti-Holocaust undertones. Moreover, at least 200 Jewish men, women and children survived the Second World War due to the rescue initiatives of Metropolitan Andrei Sheptytsky, his brother Clement Sheptytsky, the superior of Univ lavra, and their entourage.

Among the rescued were the representatives of two rabbinical families in Lviv, those of Dr. Ezekiel Lewin, the Progressive Chief Rabbi of Lviv, and Rabbi David Kahane. Whereas Rabbi Lewin, his wife and the youngest son perished during the Holocaust, his two older sons, Kurt and Nathan, as well as Rabbi Kahane together with his wife and daughter, were rescued by Metropolitan Sheptytsky and the Greek Catholic monks of the Studite order.

This paper looks at the rescue initiatives of the Greek Catholic hierarchy and Studite monks as narrated by the rescued. The study is based primarily on David Kahane's "Lvov Ghetto Diary" as well as Kurt Lewin's memoirs, documents from the collection of the Righteous among the Nations Department at Yad Vashem in Jerusalem and Lewin's interview from the Visual History Archive of the USC Shoah Foundation.

This paper aims to explore the rescue initiatives of Sheptytsky brothers and the Studite monks during the German occupation of Galicia (1941–1944) as remembered and narrated in the ego-documents by the Holocaust survivors. While admiring Greek Catholic rescuers for their courage and kindness, both Lewin and Kahane note, however, that similar behavior was rather exceptional among Ukrainians.

Keywords: Greek Catholic Church, Holocaust, rescue of Jews, Metropolitan Sheptytsky, Studites, Eastern Galicia.

Bibliography

- Abrams, Lynn. *Oral History Theory*. London: Routledge, 2010.
- Assman, Aliaida. *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiaty*. Kyiv: Nika-Tsentr, 2012.
- Botsiurkiv, Bohdan. *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva i Radianska derzhava (1939–1950)*. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu, 2005.
- Christoph, Mick. *Lemberg, Lwów, L'viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City*. West Lafayette: Purdue University Press, 2016.
- Golczewski, Frank. «Shades of Grey: Reflections on Jewish-Ukrainian and German-Ukrainian Relations in Galicia.» U *The Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization*, red. Ray Brandon and Wendy Lower, 114–155. Bloomington: Indiana University Press, 2008.
- Himka, John-Paul. «Christianity and Radical Nationalism: Metropolitan Andrei Sheptytsky and the Bandera Movement.» U *State Secularism and Lived Religion in Soviet Russia and Ukraine*, red. Catherine Wanner, 93–116. New York: Oxford University Press, 2012.
- Himka, John-Paul. «Metropolitan Andrei Sheptytsky and the Holocaust.» *Polin* 26 (2013): 337–359.

Kovba, Zhanna. *Liudianist u bezodni pekla. Povedinka mistsevoho naselennia Skhidnoi Halychyny v roky «ostatochnoho rozviazannia yevreiskoho pytannia»*. Kyiv: Dukh i Litera, 2009.

Kovba, Zhanna, uporiad. *Shchodennyk Ivivskoho hetto. Spohady rabyna Davyda Kakhane*. Kyiv: Dukh i Litera, 2003.

Krawchuk, Andrii. *Christian Social Ethics in Ukraine: the Legacy of Andrei Sheptytsky*. Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1997.

Kruglov, Alexander «Jewish Losses in Ukraine, 1941–1944.» U *The Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization*, red. Ray Brandon and Wendy Lower, 272–290. Bloomington: Indiana University Press, 2008.

Lapomarda, Vincent. *The Catholic Bishops of Europe and the Nazi Persecutions of Catholic and Jews*. New York: The Edwin Mellen Press, 2012.

Levin, Kurt. *Mandrivka kriz iliuzii*. Lviv: Svichado, 2007.

Lewin, Kurt I. *A Journey Through Illusions*. SantaBarbara: Fithian-Press, 1994.

Lewin, Kurt I. *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa*. Warszawa: Fundacja Zeszytów Literackich, 2011.

Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: Zhyttiatadiialnist: Dokumenty ta materialy 1899–1944 rr. T. II, «Tserkva ta suspilne pytannia», red. Andrii Kravchuk. Lviv: Misioner, 1998. Kn. 1, «Pastyrskie vchennia ta diialnist».

Mytropolyt Andrei Sheptytskyi: Zhyttia ta diialnist: Dokumenty ta materialy 1899–1944 rr. T. II, «Tserkva ta suspilne pytannia», red. Andrii Kravchuk. Lviv: Misioner, 1999. Kn. 2, «Lystuvannia».

Redlich, Shimon. «Sheptyts'kyi and the Jews During World War II.» U *Morality and Reality: the Life and Times of Andrey Sheptyts'kyi*, red. Paul-Robert Magocsi, 145–162. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1989.

Sikorska, Oksana. «Poriatunok yevreiv u kolektyvnii pamiaty halychan na prykladi Uneva ta Univskoi Lavry.» *Ukraina Moderna. Yevreiski istorii ukrainskykh tereniv* 24 (2017): 139–150.

Skira, Yurii. *Poklykani: monakhy Studiiskoho Ustavu ta Holokost*. Kyiv: Dukh i Litera, 2019.

Snyder, Timothy. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books, 2010.

Struve, Kai. *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine*. Berlin: deGruyter Oldenbourg, 2015.

Archives

Arkhib vizualnoi istorii Fondu Shoa Universytetu Pivdennoi Kalifornii. № 25423.

Arkhiby Yad Vashem. Kolektsiia Viddilu Pravednykiv narodiv svitu. F. 6304, 6304a.

Haluzevyi derzhavnyi arkhib Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU). F. 6, spr. 74948-FP, t. 1.

РОЗДІЛ 4. ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ: НІМЕЦЬКА ПЕРСПЕКТИВА

SELEKTIVE ERINNERUNG. DER ZWEITE WELTKRIEG IN DER UKRAINE IM HISTORISCHEN GEDÄCHTNIS DER RUSSLANDDEUTSCHEN

*Der Zweite Weltkrieg stellt bis heute den zentralen Bezugspunkt jener Gruppe dar, die in der Forschung zumeist unter dem Begriff der «Russlanddeutschen» subsummiert wird. Insbesondere die kollektiven Zwangsumsiedlungen, die mit dem Erlass des Obersten Sowjets der UdSSR vom 28. August 1941 einsetzten und im Zuge derer bis Ende 1941 rund 900 000 Menschen nach Sibirien und Kasachstan umgesiedelt wurden und rund 150 000 Menschen durch Aussiedlung, Hunger oder Zwangsarbeit starben, bilden den Kern eines Opfernarrativs, das durch russlanddeutsche Verbände und ihnen nahe stehende Historiker*innen mit einem in hohem Maße emotional besetzten Absolutheitsanspruch vertreten wird. Das ist angesichts der leidvollen Erfahrung sehr verständlich, führt jedoch andererseits auch dazu, dass all jene Facetten der Geschichte ausgeblendet werden, die nicht dieser Interpretation entsprechen. Deutlich wird das an den ukrainischen Gebieten: Während die deutschsprachige Bevölkerung in der östlichen Ukraine von der stalinistischen Zwangsumsiedlungspolitik erfasst wurde, wirkte sie im Westen und den zentralen Teilen des Landes an der deutschen Besatzungs- und Vernichtungspolitik mit. Hier geht es mithin um die Frage der Ausmaße einer Täter-, und keiner Opfergeschichte. Ihre Erforschung weist zahlreiche Desiderate auf, und im «offiziellen», kulturellen Gedächtnis der Gruppe kommt sie bisher kaum vor.*

In dem Beitrag wird die Entwicklung der russlanddeutschen Erinnerungs- und Geschichtspolitik an die Zeit des Zweiten Weltkriegs in der Ukraine nachgezeichnet und einer kritischen Reflektion unterzogen werden. Es werden drei Gründe für die Entwicklung eines selektiven Erinnerns benannt: Die Geschichte der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland, die gesetzliche Anerkennungspraxis der Bundesrepublik Deutschland und die sowjetische Erfahrung der Menschen. Zugleich sind die Ereignisse des Zweiten Weltkriegs in der Ukraine in den Familiengedächtnissen schwarzmeerdeutscher Familien bis heute sehr präsent. Dies wirft die Frage auf, wie ein vollständigeres, auch Widersprüche beinhaltendes Erinnern an den Zweiten Weltkrieg aussehen könnte. Hierzu werden abschließend Perspektiven einer Öffnung des russlanddeutschen kulturellen Gedächtnisses zur Diskussion gestellt.

Schlagwörter: *Russlanddeutsche, Schwarzmeerdeutsche, Migration, Zweiter Weltkrieg, «Volksdeutsche», Kulturelles Gedächtnis, Selektive Erinnerung, Heterogenität.*

Im Mittelpunkt dieses Textes steht eine Gruppe, deren Geschichte eine Brücke zwischen der Ukraine und Deutschland darstellt. Sie beginnt um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert mit der Emigration aus den deutschsprachigen Gebieten des westlichen Europa ans Schwarze Meer und endet vorläufig damit, dass der größte Teil der Nachfahren der Auswanderer heute in der Bundesrepublik Deutschland lebt, während es in der Ukraine derzeit noch rund 33 000 Menschen gibt, die wahlweise als «Russlanddeutsche», «Ukrainedeutsche» oder «Schwarzmeerdeutsche» bezeichnet werden¹. Im Folgenden werde ich in der Regel von «Russlanddeutschen» sprechen. Die «Ukrainedeutschen» respektive «Schwarzmeerdeutschen» sind ein Teil dieser Gruppe und somit stets inkludiert. «Russlanddeutsche» stellt den in der deutschsprachigen Forschung gängigen Oberbegriff dar, wenngleich seine Etymologie alles andere als unproblematisch ist. Damit ist keinerlei politische Aussage über eine vermeintlich klar zu benennende «nationale Zugehörigkeit» der Gruppe intendiert (was in Anbetracht ihrer transnationalen Geschichte auch wenig Sinn machen würde), sondern es soll lediglich einer einheitlichen Begrifflichkeit dienen.

Der Zweite Weltkrieg stellt den zentralen Bezugspunkt der Erinnerungspolitik dieser Gruppe dar. Die kollektiven Zwangsumsiedlungen, die mit dem Erlass des Obersten Sowjets der UdSSR vom 28. August 1941 einsetzten und im Zuge derer rund 150 000 Menschen durch Aussiedlung, Hunger und Zwangsarbeit in der sogenannten «Arbeitsarmee» (Trudarmija) starben, bilden den Kern eines bis heute dominierenden Opfernarrativs². Es wird durch russlanddeutsche Verbände und ihnen nahe stehende Historiker*innen mit einem in hohem Maße emotional besetzten Absolutheitsanspruch vertreten. Das ist angesichts der leidvollen Erfahrung sehr verständlich, zumal das Wissen in der bundesdeutschen Mehrheitsgesellschaft über diese Gruppe

¹ Die Frage der Selbst- und Fremdbezeichnungen und ihrer Übersetzungen («Russkie nemcy», «Ukrainski nimtsi»; «Russian Germans», «Ukrainian Germans») hängt eng mit der Interpretation der «eigenen» Geschichte im kommunikativen und kulturellen Gedächtnis der Gruppe(n) zusammen. Vgl. hierzu exemplarisch: Eric Schmaltz, «What's in a Name? Russian Germans, German Russians, or Germans from Russia, and the Challenge of Hybrid Identities», in *Jenseits der «Volksgruppe»: Neue Perspektiven auf die Russlanddeutschen zwischen Russland, Deutschland und Amerika*, eds. Victor Dönninghaus, Jannis Panagiotidis and Hans-Christian Petersen (Berlin; Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2018), 41–73.

² Zu Begriff und Funktion von Opfernarrativen: Erik Franzen and Martin Schulze-Wessel, eds., *Opfernarrative. Konkurrenzen und Deutungskämpfe in Deutschland und im östlichen Europa nach dem Zweiten Weltkrieg* (München: Oldenbourg, 2012).

nach wie vor gering ist und es entsprechend an Anerkennung für ihr traumatische Geschichte mangelt. Stattdessen finden sich nicht selten stereotype Darstellungen, in denen die (Spät-)Aussiedler*innen³ aus der früheren Sowjetunion wahlweise als «fünfte Kolonne Putins» oder Parteigänger*innen der AfD fungieren – womit Minderheitspositionen zum vermeintlichen Charakteristikum einer ganzen Gruppe erhoben und tief sitzende Wunden der kollektiven Stigmatisierung erneut aufgerissen werden⁴.

Zugleich führt die Fixierung auf die eigene Opferrolle jedoch dazu, dass all jene Facetten russlanddeutscher Geschichte ausgeblendet werden, die nicht dieser Interpretation entsprechen. Deutlich wird das nicht zuletzt an den ukrainischen Gebieten: Während die deutschsprachige Bevölkerung in den östlichsten Gebieten der Ukraine von der stalinistischen Zwangsumsiedlungspolitik erfasst wurde, geriet sie im Großteil des Landes unter deutsche Besatzungsherrschaft und nahm in nicht geringem Maß an der deutschen Besatzungs- und Vernichtungspolitik teil. Hier geht es mithin um eine Täter-, nicht jedoch in erster Linie um eine Opfergeschichte. Ihre Erforschung weist zahlreiche Desiderate auf, im «offiziellen», kulturellen Gedächtnis der Gruppe kommt sie bisher nicht vor.

Ausgehend von diesem Befund, gliedern sich die folgenden Ausführungen in drei Schritte: Nach einem summarischen Überblick über die wechselvolle russlanddeutsche Geschichte werde ich das *Making of* der Erinnerung genauer in den Blick nehmen, also die Frage, wie die Zeit des Zweiten Weltkriegs nach 1945 erinnert wird und welche Gründe hierfür ausschlaggebend sind – eine Erinnerung, die ich als selektives Erinnern fassen werde. Abschließend sollen Perspektiven zur Entwicklung eines vollständigeren, auch Widersprüche einschließenden Erinnerns an den Zweiten Weltkrieg skizziert werden.

³ Bis 1992 lautete die rechtliche Bezeichnung für diese Migrationsgruppe in der Bundesrepublik «Aussiedler», seit Inkrafttreten des Kriegsfolgenbereinigungsgesetzes Anfang 1993 «Spätaussiedler». Zur Geschichte dieser Rechtskategorie und der bundesdeutschen Aufnahmepolitik bis 1989 siehe: Jannis Panagiotidis, «Staat, Zivilgesellschaft und Aussiedlermigration 1950–1989», in *Handbuch «Staat und Migration in Deutschland seit dem 17. Jahrhundert»*, ed. Jochen Oltmer (München: De Gruyter Verlag, 2015), 895–929.

⁴ Vgl. hierzu: Hans-Christian Petersen, «Zwischen "Klein-Moskau" und der "Alternative für Russlanddeutschland"», *Stereotyp und Geschichte*, accessed February 11, 2018, www.stereotyp-und-geschichte.de/zwischen-klein-moskau-und-der-alternative-fuer-russlanddeutschland. Medina Schaubert, «"Der Fall Lisa" – Entwicklungen in Berlin Hellersdorf-Marzahn», *Bundeszentrale für politische Bildung*, accessed October 9, 2018, <https://www.bpb.de/gesellschaft/migration/russlanddeutsche/271945/der-fall-lisa-entwicklungen-in-berlin-hellersdorf-marzahn>; Nikolai Klimeniouk, «Fleißige deutsche Opfer, frustrierte russische Täter. Russlanddeutsche in den bundesdeutschen Medien», *Bundeszentrale für politische Bildung*, accessed October 11, 2018, www.bpb.de/gesellschaft/migration/russlanddeutsche/276854/fleissigedeutsche-opfer-frustrierte-russische-taeter.

Historischer Überblick

Die Geschichte der Deutschen in Russland ist vielfältig. Sie beginnt mit dem Hansekontor, das Lübecker Kaufleute um das Jahr 1200 in Novgorod errichteten und setzt sich mit der Anwerbung von Bergleuten, Handwerkern und militärischen Fachleuten ab dem 15. Jahrhundert fort, die der «deutschen Vorstadt» (*nemeckaja sloboda*) Moskaus ihren Namen gaben. Ihnen folgten, nach der Begründung der Akademie der Wissenschaften in St. Petersburg im Jahr 1725, zahlreiche deutschsprachige Gelehrte, die vielschichtige, transnationale Identitäten entwickelten und einen Kultur- und Wissen(schaft)stransfer zwischen Ost und West ermöglichten, der inzwischen zu einem intensiv bearbeiteten Feld der deutsch-russischen Forschungslandschaft geworden ist⁵. Deutsche waren mithin, ebenso wie andere westliche Ausländer*innen, als Fachkräfte in Russland präsent, und zugleich hatten sie außer der deutschen Sprache wenig gemeinsam. Die soziale Spannweite reichte vom Handwerker bis zum Universitätsprofessor, ein Teil von ihnen blieb als russische Untertanen deutscher Sprache in den Metropolen des zarischen Großreichs, während andere nach Beendigung ihrer Tätigkeit das Land wieder verließen.

Die Russlanddeutschen sind ein Teil dieser Geschichte, die Beschreibung ihrer Historie folgt jedoch einem spezifischen Narrativ. Sie werden zu meist als vergleichsweise klar zu umreisende Gruppe bäuerlicher «Pioniere» präsentiert, die dem Manifest Katharinas II. vom 22. Juli 1763 folgten, das ihnen zahlreiche Privilegien in Aussicht stellte. Dazu gehörten die kostenlose Zuteilung von Land, zinslose Darlehen, dreißigjährige Steuerfreiheit, Selbstverwaltung in den Gemeinden, Befreiung vom Militärdienst sowie Berufs- und Religionsfreiheit. Die Anwerbung ausländischer Siedler*innen durch Katharina war Teil einer frühneuzeitlichen Peuplierungspolitik, wie sie auch andere Großreiche, etwa das Habsburgerreich, zu dieser Zeit verfolgten. Ihr Ziel bestand in der ökonomischen Erschließung bisher nur dünn besiedelter Grenzgebiete im Zuge der territorialen Expansion des Russländischen Reiches. Neben der unteren Wolga bildete die Schwarzmeerregion, das sogenannte «Neurussland» (*Novorossija*), den zweiten geographischen Schwerpunkt der deutschsprachigen Siedler. Infolge der weiteren Ausdehnung der Grenze des Reiches gen Süden und Osten folgten im

⁵ Zu nennen wären hier vor allem die Arbeiten von Andrej Andreev, Dittmar Dahlmann, Andrej Doronin, Galina Smagina, Jan Kusber, Trude Maurer, Elena Višlenkova und anderen. Als Einblicke in den Forschungsstand seien erwähnt: Alexander Kaplunovsky, «Auch in Moskwa habe ich Ursache zufrieden zu sein». *Christian von Schölzers Privatkorrespondenz mit der Familie. Akademische Lebenswelten, Wissens- und Kulturtransfer in Russland am Beginn des 19. Jahrhunderts* (Berlin/Münster: LIT Verlag, 2014); Dittmar Dahlmann and Galina Smagina, eds., *Немцы в России: немецкий мир Санкт-Петербурга* (Санкт-Петербург: Росток, 2015).

19. Jahrhundert weitere Migrationen nach Bessarabien, Sibirien, Zentralasien und in den Kaukasus⁶.

Die Auswanderer*innen waren so heterogen wie die Bevölkerung des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation, aus dem sie stammten: Ihre Herkunftsgebiete reichten von den ursprünglich friesischen Mennoniten bis nach Nordbayern und Baden; sie brachten zahlreiche Mundarten und vielfältige Konfessionen mit, unter ihnen Lutheraner, Reformierte, Mennoniten, Pietisten und Katholiken. Sie lebten und arbeiteten in ihren Gemeinden; ihre Siedlungen trugen die Namen ihrer deutschen Wohnorte (Darmstadt, Johannesdorf, Mannheim u.a.), und im Laufe des «langen» 19. Jahrhunderts entwickelte sich eine Bevölkerungsgruppe, deren Loyalität dem russischen Staat und seinem Herrscherhaus galt: Vom Krimkrieg Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg, in dem man gegen das Deutsche Reich kämpfte, unterstützte die deutschsprachige Bevölkerung das russische Heer durch Spenden, Zivil- und Militärdienst – allein zwischen 1914 und 1917 dienten rund 300 000 Untertanen deutscher Abstammung in der russischen Armee⁷.

Zugleich hatte in den 1870er Jahren eine weitere Migration eingesetzt, dieses Mal in Richtung Nord- und Südamerika. Den Anlass bildeten die «Großen Reformen» Alexanders II., im Zuge derer die bisherigen Privilegien der Kolonisten aufgehoben wurden. Unter anderem bedeutete dies, dass auch sie nun unter die allgemeine Wehrpflicht fielen. Insbesondere Mennoniten, die den Dienst mit der Waffe nicht mit ihrem Glauben vereinbaren konnten, verließen daraufhin das Zarenreich und wanderten gen Westen aus.

Zu Beginn des 20. Jahrhunderts entwickelten sich, als Reaktion auf die Umbrüche im Russländischen Reich im Zuge der Revolution von 1905 und auf die deutschfeindlichen Stellungnahmen russischer Nationalist*innen,

⁶ Vgl. hierzu grundlegend: Ingeborg Fleischhauer, *Die Deutschen im Zarenreich. Zwei Jahrhunderte deutsch-russische Kulturgemeinschaft* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1986); Detlef Brandes, *Von den Zaren adoptiert. Die deutschen Kolonisten und die Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien 1751–1914* (München: Oldenbourg Verlag, 1993); Николай Бугай, Виктор Дизендорф, Татьяна Иларионова, Юрий Петров and Валентина Чеботарева, *Немцы: 250 лет в России*, vol. 1–2 (Москва: Гриф, 2012); György Dalos, *Geschichte der Russlanddeutschen. Von Katharina der Großen bis zur Gegenwart* (München: C. H. Beck Verlag, 2014); Viktor Krieger, *Kolonisten, Sowjetdeutsche, Aus-siedler. Eine Geschichte der Russlanddeutschen* (Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2015); sowie insgesamt für die bis 1993 erschienene Literatur: Detlef Brandes, Margarete Busch and Kristina Pavlović, *Bibliographie zur Geschichte und Kultur der Russlanddeutschen*, vol. 1, «Von der Einwanderung bis 1917» (München: Oldenbourg, 1994).

⁷ Vgl. hinsichtlich der Schwarzmeerdeutschen u.a.: Dmytro Myeshkov, *Die Schwarzmeerdeutschen und ihre Welten 1781–1871* (Düsseldorf: Klartext Verlag, 2008); Dietmar Neutatz, *Die deutsche Frage im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien: Politik, Wirtschaft, Mentalitäten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856–1914)* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1993).

nationalkulturelle Bewegungen unter der deutschsprachigen Bevölkerung, deren Bezugsrahmen jedoch, wie etwa im Fall der wolgadeutschen Intelligencija⁸, regional begrenzt blieb. Was es mithin nicht gab, war ein übergreifendes, auf den deutschen Staat oder die deutsche «Volksgemeinschaft» gerichtetes Bewusstsein, und auch der Begriff «Russlanddeutsche» findet sich (ebenso wie «Ukrainedeutsche») in den ersten Werken, die, zumeist von Pastoren, zur Geschichte der Deutschen in Russland vorgelegt wurden, nicht. Er stellt einen Neologismus der Zwischenkriegszeit dar und wurde von völkischen Emigranten geprägt, die vom Deutschen Reich aus im Sinne des von Rogers Brubaker beschriebenen *Framing* danach strebten, die deutschsprachige Bevölkerung des Russländischen Reichs respektive der Sowjetunion als Teil des «Auslandsdeutschtums» zu fassen⁹.

Die Entwicklung nach der Oktoberrevolution 1917 war zunächst von gegenläufigen Entwicklungslinien geprägt. Einerseits kam es infolge des Bürgerkriegs sowie der Politik der gewaltsamen Lebensmitteleintreibungen an der Wolga ebenso wie in den ukrainischen Gebieten 1921/22 zu einer verheerenden Hungersnot, die auch unter der deutschsprachigen Bevölkerung Zehntausende von Opfern forderte. Auf der anderen Seite stand die Ausrufung eines nationalen deutschen Gebietes – zunächst in Form der Arbeitskommune der Wolgadeutschen 1918, und ab 1924 dann als Autonome Sozialistische Sowjetrepublik der Wolgadeutschen (ASSRdWD). Ihre Gründung war Teil der Politik der *Korenizacija* (Einwurzelung), mit der die Bolschewiki bestrebt waren, die zahlreichen nicht-russischen Bevölkerungsgruppen an den jungen Sowjetstaat zu binden, gemäß der handlungsleitenden Maxime: national in der Form, sozialistisch im Inhalt. Konkret bedeutete dies, dass sich in der Wolgarepublik ein deutschsprachiger

⁸ Vgl. hierzu u.a.: James W. Long, *From Privileged to Dispossessed. The Volga Germans, 1860–1917* (Lincoln; London: University of Nebraska Press, 1988); Dittmar Dahlmann and Ralph Tuchtenhagen, eds., *Zwischen Reform und Revolution. Die Deutschen an der Wolga 1860–1917* (Essen: Klartext, 1994); Victor Dönninghaus, *Revolution, Reform und Krieg. Die Deutschen an der Wolga im ausgehenden Zarenreich* (Essen: Klartext, 2002); Krieger, *Kolonisten*, 69–77.

⁹ Vgl. den zeitgenössischen, nicht allein auf die Wolgakolonien begrenzten Forschungsbericht: Adolf Lane, «Die deutsche Literatur zur allgemeinen Geschichte der Wolgakolonien», *Deutsche Erde. Zeitschrift für Deutschkunde* 9 (1910): 18–21, 53–55; sowie: Brandes, Busch and Pavlović, *Bibliographie zur Geschichte*. Zur Kritik des groupism sowie des framing grundsätzlich: Rogers Brubaker, «Ethnicity without Groups», in *Archives européennes de sociologie XLIII*, 2 (November 2002), 163–189; sowie hinsichtlich der Selbstbeschreibungen «deutscher Gruppen» im östlichen Europa: Hans-Christian Petersen und Tobias Weger, «Neue Begriffe, alte Eindeutigkeiten? Zur Konstruktion von "deutschen Volksgruppen" im östlichen Europa», in *Nach dem Großen Krieg 1918–1923, in Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* 25 (2017): 177–199; Victor Dönninghaus, Jannis Panagiotidis and Hans-Christian Petersen, eds., *Jenseits der "Volksgruppe": Neue Perspektiven auf die Russlanddeutschen zwischen Russland, Deutschland und Amerika* (Berlin; Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2018), 7–27.

Schulunterricht sowie ein Pressewesen und Kulturleben in deutscher Sprache entwickeln konnten¹⁰.

Diese Politik der begrenzten Zugeständnisse endete in den 1930er Jahren. Nach der großen Hungersnot 1932/33 trafen insbesondere die «nationalen Operationen» 1937/38, die sich gegen vermeintlich illoyale Minderheiten im eigenen Staat richteten, neben anderen Nationalitäten wie Polen, Letten und Finnen auch die deutschsprachige Bevölkerung. Allein in den ukrainischen Gebieten kam es im Verlauf der «deutschen Operation» des NKWD zur Verurteilung von über 21 000 Personen, von denen rund 18 000 erschossen wurden¹¹. Ihren negativen Höhepunkt erreichte diese Entwicklung mit dem Erlass des Obersten Sowjets der UdSSR vom 28. August 1941. Als Reaktion auf den deutschen Überfall auf die Sowjetunion am 22. Juni 1941 wurde die deutschsprachige Bevölkerung pauschal der Kollaboration mit dem NS-Staat beschuldigt und kollektiv zwangsumgesiedelt. Rund 900 000 Menschen wurden aus den östlichsten Gebieten der Ukraine (Zaporizžja, Stalino (heute: Donec'k), Vorošilovgrad (heute: Luhans'k), Dnipropetrovs'k (heute: Dnipro) und von der Krim, aus der Wolgaregion, dem Kaukasus sowie aus weiteren Gebieten und Städten, darunter auch aus dem von der deutschen Wehrmacht belagerten Leningrad, nach Sibirien und Kasachstan zwangsumgesiedelt. Rund 350 000 mussten in der «Arbeitsarmee» Zwangsarbeit leisten, mit Todesraten bis zu zwanzig Prozent in einigen der Arbeitslager. Soweit sich dies heute noch nachvollziehen lässt, kamen bis zum Ende des Zweiten Weltkriegs rund 150 000 Menschen durch Aussiedlung, Hunger und Zwangsarbeit ums Leben¹².

Die deutschsprachige Bevölkerung in der westlichen und zentralen Ukraine, rund 340 000 Menschen, fiel nach dem 22. Juni 1941 unter deutsche

¹⁰ Vgl. u.a.: Аркадий Герман, *Немецкая автономия на Волге. 1918–1941*, vol. 1, 2 (Саратов: Издательство Саратовского университета, 1992, 1994); Viktor Krieger, *Rotes Deutsches Wolgaland. Zum 100. Jubiläum der Gründung der Wolgadeutschen Republik. Eine populärwissenschaftliche Darstellung* (Düsseldorf: Vereinigung zur Integration der Russlanddeutschen Aussiedler e.V., 2018).

¹¹ Vgl. hierzu u.a.: Богдан Чирко, Лариса Яковлева and Сергій Пишко, eds., *Німці в Україні 20–30-ті рр. XX ст. Збірка документів державних архівів України* (Київ, 1994); in einer vergleichenden Perspektive: Victor Dönninghaus, *Minderheiten in Bedrängnis. Die sowjetische Politik gegenüber Deutschen, Polen und anderen Diaspora-Nationalitäten 1917–1938* (München: Oldenbourg Verlag, 2009); sowie jetzt den Editionsband: Альфред Айсфельд and Андрій Корут, eds., *Великий терор в Україні: німецька операція 1937–1938 рр.* (Київ: К.І.С., 2018).

¹² Vgl. hierzu u.a.: Alfred Eisfeld and Victor Herdt, eds., *Deportation, Sondersiedlung, Arbeitsarmee: Deutsche in der Sowjetunion 1941 bis 1956* (Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1996); Detlef Brandes and Victor Dönninghaus, eds., *Bibliographie zur Geschichte und Kultur der Russlanddeutschen*, vol. 2, «Von 1917 bis 1998» (München: Oldenbourg, 1999); «Deportationen in Stalins Sowjetunion. Das Schicksal der Russlanddeutschen und anderer Nationalitäten. Nordost-Archiv», *Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge* 21 (2012).

und rumänische Besatzungsherrschaft. Auf den Forschungsstand zu diesem Teil russlanddeutscher Geschichte werde ich im Folgenden noch näher eingehen. Hier sei nur erwähnt, dass die Schwarzmeerdeutschen 1943/44 von den NS-Behörden in die besetzten Teile Westpolens, vor allem in den sogenannten «Warthegau», umgesiedelt wurden. Von dort flohen sie am Kriegsende gen Westen. Rund 280 000 Personen wurden nach 1945 von den sowjetischen Behörden «repatriert», oft unter Zwang. Sie wurden in dieselben Gebiete verbannt, in denen sich bereits die innerhalb der Sowjetunion Zwangsumgesiedelten als «Sondersiedler» befanden.

Bis 1955 lebten die Russlanddeutschen unter dem Regime der sogenannten «Kommandatur», welches sie zwang, an ihren Verbannungs-orten zu bleiben. Nach der Aufhebung der «Kommandatur» durften sie zwar nicht in ihre Herkunftsgebiete zurückkehren, sich aber ansonsten wieder frei bewegen. Dies führte zu einer Binnenmigration innerhalb der Sowjetunion von Norden nach Süden, insbesondere nach Kirgisien und Kasachstan. Über ihr dortiges Leben bis zum Beginn von *Perestrojka* und *Glasnost* unter Michail Gorbatschow ab 1985 wissen wir bislang nicht viel. Der Forschungsstand beschränkt sich weitgehend, ebenso wie bei der jüdischen Sowjetbevölkerung, auf Phänomene von Dissidenz, wie sie v.a. in der jüdischen «Refusenik»-Bewegung, aber auch der russlanddeutschen Autonomiebewegung ihren Ausdruck fanden¹³. Im Gegensatz dazu blieben die individuellen Normalisierungen und Sowjetisierungen im Alltag weitgehend unbeachtet. Dabei standen die Menschen vor der Herausforderung, sich trotz fortdauernder Diskriminierungen im Alltag in der sowjetischen Gesellschaft zu behaupten und zu «ganz normalen Sowjetmenschen» zu werden. Sie mussten davon ausgehen, dass die sie umgebende Welt «für immer war» – dass sie Jahrzehnte später «nicht mehr sein»¹⁴ würde, konnte in den 1960er Jahren niemand ahnen. Diese «vergessenen Jahrzehnte»¹⁵

¹³ Vgl. u.a.: Владимир Бауэр und Татьяна Иларионова, *Российские немцы: право на надежду. К истории национального движения народа (1955–1993)* (Moskau: Республика, 1995), 15–65; Eric Schmaltz, «Reform, „rebirth“ and regret: The rise and decline of the ethnic-German nationalist Wiedergeburt movement in the USSR and CIS, 1987–1993», *Nationalities Papers* 26, no. 2 (1998): 215–247; sowie, in einer vergleichenden Perspektive: Kerstin Armbrorst, *Ablösung von der Sowjetunion. Die Emigrationsbewegung der Juden und Deutschen vor 1987* (Münster u.a.: LIT Verlag, 2001); Nikita Pivovarov, «The Policy of the CPSU Central Committee towards the Soviet Germans and Crimean Tatars in the Time of Perestroika», in *Jenseits der „Volksgruppe“*, eds. Dönninghaus, Panagiotidis und Petersen, 117–137.

¹⁴ Alexei Yurchak, *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation* (Princeton: Princeton University Press, 2005).

¹⁵ Robert Kindler, «Sowjetische Menschen. Russlanddeutsche zwischen Integration und Emigration», *Osteuropa* 67, no. 9–10 (2017): 140; vgl. auch: Hans-Christian Petersen, «„Als ob sie kein Leben gehabt hätten“. Russlanddeutsche Alltagsgeschichte zwischen Stalinismus und Perestroika», *Bundeszen-*

russlanddeutscher Geschichte bieten nach wie vor ein weites Feld für zukünftige Forschungen¹⁶. Erst mit dem Auseinanderbrechen der Sowjetunion ab Ende der 1980er Jahre begann die große Emigration in den Westen. Heute leben rund 2,3 Mio. Menschen als (Spät-)Aussiedler*innen aus der ehemaligen Sowjetunion in Deutschland, während rund 630 000 in den postsowjetischen Staaten geblieben sind¹⁷.

Narrative und selektive Erinnerung

Das zentrale Motiv in der dominierenden Erzählung russlanddeutscher Geschichte ist bis heute die Selbstbeschreibung als ein «Volk auf dem Weg». Es ist ein Narrativ von Leistungsträgern, die vermeintlich «leere» und «wüste» Steppen in «blühende Landschaften» verwandelt haben und dann ab Ende des 19. Jahrhunderts und insbesondere ab 1917 zu Opfern wurden¹⁸. Das Bild eines «Volks auf dem Weg» geht auf die gleichnamige, viel gelesene Romanreihe des völkischen Schriftstellers Josef Ponten zurück, die zwischen 1933 und 1942 erschien¹⁹. Es basiert auf der Annahme, dass es ein einheitliches russlanddeutsches «Volk» gebe, das sich wie in einem Identitätscontainer über mehr als zwei Jahrhunderte und mehrere Kontinente hinweg eine unveränderte «deutsche Identität» bewahrt und dessen «Weg» nun mit der Ankunft in der deutschen «Urheimat» ein erfolgreiches Ende gefunden habe. Zugleich ist es, nach der einschneidenden Zäsur der stalinistischen Zwangsumsiedlungen und der «Arbeitsarmee», in hohem Maße ein Opfernarrativ. So verortet beispielsweise György Dalos die Anfänge einer kollektiven russlanddeutschen Identität in dieser gemeinsamen, katastrophalen Erfahrung: Die stalinistische Gewaltpolitik habe die sozial,

trale für politische Bildung, accessed October 9, 2018, <http://www.bpb.de/gesellschaft/migration/russlanddeutsche/274757/als-ob-sie-kein-leben-gehabt-haetten>.

¹⁶ Die genauere Erforschung dieser sowjetischen Erfahrung und ihrer Verarbeitung in der Gegenwart wird Gegenstand des im August 2020 startenden Forschungsverbundes «Ambivalenzen des Sowjetischen» sein, den der Verfasser in Kooperation mit der Juniorprofessur für Migration und Integration der Russlanddeutschen am Institut für Migrationsforschung und Interkulturelle Studien (IMIS) der Universität Osnabrück, dem Nordost-Institut (Lüneburg) und der Professur für Neuere Geschichte Osteuropas der Universität Göttingen erfolgreich beantragt hat.

¹⁷ Zur aktuellen Situation der Russlanddeutschen in der Bundesrepublik Deutschland: Jannis Panagiotidis, «Russlanddeutsche Spätaussiedler. Soziale Charakteristika, Netzwerke und Selbstverständnis», *Osteuropa* 69, no. 9–11 (2019): 43–62.

¹⁸ Vgl. zum Topos der Erschließung eines vermeintlich «leeren Landes»: Matthias Asche und Ulrich Niggemann, eds., *Das leere Land. Historische Narrative von Einwanderergesellschaften* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2015). Das Beispiel der Russlanddeutschen fehlt in dem Band, würde aber sehr gut passen.

¹⁹ Vgl. hierzu auch Hans-Werner Retterath, «Volk auf dem Weg». Zur Entwicklung eines ethnischen Selbstverständnisses: Hans-Werner Retterath, ed., *Russlanddeutsche Kultur: eine Fiktion?* (Freiburg, 2006), 67–109.

kulturell und geographisch differenzierten Deutschen zu einer «homogenen grauen Masse» werden lassen, «deren Kitt ihre ethnische Zugehörigkeit war. [...] Es entstand ein merkwürdiges Deutschtum, ein Volk, aber keine Nationalität im Sinne der sowjetischen Gesetze – ein Volk, dessen Heimat statt der geographischen die imaginäre Bezeichnung “spezposelenije”, Sondersiedlung, trug»²⁰. Diese Erklärung ist für sich genommen zweifellos plausibel: Das Ausmaß und die Dauer der Diskriminierung der deutschsprachigen Bevölkerung der Sowjetunion haben die Identitäten der Betroffenen nachhaltig geprägt und dazu beigetragen, in einer vorher heterogenen Gruppe ein gemeinsames Verfolgungsbewusstsein, ein Opfernarrativ, entstehen zu lassen.

Auf der anderen Seite liegen inzwischen genügend Untersuchungen vor, in denen gezeigt wird, dass das Opfernarrativ eines «Volks auf dem Weg» weder den vergangenen noch den gegenwärtigen Realitäten russlanddeutscher Lebenswelten gerecht wird. Die Engführung auf eine essentialistisch verstandene «deutsche Identität» bildet die transnationale Dimension russlanddeutscher Geschichte und die mit ihr verbundenen, plurilokalen Biographien und hybriden Zugehörigkeiten der so bezeichneten Menschen nicht angemessen ab²¹. Und sie mündet in ein Geschichtsbild, das ich als *selektive Erinnerung* bezeichnen möchte – und das sich nicht zuletzt mit Blick auf die Geschichte der einheimischen Deutschen während des Zweiten Weltkriegs in der deutsch besetzten Ukraine als problematisch erweist.

Im kulturellen Gedächtnis der Gruppe sind die stalinistischen Zwangsumsiedlungen allgegenwärtig – die Entwicklung in der zentralen und westlichen Ukraine, im sogenannten Reichskommissariat «Ukraine» sowie dem unter rumänischer Herrschaft stehenden Transnistrien, findet hingen

²⁰ Dalos, *Geschichte der Russlanddeutschen*, 203.

²¹ Vor allem die Europäische Ethnologie, aber auch die Sozialwissenschaften, haben mit Beginn der großen Immigration der (Spät)ausiedler*innen in die Bundesrepublik Deutschland seit Ende der 1980er Jahre die komplexen Identitätsprozesse der russlanddeutschen Zuwander*innen durch zahlreiche Feldstudien in den Blick genommen. Vgl. hierzu u.a.: Klaus Brake, *Lebenserinnerungen russlanddeutscher Einwanderer. Zeitgeschichte und Narrativik* (Berlin; Hamburg: Dietrich Reimer Verlag, 1998); Heike Pfister-Heckmann, *Sehnsucht Heimat? Die Russlanddeutschen im niedersächsischen Landkreis Cloppenburg* (Münster u.a.: Waxmann, 1998); Dorothee Wierling, ed., *Heimat finden. Lebenswege von Deutschen, die aus Russland kamen* (Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2004); Sabine Ipsen Peitzmeier and Markus Kaiser, eds., *Zuhause fremd. Russlanddeutsche zwischen Russland und Deutschland* (Bielefeld: Transcript, 2006); Gabriele Rosenthal, Viola Stephan and Niklas Radenbach, *Brüchige Zugehörigkeiten. Wie sich Familien von «Russlanddeutschen» ihre Geschichte erzählen* (Frankfurt; New York: Campus Verlag, 2011); Olga Kurilo, *Die Lebenswelten der Deutschen in Zeiten des Umbruchs (1917–1991). Ein Beitrag zur kulturellen Mobilität und zum Identitätswandel* (Essen: Klartext, 2010); Markus Kaiser and Michael Schönhuth, eds., *Zuhause? Fremd? Migrations- und Beheimatungsstrategien zwischen Deutschland und Eurasien* (Bielefeld: Transcript, 2015); Dönninghaus, Panagiotidis and Petersen, eds., *Jenseits der «Volksgruppe»*.

praktisch keine Erwähnung. Exemplarisch sei hierfür die aktuelle Wanderausstellung der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland zitiert: «Im Schicksal der Russlanddeutschen spiegelt sich, wie in keinem anderen Volk, der erste Zivilisationsbruch der europäischen Geschichte wider, der mit der Machtergreifung der Bolschewiki eingeleitet wird und mit dem untrennbar das Wort “GULag” verbunden ist»²².

Dieses Zitat, das auf eine ähnliche, aber nicht ganz identische Formulierung des russlanddeutschen Historikers Viktor Krieger zurückgeht²³, steht exemplarisch für die Viktimisierung, die das Narrativ der «eigenen» Geschichte prägt. Es bedarf aber auch darüber hinaus einer kritischen Diskussion, da hier bewusst der Begriff des «Zivilisationsbruchs» aufgegriffen wird, der vom Historiker Dan Diner zur Beschreibung der Shoah geprägt wurde²⁴. Bei allem Verständnis für das Bedürfnis nach Anerkennung der eigenen Leidensgeschichte – diese Gleichsetzung entbehrt jeder Grundlage und kann nur als unangemessen bezeichnet werden.

Fragen von Kollaboration oder Täterschaft passen nicht in dieses Bild. Und so ist es kein Zufall, dass die wenigen Untersuchungen, die sich mit den einheimischen Deutschen im Reichskommissariat «Ukraine» und in Transnistrien befassen, größtenteils von «außen» kamen – von Forscher*innen, die mehrheitlich keine biographischen oder familiären Bezüge zum Thema haben, während das Forschungsfeld ansonsten sehr stark von Personen «aus der Gruppe» dominiert wird²⁵. Exemplarisch genannt sei-

²² «Eine Bilanz des Schreckens», *Geschichte der Deutschen aus Russland*, accessed October 9, 2018, <https://deutschausrussland.de/2017/03/27/eine-bilanz-des-schreckens/>.

²³ «In ihrem [dem russlanddeutschen] Schicksal, wie in keinem anderen der übrigen Völker der UdSSR, spiegelt sich der Zivilisationsbruch wider, für den das Wort “GULAG” als Inbegriff des repressiven bolschewistisch-stalinistischen Herrschaftssystems steht». Viktor Krieger, *Bundesbürger russlanddeutscher Herkunft. Historische Schlüsselerfahrungen und kollektives Gedächtnis* (Berlin: Klappentext, 2013).

²⁴ Dan Diner, ed., *Zivilisationsbruch. Denken nach Auschwitz* (Frankfurt/Main: Fischer Verlag, 1988).

²⁵ Dieser Umstand ist von Regina Römhild bereits vor rund 20 Jahren als Ausdruck einer «Ethnogenese» kritisiert worden, die durch eine «Annäherung von Forschern und Erforschten im Bereich des Ethnomanagements [gekennzeichnet ist], das die Vergangenheit zur Begründung gegenwartsbezogener Ziele einsetzt.». Regina Römhild, *Die Macht des Ethnischen. Grenzfall Russlanddeutsche. Perspektiven einer politischen Anthropologie* (Frankfurt/Main u.a.: Peter Lang Verlag, 1998), 28f.

en Ingeborg Fleischhauer²⁶, Benjamin Pinkus²⁷ und Meir Buchsweiler²⁸ in den 1980er und 1990er Jahren, die ukrainischen Historiker M. V. Koval'. P. W. Medvedok, O. F. Ivanov und I. O. Ivan'kov²⁹ sowie die US-amerikanischen Forscher*innen Wendy Lower, Kate Brown, Martin Dean sowie Eric Schmaltz und Samuel Sinner (diese beiden als Ausnahme von der Regel, da sie zur in-group gehören)³⁰ in den 2000ern, sowie Eric Steinhart³¹ und Dmytro Myeshkov³² in den letzten Jahren. Insbesondere Martin Dean, Kate Brown und Eric Steinhart haben in ersten Fallstudien gezeigt, dass die «Volksdeutschen» in erheblichem Maße an den Verbrechen der deutschen Besatzungszeit beteiligt waren. Der Bogen reicht hierbei von prominenten russlanddeutschen Emigranten wie Georg Leibbrandt, Teilnehmer der Wannsee-Konferenz im Januar 1942 und Karl Stumpp, Leiter eines nach ihm benannten «Sonderkommandos Dr. Stumpp» in der besetzten Ukraine

²⁶ Ingeborg Fleischhauer, *Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983).

²⁷ Benjamin Pinkus and Ingeborg Fleischhauer, *Die Deutschen in der Sowjetunion. Geschichte einer nationalen Minderheit im 20. Jahrhundert*; Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1987), 207–303.

²⁸ Meir Buchsweiler, *Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität?* (Gerlingen: Bleicher Verlag, 1984).

²⁹ Михайло Коваль and Петро Медведок, «Фольксдойче в Україні (1941–1944 pp.)», *Український історичний журнал*, no. 5 (1992): 15–22; Олександр Іванов and Ігор Іваньков, «Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України», *Український історичний журнал*, no. 3 (2005): 83–95.

³⁰ Kate Brown, *A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland* (Cambridge; London: Harvard University Press, 2003), 192–226; Wendy Lower, «Hitler's "Garden of Eden" in Ukraine. Nazi Colonialism, Volksdeutsche and the Holocaust, 1941–1944», in *Gray Zones, Ambiguity and Compromise in the Holocaust and Its Aftermath*, eds. Honathan Petropoulos and John K. Roth (New York; Oxford: Berghahn Books, 2005), 185–205; Martin Dean, «Soviet Ethnic Germans in the Reich Commissariat Ukraine, 1941–1994», in *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, eds. Ray Brandon and Wendy Lower (Bloomington: Indiana University Press, 2010), 248–272; Eric Schmaltz and Samuel Sinner, «Karl Stumpp», in *Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme*, eds. Michael Fahlbusch, Ingo Haar and Alexander Pinwinkler, vol. 2 (Berlin; Boston: De Gruyter, 2017), 816–821; Samuel Sinner, «Sonderkommando Dr. Stumpp», in *Handbuch der völkischen Wissenschaften*, 1990–1995. Zu den Folgen der deutschen Besatzungspolitik in der Ukraine für die Bevölkerung insgesamt u.a.: Karel C. Berkhoff, *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* (Cambridge, MA; London: Harvard University Press, 2004). Zur Frage von Kollaboration und den ukrainisch-jüdischen Beziehungen während der deutschen Besatzungszeit u.a.: Anatoly Podolsky, «Collaboration in Ukraine during the Holocaust. Aspects of Historiography and Research», in *The Holocaust in Ukraine. New Sources and Perspectives. Conference Presentations*; United States Holocaust Memorial Museum. Center for Advanced Holocaust Studies (Washington: DC, 2013), 187–199.

³¹ Eric Steinhart, *The Holocaust and the Germanization of Ukraine* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 126ff.

³² Dmytro Myeshkov, «Die Deutschen in der Ukraine während der Besatzung 1941–1944», in *Nationalsozialismus und Regionalbewusstsein im östlichen Europa. Ideologie, Machtausbau, Beherrschung*, eds. Burkhard Olschowsky and Ingo Loose (München: De Gruyter Oldenbourg, 2016), 401–423.

mit Sitz in Dnipropetrovsk, bis hin zum «volksdeutschen Selbstschutz» und «ganz normalen» Dorfbewohner*innen, die sich an Erschießungen beteiligt, aufgrund ihrer Ortskenntnis Hilfsdienste für die Mordaktionen der SS verrichtet oder vom Raub jüdischen Eigentums profitiert haben. Eric Steinharts 2015 erschienene Studie «The Holocaust and the Germanization of Ukraine» war hierbei bahnbrechend, da er als erster umfassend die Ermittlungsunterlagen westdeutscher und sowjetischer Behörden über die Verbrechen der Angehörigen des SS-Kommandos R (Russland) in Transnistrien auswertete und Antworten auf die Frage nach den Motiven der Beteiligung an den Verbrechen gab. Das Gebiet zwischen Dnister und südlichem Bug stand zwar 1941 bis 1944 unter rumänischer Zivilverwaltung, für die rund 130 000 «Volksdeutschen» war jedoch die Volksdeutsche Mittelstelle der SS zuständig. Steinhart zeigt die Teilnahme «Volksdeutscher» an Mordaktionen der SS. Hierzu zählt auch die Massenexekution in der Nähe von Bohdanivka knapp 50 Kilometer nordwestlich von Mykolaiv: Dort wurden zwischen dem 21. Dezember 1941 und dem 15. Januar 1942 52 000 Juden und Jüdinnen erschossen. Hieran nahmen neben ukrainischen Hilfspolizisten auch rund 60 Personen/Angehörige des «Volksdeutschen Selbstschutzes» teil. Die Männer stammten aus deutschen Ortschaften in der Nähe von Odessa³³.

Damit kennen wir erste Umrisse eines Forschungsfeldes, das nach wie vor erhebliche Desiderate aufweist³⁴. Tatsache ist jedoch, dass alle genannten Untersuchungen vorliegen und nachgelesen werden können – in das offizielle Narrativ der Gruppe haben ihre Erkenntnisse bislang allerdings keinen Eingang gefunden.

Welche Gründe lassen sich für diese selektive Erinnerung ausmachen? Ich erachte drei Punkte als relevant:

1) *Landsmannschaft der Deutschen aus Russland*: Die Gründung des ältesten bundesdeutschen Interesseverbandes, der «Landsmannschaft der DeutschenausRussland» (1950 bis 1955 «Arbeitsgemeinschaft der Ostumsiedler»), geht maßgeblich auf einen Kreis schwarzmeerdeutscher Emigranten zurück. Die zentralen Protagonisten unter ihnen betrieben bereits seit der Zwischenkriegszeit eine völkische Vereinnahmung der deutschsprachigen Bevölkerung in der Sowjetunion als «Auslandsdeutsche» bzw., ab 1933,

³³ Vgl.: Steinhart, *The Holocaust*, 126–132.

³⁴ Verwiesen sei auf das aktuelle Projekt von Dmytro Myeshkov (Lüneburg): «Die Ukrainedeutschen am Vorabend, während und in den ersten Jahren nach dem Zweiten Weltkrieg», accessed October 11, 2018, <https://www.ikgn.de/cms/index.php/wissenschaftliche-mitarbeiterinnen/dr-dmytro-myeshkov>.

als «Volksdeutsche»³⁵. Männer wie Johannes Schleuning (1879–1962), Benjamin Unruh (1881–1959), Georg Leibbrandt (1899–1982) oder Karl Stumpp (1896–1982) waren frühere NSDAP-Mitglieder und, dies gilt zumindest für Leibbrandt und Stumpp, aktiv an der nationalsozialistischen Politik in der besetzten Ukraine beteiligt. Nach 1945 knüpften sie konzeptionell nahtlos an ihr vorheriges Wirken an. Sinnbildlich hierfür steht der Titel der bis heute erscheinenden Verbandszeitung der Landsmannschaft: «Volk auf dem Weg»³⁶.

Am Beispiel Karl Stumpps lassen sich diese Kontinuitäten exemplarisch zeigen: Geboren 1896 in Alexanderhilf (dem heutigen Dobroleksandrivka) bei Odessa, wurde er in der Zwischenkriegszeit durch das burschenschaftlich-völkische Milieu in Tübingen geprägt, ehe er als Lehrer nach Tarutino (Bessarabien) ging. Dort begann er mit der statistischen Erhebung des «Deutschtums» in der Region³⁷. Nach seiner Rückkehr ins Deutsche Reich 1933 war er für den «Volksbund für das Deutschtum im Ausland» (VDA) und das Deutsche Ausland-Institut (DAI) in Stuttgart tätig. 1939/40 nahm er für die SS an den «Heim ins Reich»-Umsiedlungen der «Volksdeutschen» aus Bessarabien und der Bukowina teil. Nach dem Überfall des Deutschen Reichs auf die Sowjetunion am 22. Juni 1941 stand er dem bereits erwähnten «Sonderkommando Dr. Stumpp» vor, das der von Georg Leibbrandt geleiteten Politischen Hauptabteilung des Reichsministeriums für die besetzten Ostgebiete Alfred Rosenbergs unterstand. Das aus rund 80 Personen bestehende «Sonderkommando» führte in der deutsch besetzten Ukraine ethnographische und «rassische» Erhebungen der Bevölkerung durch und war Teil der deutschen Besatzungs- und Vernichtungspolitik³⁸.

³⁵ Vgl. hierzu: James Casteel, *Russia in the German Global Imaginary. Imperial Visions and Utopian Desires, 1905–1941* (University of Pittsburgh Press, 2016), 143–171.

³⁶ Die Geschichte der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland harrt, jenseits verbandseigener Publikationen, nach wie vor einer Aufarbeitung: «Volk auf dem Weg» – die Mitgliederzeitschrift der LmDR, accessed October 11, 2018, <https://lmdr.de/vadw/>. Vgl. bisher: Ute Richter-Eberl, *Ethnisch oder National? Aspekte der russlanddeutschen Emigration in Deutschland 1919–1969* (Frankfurt/Main u.a.: Peter Lang Verlag, 2001), 104–129; Krieger, *Kolonisten*, 207f. Für den breiteren Kontext russlanddeutscher Organisationen insgesamt: Gesine Wallem, «Russlanddeutsches Verbandswesen. Kurzdossiers "Russlanddeutsche und andere postsozialistische Migranten" der Bundeszentrale für politische Bildung», accessed July 13, 2017, <https://www.bpb.de/gesellschaft/migration/kurzdossiers/252538/russlanddeutsches-verbandswesen>.

³⁷ Vgl.: Hans-Christian Petersen, «The Making of Russlanddeutschtum. Karl Stumpp oder die Mobilisierung einer "Volksgruppe" in der Zwischenkriegszeit», in *Minderheiten im Europa der Zwischenkriegszeit. Wissenschaftliche Konzeptionen, mediale Vermittlung, politische Funktion*, eds. Cornelia Eisler and Silke Götsch-Elten (Münster; New York: Waxmann Verlag, 2017), 163–191.

³⁸ Vgl. hierzu bisher: Schmaltz and Sinner, «Karl Stumpp»; Sinner, «Sonderkommando Dr. Stumpp»; Brown, *A Biography of No Place*, 192–226. Der Verfasser arbeitet an einer kritischen Biographie Karl

Nach 1945 gehörte Stumpp zu den Mitbegründern der Landsmannschaft, fungierte als ihr langjähriger Vorsitzender und Herausgeber der Heimatbücher sowie von «Volk auf dem Weg». Darüber hinaus spielte er eine einflussreiche Rolle bei der Konstituierung der beiden bis heute existierenden russlanddeutschen Organisationen in den USA (der «American Historical Society of Germans from Russia», gegründet 1968, sowie der «Germans from Russia Heritage Society», gegründet 1971)³⁹.

Transnational agierende Akteure wie Karl Stumpp haben die russlanddeutschen Narrative und die Geschichtspolitik diesseits und jenseits des Atlantiks nachhaltig geprägt. Ihr Wirken ist für das Selbstverständnis der Gruppe bis heute konstitutiv, im Falle Stumpps vor allem durch die «Dati-fizierung» russlanddeutscher Geschichte in Form von Statistiken und Karten, die nach wie vor als Referenzwerke vielfältige Verwendung finden. Die Herkunft der vermeintlich «objektiven» Daten, die zu einem erheblichen Teil auf das Wirken des «Sonderkommandos» in der besetzten Ukraine zurückgehen, wird hierbei zumeist nicht reflektiert⁴⁰. Damit wird, bewusst oder unbewusst, die Strategie der Akteure selbst fortgesetzt – denn woran Gatekeeper der Geschichte wie Leibbrandt und Stumpp nach dem Zweiten Weltkrieg kein Interesse hatten, war eine Thematisierung ihrer eigenen Rolle bis 1945. Eine Konsequenz dieser jahrzehntelangen Deutungshoheit ist das selektive Erinnern an die Geschehnisse in der Ukraine während des Zweiten Weltkriegs: Während die Landsmannschaft in der bundesdeutschen Öffentlichkeit wie auch gegenüber der Bundesregierung als Vertreterin aller Russlanddeutschen auftrat, insbesondere der über 1,5 Millionen Menschen, die sich in der Sowjetunion befanden, wurde über die völkischen und nationalsozialistischen Dimensionen der eigenen jüngsten Vergangenheit nicht mehr gesprochen.

2) *Die gesetzliche Anerkennungspraxis der Bundesrepublik Deutschland:* Bis heute basiert die Zuwanderung von (Spät-)Aussiedler*innen in die Bundesrepublik Deutschland auf dem Nachweis der Zugehörigkeit zum «deutschen Volkstum». Grundlage ist Artikel 116, Absatz 1, des Grundgesetzes, in dem das «Deutschsein» nicht ausschließlich über die Staatsbürgerschaft,

Stumpps.

³⁹ Vgl. zum Kontext der Gründung dieser beiden nordamerikanischen Organisationen: Schmaltz, «What's in a Name?».

⁴⁰ Exemplarisch sei auf die Germans from Russia Settlement Locations verwiesen: «Germans from Russia Settlement Locations. Google Maps of Ancestral German Colonies (1700–1939)», accessed October 11, 2018, <https://www.germansfromrussiasettlementlocations.org/>. Ein Blick auf die zugrunde liegenden sources zeigt, dass es sich zu großen Teilen um die digitale Übertragung der Daten und Karten von Karl Stumpp in Google maps handelt. Eine historisch-kritische Kontextualisierung fehlt.

sondern alternativ auch über die «deutsche Volkszugehörigkeit» definiert wird: «Deutscher im Sinne dieses Grundgesetzes ist vorbehaltlich anderweitiger gesetzlicher Regelung, wer die deutsche Staatsangehörigkeit besitzt oder als Flüchtling oder Vertriebener deutscher Volkszugehörigkeit oder als dessen Ehegatte oder Abkömmling in dem Gebiete des Deutschen Reiches nach dem Stande vom 31. Dezember 1937 Aufnahme gefunden hat»⁴¹.

Mit diesem Artikel wurde ein direkter Zusammenhang zwischen «Deutschtum» und «Verfolgung» geschaffen: Neben dem Nachweis der «deutschen Volkszugehörigkeit» musste man auch Flüchtling oder Vertriebener sein. Der mit der Verabschiedung des Grundgesetzes befasste Parlamentarische Rat stellte bei seinen Beratungen zudem explizit fest, dass die Formulierung «Aufnahme gefunden hat» auch in die Zukunft gerichtet sei. Vertriebene und Flüchtlinge waren also nicht nur diejenigen Deutschen aus dem östlichen Europa, die sich bereits in Deutschland befanden, sondern auch diejenigen, die in der Zukunft noch kommen würden. An die Russlanddeutschen in der Sowjetunion dachten damals die Wenigsten – diese profitierten dann aber, ebenso wie die (Spät-)Aussiedler*innen aus Polen und Rumänien, in den folgenden Jahrzehnte von dieser gesetzlichen Grundlage⁴².

1953 wurden die Bestimmungen des Grundgesetzes im Bundesvertriebenengesetz präzisiert. In § 6 (Volkszugehörigkeit) heißt es dort: «Deutscher Volkszugehöriger im Sinne dieses Gesetzes ist, wer sich in seiner Heimat zum deutschen Volkstum bekannt hat, sofern dieses Bekenntnis durch bestimmte Merkmale wie Abstammung, Sprache, Erziehung, Kultur bestätigt wird»⁴³.

Es ging und geht also um das *Bekenntnis* zum «deutschen Volkstum», mithin um die Selbst-Identifikation als «deutsch». Dieses subjektive Bekenntnis muss(te) wiederum durch vermeintlich objektive Merkmale bestätigt werden, von denen Abstammung – in der Regel identifiziert durch

⁴¹ «Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (GG), Art. 116», *Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz*, accessed October 11, 2018, https://www.gesetze-im-internet.de/gg/art_116.html.

⁴² Vgl. hierzu: Panagiotidis, «Staat, Zivilgesellschaft und Aussiedlermigration»; Jannis Panagiotidis, «Spätaussiedler, Heimkehrer, Vertriebene – Russlanddeutsche im Spiegel bundesdeutscher Gesetze», *Bundeszentrale für politische Bildung*, accessed September 17, 2018, <https://www.bpb.de/gesellschaft/migration/russlanddeutsche/274597/spaetaussiedler-heimkehrer-vertriebene-russlanddeutsche-im-spiegel-bundesdeutscher-gesetze>.

⁴³ «Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge (Bundesvertriebenengesetz – BVFG), Art. 6 Volkszugehörigkeit», *Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz*, accessed October 11, 2018, https://www.gesetze-im-internet.de/bvfg/_6.html.

einen deutschen Familiennamen – eines sein kann, aber nicht zwingend sein muss.

Zugleich ging es und geht es um einen Kausalzusammenhang zwischen Aussiedlung und Krieg. Dies geschah mit Hilfe des Konzepts des «Vertreibungsdrucks», seit 1993 «Kriegsfolgeschicksal»: Der möglichen Anerkennung liegt die Annahme zugrunde, dass Deutsche in der Sowjetunion nach 1945 besonders unter den Folgen des Zweiten Weltkriegs zu leiden hatten. Diesen «Vertreibungsdruck» mussten die Aussiedler nicht individuell nachweisen. Er konnte aber überprüft werden, wenn Grund zu der Annahme bestand, dass sogenannte «vertreibungsfremde Gründe» – etwa wirtschaftlicher oder allgemein politischer Natur – die Ursache für die Aussiedlung seien. Die Ironie der Geschichte besteht darin, dass die Landsmannschaft über Jahrzehnte in Form der «Heimatauskunftsstellen» an dieser Überprüfung beteiligt war. Ursprünglich geschaffen, um Schadensfeststellungen für Entschädigungen nach dem Lastenausgleichsgesetz zu erstellen, wurden sie zunehmend auch dazu genutzt, um die «Volkszugehörigkeit» von Antragsteller*innen auf Vertriebenenausweise zu überprüfen. Zu diesem Zweck konsultierten die «Heimatauskunftsstellen» Expertennetzwerke mit Kenntnissen der jeweiligen Regionen. Die Vermittlung übernahmen die Landsmannschaften, die nicht selten auch selbst die Auskünfte gaben⁴⁴. Frühere NS-Aktivist*innen wie Stumpp und Leibbrandt erlangten auf diesem Weg nach 1945 eine Definitionshoheit darüber, wer einen «richtigen» russlanddeutschen Lebenslauf hatte – und wer nicht.

Als die Sowjetunion im Zuge von *Perestrojka* und *Glasnost* 1987 ihr restriktives Ausreiseregime lockerte und die Emigration gen Westen in den 1990er Jahren zu einer Massenbewegung wurde, war es genau dieses «ethnische Ticket», das die Bundesrepublik für die Russlanddeutschen zum naheliegenden Ziel machte. Mit Anerkennung des Status als (Spät-)Aussiedler erhielten sie die deutsche Staatsbürgerschaft und weitere Integrationshilfen. Grundlage dieser im Vergleich zu anderen Zuwanderungsgruppen ethnisch privilegierten Migration⁴⁵ war der Nachweis des «Deutschseins» und des «Kriegsfolgeschicksals». Hierbei wurden vom westdeutschen Staat nationalsozialistische Kategorien übernommen. Bekanntestes Beispiel ist die «Deutsche Volksliste»: Zunächst angewandt auf die besetzten polnischen

⁴⁴ Vgl.: Jannis Panagiotidis, «“The Oberkreisdirektor Decides Who Is a German”: Jewish Immigration, German Bureaucracy, and the Negotiation of National Belonging, 1953–1990», *Geschichte und Gesellschaft* 38 (2012): 503–533.

⁴⁵ Vgl. hierzu u.a.: Rainer Münz and Rainer Ohliger, eds., *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and the post-Soviet Successor States in Comparative Perspective* (London, 2003); Jannis Panagiotidis, *The Unchosen Ones. Diaspora, Nation, and Migration in Israel and Germany* (Bloomington: Indiana University Press, 2019).

Gebiete, wurde sie nach dem 22. Juni 1941 auch auf die Teile der Sowjetunion ausgedehnt, die unter die Verwaltung des von Rosenberg geführten «Ministeriums für die besetzten Ostgebiete» gestellt wurden. Die «Deutsche Volksliste» stellte ein zentrales Selektionsinstrument dar, mit dem im Rahmen der Besatzungspolitik zwischen «deutschen» und «fremdvölkischen» Menschen unterschieden wurde. 1943 erhielten auf diesem Weg rund 200 000 «Volksdeutsche» im «Reichskommissariat Ukraine» die reichsdeutsche Staatsangehörigkeit verliehen⁴⁶. Als mit dem weiteren Vorrücken der Roten Armee bald darauf der Rückzug gen Westen begann, wurden die ukrainischen «Volksdeutschen» in Litzmannstadt/Lodz durch die Einwandererzentralstelle (EWZ) des Reichssicherheitshauptamtes (RSHA) der SS erneut erfasst⁴⁷. Die Bundesrepublik Deutschland hat diese Kategorien und Daten für die Anerkennungsverfahren der Vertriebenen und Aussiedler übernommen – im Falle der «Deutschen Volksliste Ukraine» konkret in Form des Gesetzes zur Regelung von Fragen der Staatsangehörigkeit vom Februar 1955: Diejenigen, die gemäß der «Volksliste» Reichsdeutsche waren, erhielten auch die bundesdeutsche Staatsbürgerschaft. Darüber hinaus wurden Nachweise der Mitgliedschaft in nationalsozialistischen Organisationen als Indizien für «Deutschstämmigkeit» anerkannt⁴⁸. In diesem Sinne konnte sich eine nationalsozialistische Vergangenheit für die Antragsteller*innen nach 1945 also als sehr vorteilhaft erweisen, was ein bezeichnendes Licht auf die Kontinuitäten im deutschen Rechtsverständnis und Verwaltungshandeln wirft. Zugleich war die Fokussierung des Gesetzgebers auf «deutsches Volkstum» und «Kriegsfolgenschicksal» jedoch einer Auseinandersetzung mit der Rolle einheimischer Deutscher während der deutschen Okkupation der Ukraine alles andere als förderlich; Weder im privaten, familiären Kreis und schon gar nicht in der Öffentlichkeit sollten Schatten auf das eigene, «deutsche Ticket» fallen.

3) *Die sowjetische Erfahrung*: Die Menschen, die ab Ende der 1980er Jahre in die Bundesrepublik Deutschland emigrierten, brachten vielfältige

⁴⁶ Die «Deutsche Volksliste Ukraine» gliederte sich in vier Kategorien. Personen, die von zwei «rein deutschen Elternteilen» oder einem «fremdvölkischen» abstammten und sich ihr «Deutschtum» bewahrt hatten (Gruppen 1 und 2) erhielten die reichsdeutsche Staatsangehörigkeit. Die in der Gruppe 3 registrierten («reinblütige» Deutsche, die sich der «fremdvölkischen Umgebung» angepasst hatten) wurde die Staatsangehörigkeit auf Widerruf verliehen. Gruppe 4 wurde nicht weiter präzisiert, diese Menschen erhielten die reichsdeutsche Staatsangehörigkeit jedoch nicht. Vgl. hierzu: Fleischhauer, *Das Dritte Reich*, 185–193. Vgl. zur «Deutschen Volksliste», *Carl von Ossietzky. Universität Oldenburg*, accessed October 11, 2018, ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32838 (Stand 19.11.2014).

⁴⁷ Hierzu grundlegend: Andreas Strippel, *NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas. Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle der Sicherheitspolizei und des SD 1939–1945* (Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2011).

⁴⁸ Vgl.: Panagiotidis, *The Unchosen Ones*, 52f, 98.

sowjetische Erfahrungen mit, sie waren, zumal die Älteren unter ihnen, *auch* Sowjetmenschen. Diese sowjetischen Erfahrungen bestanden, wie skizziert, nicht nur aus Verfolgung und Unterdrückung, sondern ebenso aus dem Streben nach Normalisierung und sozialem Aufstieg. Aber sie bestanden eben auch daraus, dass man öffentliche Bekenntnisse als Deutsche mied und allenfalls zuhause Deutsch sprach. Und sie bestanden aus dem aus der Stalinzeit tradierten Vorwurf der Kollaboration: *Nemcy – Fašisty*. Dieses Stigma wurde zwar durch die teilweise Rehabilitation 1964 offiziell zurückgenommen. Aber auch hiernach gab es fortwährende alltagskulturelle und staatlich-systematische Benachteiligungen, indem etwa der gesetzlich gewährte Deutschunterricht vielerorts de facto nicht stattfand, da es an Büchern und Lehrpersonal mangelte, oder bei der Beschränkung des Zugangs zu höheren Bildungseinrichtungen für Sowjetbürger*innen deutscher Nationalität⁴⁹. Wer diese Erfahrungen mitbrachte, vermied es nach der Ankunft in der Bundesrepublik Deutschland, kritische Fragen an die Zeit des Zweiten Weltkriegs zu stellen. Zumal die gesetzliche Basis für die Einwanderung in die Bundesrepublik ja gerade auf einer Betonung des «Deutschtums» und der eigenen Verfolgungsbio-graphie beruhte.

Perspektiven

Die Ereignisse des Zweiten Weltkriegs sind in den Gedächtnissen russland-, und damit auch schwarzmeerdeutscher Familien, sehr präsent. Es dominiert hierbei das skizzierte Opfernarrativ. Zugleich existieren unterhalb dieser «Meistererzählung» zahlreiche weitere Erinnerungen und Selbstbeschreibungen. Pionierstudien der Oral History wie jene des Teams um Gabriele Rosenthal⁵⁰ haben die große Heterogenität, aber auch die intergenerationellen Spannungen und Brüche aufgezeigt, die das Verhältnis von individueller Positionierung und kollektiven Narrativen prägen. Eine mögliche Verbindung der eigenen Familiengeschichte zum Nationalsozialismus ist hierbei sicherlich der neuralgischste Punkt, über den sich kaum ohne Emotionen und nur unter der Gefahr größerer Verwerfungen sprechen lässt. Das Leben unter nationalsozialistischer Besatzung und die Migration ins Deutsche Reich gehören bis heute zu den Abschnitten russlanddeutscher Vergangenheit, die in den meisten Familien kaum angesprochen, geschweige denn in einer nachvollziehbaren Form an die nächsten Generationen weitergegeben wurden. Sie sind aber latent vorhanden, teilweise verbunden mit Mythenbildungen, mit denen ein bestimmtes Selbstbild aufrecht

⁴⁹ Vgl. hierzu detailliert: Pinkus and Fleischhauer, *Die Deutschen in der Sowjetunion*, 400–471; Irina Mukhina, *The Germans of the Soviet Union* (London; New York: Routledge, 2007); sowie: Krieger, *Kolonisten*, 140–156.

⁵⁰ Rosenthal, Stephan and Radenbach, *Brüchige Zugehörigkeiten*.

erhalten werden soll, an dem es häufig innerhalb der Familie bereits mehr oder weniger offene Zweifel gibt⁵¹. Dies macht die Frage, wie der Weg zu einem vollständigeren, auch Widersprüche beinhaltenden/enthaltenden Erinnern an den Zweiten Weltkrieg aussehen könnte, umso dringlicher.

Eine seitens der Interessenorganisationen immer wieder vorgebrachte Klage lautet, dass die bundesdeutsche Mehrheitsgesellschaft nichts über die russlanddeutsche Geschichte wisse und es entsprechend auch keine Anerkennung der Leidenserfahrung gebe. Zwar existiert in Detmold das Museum für russlanddeutsche Kulturgeschichte⁵², und in Nürnberg entsteht, in enger Kooperation mit der Landsmannschaft, ein «Bayerisches Kulturzentrum der Deutschen aus Russland»⁵³ – das Wissen um die russlanddeutsche Geschichte ist aber jenseits der In-Group in der Tat nach wie vor gering. In den letzten Jahren sind einige neue Formate zur Wissensvermittlung entstanden, darunter mit dem «mBook russlanddeutsche Kulturgeschichte» ein digitales Schulbuch⁵⁴ sowie verschiedene, öffentlichkeitswirksame Publikationen der Bundeszentrale für politische Bildung (Online und Print)⁵⁵. Damit wurde die Basis an fundierten und leicht zugänglichen Informationen deutlich verbreitert. Es bleibt jedoch abzuwarten, ob auf diese Weise mittelfristig eine verbesserte Wahrnehmung russlanddeutscher Geschichte und Gegenwart erreicht werden kann. Dies wäre sowohl für die russlanddeutsch-bundesdeutsche Befindlichkeit insgesamt wie auch für den hier interessierenden Kontext ausgesprochen wichtig. Denn ohne das

⁵¹ Vgl. hierzu das Beispiel der verschiedenen Generationen der Familie Gertz (Name anonymisiert): Rosenthal, Stephan and Radenbach, *Brüchige Zugehörigkeiten*, 141–168. Insgesamt zum Sprechen oder Schweigen über die NS-Zeit in familiären Kontexten: Harald Welzer, Sabine Moller and Karoline Tschuggnall, «Opa war kein Nazi». *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis* (Frankfurt/Main: Fischer, 2002).

⁵² *Museum für russlanddeutsche Kulturgeschichte*, accessed October 11, 2018, <https://www.russlanddeutsche.de/de/>.

⁵³ *Bayerisches Kulturzentrum der Deutschen aus Russland (BKDR)*, accessed October 11, 2018, <http://bkdr.de/>.

⁵⁴ *Mbook Russlanddeutsche kulturgeschichte – ein digitales schulbuch*, accessed October 11, 2018, <https://rd.institut-fuer-digitales-lernen.de/mbook/>.

⁵⁵ *Bundeszentrale für politische Bildung*, accessed September 17, 2018, <https://www.bpb.de/gesellschaft/migration/russlanddeutsche/>; «Kurzdossiers. Russlanddeutsche und andere postsozialistische Migranten», *Bundeszentrale für politische Bildung*, accessed September 17, 2018, <https://www.bpb.de/gesellschaft/migration/kurzdossiers/252533/russlanddeutsche-und-andere-postsozialistische-migranten>; Krieger, *Kolonisten*; «Informationen zur politischen Bildung Nr. 340/2019. (Spät-)Aussiedler in der Migrationsgesellschaft», *Bundeszentrale für politische Bildung*, accessed September 17, 2018, <https://www.bpb.de/izpb/298551/spaet-aussiedler-in-der-migrationsgesellschaft>.

Gefühl der Anerkennung wird es vermutlich auch weiterhin nur sehr begrenzt eine inhaltliche Öffnung auf Seiten der Russlanddeutschen geben⁵⁶.

Auf der anderen Seite ist es an den Selbstorganisationen der Gruppe, vom Deutungsmonopol der «eigenen» Geschichte Abstand zu nehmen. Was im individuellen Gespräch möglich ist, die Benennung von Hybridität, von blinden Flecken und das Stellen kritischer Fragen, sollte auch im kulturellen Gedächtnis sichtbar werden. Dass dies kein einfacher und im Zweifelsfall auch ein schmerzhafter Weg ist, wurde bereits beschrieben. Im Sinne der Vielfalt und Wandlungen russlanddeutscher Geschichte sowie des Wiederfindens möglichst vieler in der gemeinsamen Erzählung (besser: in den gemeinsamen Erzählungen) sollte er jedoch beschritten werden.

Als Beispiel, wie dies aussehen könnte, möchte ich abschließend eine Ausstellung vorstellen, die seit 2018 am Museum für russlanddeutsche Kulturgeschichte in Detmold zu sehen ist und die in enger Kooperation mit dem Regionalhistorischen Museum Odessa entstand. Unter dem Obertitel «Volksgenosse oder Feind des Volkes? Die doppelte Diktaturerfahrung der Schwarzmeerdeutschen»⁵⁷ wird anhand exemplarischer Biographien – eine davon ist diejenige Karl Stumpfs – die schwarzmeerdeutsche Geschichte unter sowjetischer und nationalsozialistischer Besatzung erstmals museal thematisiert. Als konzeptionelle Klammer fungiert der Begriff der «doppelten Diktaturerfahrung»: Er impliziert keine Gleichsetzung der beiden Diktaturen oder der unter ihnen gemachten Erfahrungen, sondern dient dazu, die bisher getrennt bzw. nur einseitig präsenten Sachverhalte gemeinsam zu betrachten, nach ihren Verflechtungen zu fragen und sie auf diese Weise miteinander in Beziehung zu setzen. Der biographische Zugriff ermöglicht zudem den Blick auf den weiteren Lebensweg der Protagonist*innen und damit auch über das Jahr 1945 hinaus. Den Besucher*innen der Ausstellung stellt sich auf diese Weise die Frage nach dem Umgang mit der Ereignisgeschichte des Zweiten Weltkriegs bis in unsere Gegenwart.

Zur Eröffnung der Ausstellung wurde die Frage der schwarzmeerdeutschen Beteiligung an der NS-Besatzungspolitik im Rahmen einer

⁵⁶ In diesem Sinne auch der Vortrag von Alexander Frohn (Freiburg/Breisgau), Diktaturerfahrungen und Migration aus psychotherapeutischer Perspektive, im Rahmen der Tagung «Diktatur und Exil. Diktaturerfahrungen der Russlanddeutschen in vergleichender Perspektive» des Museums für russlanddeutsche Kulturgeschichte (Detmold), des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa (BKGE) (Oldenburg) sowie des Instituts für Migrationsforschung und Interkulturelle Studien (IMIS) der Universität Osnabrück vom 30.11.–01.12.2017 in Detmold. Eine Publikation der Beiträge ist in Vorbereitung.

⁵⁷ «Sonderausstellung "Volksgenosse oder Feind des Volkes"», *Museum für russlanddeutsche Kulturgeschichte*, accessed October 11, 2018, <https://www.russlanddeutsche.de/de/museum/ausstellungen/sonderausstellung-volksgenosse-oder-feind-des-volkes.html>.

Podiumsdiskussion aufgegriffen. Die Diskussion verlief durchaus kontrovers, brachte aber auch mehrere persönliche Erzählungen aus dem Publikum hervor, die augenscheinlich nicht leicht fielen, zugleich aber verdeutlichten, dass es einen Bedarf an Austausch über bisher kaum thematisierte Seiten der Vergangenheit gibt.

Die Ausstellung ist bisher auf reges Interesse gestoßen und positiv besprochen worden⁵⁸. Sie läuft noch bis Ende Juli 2020. Danach ist geplant, Teile von ihr in die Dauerausstellung zu integrieren. Dies wäre konkret für das Museum ebenso wie grundsätzlich zu begrüßen. Denn die Thematisierung von Ambivalenzen und auch der «dunklen» Seite der eigenen Geschichte ist meines Erachtens kein Makel und keine Schwäche, sondern eine Stärke.

Ганс-Крістіан Петерсен

ВИБІРКОВІ СПОГАДИ. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В УКРАЇНІ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ РОСІЙСЬКИХ НІМЦІВ

Друга світова війна до сьогоднішнього дня становить центральний орієнтир для групи людей, які зазвичай визначаються в дослідженнях терміном «російські німці». Колективні примусові переселення, які розпочалися згідно з наказом Верховної Ради СРСР від 28 серпня 1941 р. і під час яких до кінця 1941 р. до Сибіру та Казахстану було переселено близько 900 000 осіб, при цьому близько 150 000 людей загинули внаслідок переселення, голоду чи примусових робіт, утворюють центральну складову віктимного наративу з сильно емоційно зарядженою претензією на абсолютність, презентованого товариствами російських німців та пов'язаними з ними істориками. Враховуючи болісний досвід, це повністю зрозуміло, але, з іншого боку, це також означає, що всі аспекти історії, які не відповідають даній інтерпретації, залишаються прихованими. Це стає очевидним в українських регіонах: у той час, як німецькомовне населення на сході України зазнало сталінської політики насильницького переселення, на заході та в центральній частині країни воно брало участь у німецькій політиці окупації та винищення. Відповідно у такому випадку мова йде про аспекти історії злочинців, а не жертв. Їх дослідження виявляє численні лакуни, які до цього часу навряд чи заповнені в «офіційній» груповій культурній пам'яті.

⁵⁸ Э. В. Петерс, «Выставка в Детмольте», Ежегодник Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев, no. 4 (2018): 300–302.

У статті окреслюється та критично осмислюється розвиток політики пам'яті та історії про період Другої світової війни в Україні, презентованих «російськими німцями». Визначено три причини розвитку вибіркової пам'яті: історія спільноти німців з Росії, практика юридичного визнання Федеративної Республіки Німеччина та радянський досвід цих людей. Водночас події Другої світової війни в Україні досі широко присутні в сімейних спогадах причорноморських німецьких родин. Це провокує питання про можливий вигляд більш повної версії пам'яті про Другу світову війну, яка б включала і суперечливі моменти. Тож, для обговорення пропонуються перспективи відкриття культурної пам'яті російських німців.

Ключові слова: російські німці, чорноморські німці, міграція, Друга світова війна, етнічні німці, культурна пам'ять, вибіркова пам'ять, гетерогенність.

Hans-Christian Petersen

SELECTIVE MEMORY. THE SECOND WORLD WAR IN UKRAINE IN THE HISTORICAL MEMORY OF RUSSIAN GERMANS

The Second World War is still the central point of reference for the group, which is mostly subsumed in research under the term “Russian Germans”. In particular, the collectively forced relocations that began with the decree of the Supreme Soviet of the USSR on August 28, 1941— and in the course of which around 900,000 individuals were relocated to Siberia and Kazakhstan by the end of 1941, and around 150,000 persons died through resettlement, hunger or forced labor — form the core of a victim narrative that is represented by Russian-German associations and historians close to them with a highly emotionally charged claim to absoluteness. This is understandable in view of the painful experiences endured, but on the other hand, it also means that all facets of the history that do not correspond to this interpretation are hidden. It becomes clear in the Ukrainian areas: while the German-speaking population in eastern Ukraine was affected by the Stalinist forced resettlement policy, it participated in the German occupation and extermination policy in the western and central parts of the country. It is therefore a question of the dimensions of a perpetrator's story and not a victim's story. Its research reveals numerous desiderata and has to date hardly appeared in the group's “official” cultural memory.

In the article, the development of the Russian-German politics of memory and history of the Second World War in Ukraine are traced and subjected to critical reflection. There are three reasons for developing selective memory: the history of the community of Germans from Russia, the practice of the legal recognition of the Federal Republic of Germany, and the Soviet experience of the population. At the same time, the events of the Second World War in Ukraine are still very present in the memories of Black Sea German families. This raises the question of what a more complete memory, including a contradictory remembrance of the Second World War, might look like. Finally, perspectives of an opening up of Russian-German cultural memory are broached for discussion.

Keywords: Russian Germans, Black Sea Germans, migration, Second World War, Ethnic Germans, cultural memory, selective memory, heterogeneity.

Bibliography

- Aisfeld, Alfred, and Andrii Kohut, eds. *Velykyi teror v Ukraini: nimetska operatsiia 1937–1938 rr.* Kyiv: K.I.S., 2018.
- Armbrorst, Kerstin. *Ablösung von der Sowjetunion. Die Emigrationsbewegung der Juden und Deutschen vor 1987.* Münster u.a.: LIT Verlag, 2001.
- Asche, Matthias, and Ulrich Niggemann, eds. *Das leere Land. Historische Narrative von Einwanderergesellschaften.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2015.
- Baujer, Vladimir, and Tat'jana Ilarionova. *Rossijskie nemcy: pravo na nadezhdu. K istorii nacional'nogo dvizhenija naroda (1955–1993).* Moskva: Respublika, 1995.
- Bayerisches Kulturzentrum der Deutschen aus Russland (BKDR). Accessed October 11, 2018. <http://bkdr.de/>.
- Berkhoff, Karel C. *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule.* Cambridge, MA; London: Harvard University Press, 2004.
- Brake, Klaus. *Lebenserinnerungen russlanddeutscher Einwanderer. Zeitgeschichte und Narrativik.* Berlin; Hamburg: Dietrich Reimer Verlag, 1998.
- Brandes, Detlef. *Von den Zaren adoptiert. Die deutschen Kolonisten und die Balkansiedler in Neurussland und Bessarabien 1751–1914.* München: Oldenbourg Verlag, 1993.
- Brandes, Detlef, and Victor Dönninghaus, eds. *Bibliographie zur Geschichte und Kultur der Russlanddeutschen.* Vol. 2 of «Von 1917 bis 1998». München: Oldenbourg, 1999.
- Brandes, Detlef, Margarete Busch, and Kristina Pavlović. *Bibliographie zur Geschichte und Kultur der Russlanddeutschen.* Vol. 1 of «Von der Einwanderung bis 1917». München: Oldenbourg, 1994.

- Brown, Kate. *A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland.* Cambridge; London: Harvard University Press, 2003.
- Brubaker, Rogers. «Ethnicity without Groups.» In *Archives européennes de sociologie XLIII*, 2 (November 2002).
- Buchsweiler, Meir. *Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität?* Gerlingen: Bleicher Verlag, 1984.
- Bugaj, Nikolaj, Viktor Dizendorf, Tat'jana Ilarionova, Jurij Petrov, and Valentina Chebotareva. *Nemcy: 250 let v Rossii.* Vol. 1–2. Moskva: Grif, 2012.
- Bundeszentrale für politische Bildung. Accessed September 17, 2018. <https://www.bpb.de/gesellschaft/migration/russlanddeutsche/>.
- Casteel, James. *Russia in the German Global Imaginary. Imperial Visions and Utopian Desires, 1905–1941.* University of Pittsburgh Press, 2016.
- Chyrko, Bohdan, Larysa Yakovleva, and Serhii Pyshko, eds. *Nimtsi v Ukraini 20–30-ti rr. XX st. Zbirka dokumentiv derzhavnykh arkhiviv Ukrainy.* Kyiv, 1994.
- Dahlmann, Dittmar, and Ralph Tuchtenhagen, eds. *Zwischen Reform und Revolution. Die Deutschen an der Wolga 1860–1917.* Essen: Klartext, 1994.
- Dal'mann, Dittmar, and Galina Smagina, eds. *Nemcy v Rossii: nemeckij mir Sankt-Peterburga.* Sankt-Peterburg: Rostok, 2015.
- Dalos, György. *Geschichte der Russlanddeutschen. Von Katharina der Großen bis zur Gegenwart.* München: C.H. Beck Verlag, 2014.
- Dean, Martin. «Soviet Ethnic Germans in the Reich Commissariat Ukraine, 1941–1994.» In *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, edited by Ray Brandon and Wendy Lower. Bloomington: Indiana University Press, 2010.
- «Deportationen in Stalins Sowjetunion. Das Schicksal der Russlanddeutschen und anderer Nationalitäten. Nordost-Archiv.» *Zeitschrift für Regionalgeschichte. Neue Folge* 21 (2012).
- «Deutschen Volksliste.» *Carl von Ossietzky Universität Oldenburg.* Accessed October 11, 2018. ome-lexikon.uni-oldenburg.de/p32838.
- Diner, Dan, ed. *Zivilisationsbruch. Denken nach Auschwitz.* Frankfurt/Main: Fischer Verlag, 1988.
- Dönninghaus, Victor. *Minderheiten in Bedrängnis. Die sowjetische Politik gegenüber Deutschen, Polen und anderen Diaspora-Nationalitäten 1917–1938.* München: Oldenbourg Verlag, 2009.
- Dönninghaus, Victor. *Revolution, Reform und Krieg. Die Deutschen an der Wolga im ausgehenden Zarenreich.* Essen: Klartext, 2002.

Dönninghaus, Victor, Jannis Panagiotidis, and Hans-Christian Petersen, eds. *Jenseits der «Volksgruppe»: Neue Perspektiven auf die Russlanddeutschen zwischen Russland, Deutschland und Amerika*. Berlin; Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2018.

«Eine Bilanz des Schreckens.» *Geschichte der Deutschen aus Russland*. Accessed October 9, 2018. <https://deutscheausrussland.de/2017/03/27/eine-bilanz-des-schreckens/>.

Eisfeld, Alfred, and Victor Herdt, eds. *Deportation, Sondersiedlung, Arbeitsarmee: Deutsche in der Sowjetunion 1941 bis 1956*. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1996.

Fleischhauer, Ingeborg. *Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983.

Fleischhauer, Ingeborg. *Die Deutschen im Zarenreich. Zwei Jahrhunderte deutsch-russische Kulturgemeinschaft*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1986.

Franzen, Erik, and Martin Schulze Wessel, eds. *Opfernarrative. Konkurrenzen und Deutungskämpfe in Deutschland und im östlichen Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*. München: Oldenbourg, 2012.

German, Arkadij. *Nemeckaja avtonomija na Volge. 1918–1941*. Vol. 1, 2. Saratov: Izdatel'stvo Saratovskogo universiteta, 1992, 1994.

«Germans from Russia Settlement Locations. Google Maps of Ancestral German Colonies (1700–1939).» Accessed October 11, 2018. <https://www.germansfromrussiasettlementlocations.org/>.

«Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge (Bundesvertriebenengesetz – BVFG), Art. 6 Volkszugehörigkeit.» *Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz*. Accessed October 11, 2018. https://www.gesetze-im-internet.de/bvfg/_6.html.

«Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland (GG), Art. 116.» *Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz*. Accessed October 11, 2018. https://www.gesetze-im-internet.de/gg/art_116.html.

«Informationen zur politischen Bildung Nr. 340/2019. (Spät-)Aussiedler in der Migrationsgesellschaft.» *Bundeszentrale für politische Bildung*. Accessed September 17, 2018. <https://www.bpb.de/izpb/298551/spaet-aussiedler-in-der-migrationsgesellschaft>.

Ivanov, Oleksandr, and Ihor Ivankov. «Polityka natsyistskoho rezhymu stosovno etnichnykh nimtsiv Ukrainy.» *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, no. 3 (2005): 83–95.

Kaiser, Markus, and Michael Schönhuth, eds. *Zuhause? Fremd? Migrations- und Beheimatungsstrategien zwischen Deutschland und Eurasien*. Bielefeld: Transcript, 2015.

Kaplunovsky, Alexander. «Auch in Moskwa habe ich Ursache zufrieden zu sein». *Christian von Schlözers Privatkorrespondenz mit der Familie. Akademische Lebenswelten, Wissens- und Kulturtransfer in Russland am Beginn des 19. Jahrhunderts*. Berlin/Münster: LIT Verlag, 2014.

Kindler, Robert. «Sowjetische Menschen. Russlanddeutsche zwischen Integration und Emigration.» *Osteuropa* 67, no. 9–10 (2017): 138–151.

Klimeniouk, Nikolai. «Fleißige deutsche Opfer, frustrierte russische Täter. Russlanddeutsche in den bundesdeutschen Medien.» *Bundeszentrale für politische Bildung*. Accessed October 11, 2018. www.bpb.de/gesellschaft/migration/russlanddeutsche/276854/fleissigedeutsche-opfer-frustrierte-russische-taeter.

Koval, Mykhailo, and Petro Medvedok. «Folksdoiche v Ukraini (1941–1944 rr.).» *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, no. 5 (1992): 15–22.

Krieger, Viktor. *Bundesbürger russlanddeutscher Herkunft. Historische Schlüsselerfahrungen und kollektives Gedächtnis*. Berlin: Klappentext, 2013.

Krieger, Viktor. *Kolonisten, Sowjetdeutsche, Aussiedler. Eine Geschichte der Russlanddeutschen*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2015.

Krieger, Viktor. *Rotes Deutsches Wolgaland. Zum 100. Jubiläum der Gründung der Wolgadeutschen Republik. Eine populärwissenschaftliche Darstellung*. Düsseldorf: Vereinigung zur Integration der Russlanddeutschen Aussiedler e.V., 2018.

Kurilo, Olga. *Die Lebenswelten der Deutschen in Zeiten des Umbruchs (1917–1991). Ein Beitrag zur kulturellen Mobilität und zum Identitätswandel*. Essen: Klartext, 2010.

«Kurzdossiers. Russlanddeutsche und andere postsozialistische Migranten.» *Bundeszentrale für politische Bildung*. Accessed September 17, 2018. <https://www.bpb.de/gesellschaft/migration/kurzdossiers/252533/russlanddeutsche-und-andere-postsozialistische-migranten>.

Lane, Adolf. «Die deutsche Literatur zur allgemeinen Geschichte der Wolgakolonien.» *Deutsche Erde. Zeitschrift für Deutschkunde* 9 (1910): 18–21, 53–55.

Long, James W. *From Privileged to Dispossessed. The Volga Germans, 1860–1917*. Lincoln; London: University of Nebraska Press, 1988.

Lower, Wendy. «Hitler's "Garden of Eden" in Ukraine. Nazi Colonialism, Volksdeutsche and the Holocaust, 1941–1944.» In *Gray Zones, Ambiguity and Compromise in the Holocaust and Its Aftermath*, edited by Jonathan Petropoulos and John K. Roth. New York; Oxford: Berghahn Books, 2005.

Mbook Russlanddeutsche kulturgeschichte – ein digitales schulbuch. Accessed October 11, 2018. <https://rd.institut-fuer-digitales-lernen.de/mbook/>.

Mukhina, Irina. *The Germans of the Soviet Union*. London; New York: Routledge, 2007.

Münz, Rainer, and Rainer Ohliger, eds. *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and the post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*. London, 2003.

Museum für russlanddeutsche Kulturgeschichte. Accessed October 11, 2018. <https://www.russlanddeutsche.de/de/>.

Myeshkov, Dmytro. «Die Deutschen in der Ukraine während der Besatzung 1941–1944.» In *Nationalsozialismus und Regionalbewusstsein im östlichen Europa. Ideologie, Machtausbau, Beharrung*, edited by Burkhard Olschowsky and Ingo Loose. München: De Gruyter Oldenbourg, 2016.

Myeshkov, Dmytro. *Die Schwarzmeerdeutsche und ihre Welten 1781–1871*. Düsseldorf: Klartext Verlag, 2008.

Myeshkov, Dmytro. «Die Ukrainedeutschen am Vorabend, während und in den ersten Jahren nach dem Zweiten Weltkrieg.» Accessed October 11, 2018. <https://www.ikgn.de/cms/index.php/wissenschaftliche-mitarbeiterinnen/dr-dmytro-myeshkov>.

Neutatz, Dietmar. *Die deutsche Frage im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien: Politik, Wirtschaft, Mentalitäten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856–1914)*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1993.

Panagiotidis, Jannis. «Russlanddeutsche Spätaussiedler. Soziale Charakteristika, Netzwerke und Selbstverständnis.» *Osteuropa* 69, no. 9–11 (2019): 43–62.

Panagiotidis, Jannis. «Spätaussiedler, Heimkehrer, Vertriebene – Russlanddeutsche im Spiegel bundesdeutscher Gesetze.» *Bundeszentrale für politische Bildung*. Accessed September 17, 2018. <https://www.bpb.de/gesellschaft/migration/russlanddeutsche/274597/spaetaussiedler-heimkehrer-vertriebene-russlanddeutsche-im-spiegel-bundesdeutscher-gesetze>.

Panagiotidis, Jannis. «Staat, Zivilgesellschaft und Aussiedlermigration 1950–1989.» In *Handbuch «Staat und Migration in Deutschland seit dem 17. Jahrhundert»*, edited by Jochen Oltmer. München: De Gruyter Verlag, 2015.

Panagiotidis, Jannis. «“The Oberkreisdirektor Decides Who Is a German”: Jewish Immigration, German Bureaucracy, and the Negotiation of National Belonging, 1953–1990.» *Geschichte und Gesellschaft* 38 (2012): 503–533.

Panagiotidis, Jannis. *The Unchosen Ones. Diaspora, Nation, and Migration in Israel and Germany*. Bloomington: Indiana University Press, 2019.

Peters, Je. V. «Vystavka Detmol'de.» *Ezhegodnik Mezhdunarodnoj associacii sledovatelej storii kul'tury rossijskih nemcev*, no. 4 (2018): 300–302.

Petersen, Hans-Christian. «“Als ob sie kein Leben gehabt hätten”. Russlanddeutsche Alltagsgeschichte zwischen Stalinismus und Perestroika.» *Bundeszentrale für politische Bildung*. Accessed October 9, 2018. <http://www.bpb.de/gesellschaft/migration/russlanddeutsche/274757/als-ob-sie-kein-leben-gehabt-haetten>.

Petersen, Hans-Christian. «The Making of Russlanddeutschtum. Karl Stumpp oder die Mobilisierung einer “Volksgruppe” in der Zwischenkriegszeit.» In *Minderheiten im Europa der Zwischenkriegszeit. Wissenschaftliche Konzeptionen, mediale Vermittlung, politische Funktion*, edited by Cornelia Eisler and Silke Götsch-Elten. Münster; New York: Waxmann Verlag, 2017.

Petersen, Hans-Christian. «Zwischen “Klein-Moskau” und der “Alternative für Russlanddeutschland.”» *Stereotyp und Geschichte*. Accessed February 11, 2018. www.stereotyp-und-geschichte.de/zwischen-klein-moskau-und-der-alternative-fuer-russlanddeutschland.

Petersen, Hans-Christian, and Tobias Weger. «Neue Begriffe, alte Eindeutigkeiten? Zur Konstruktion von “deutschen Volksgruppen” im östlichen Europa.» In *Nach dem Großen Krieg 1918–1923*, in *Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* 25 (2017): 177–199.

Peitzmeier, Sabine Ipsen, and Markus Kaiser, eds. *Zuhause fremd. Russlanddeutsche zwischen Russland und Deutschland*. Bielefeld: Transkript, 2006.

Pfister-Heckmann, Heike. *Sehnsucht Heimat? Die Russlanddeutschen im niedersächsischen Landkreis Cloppenburg*. Münster u.a.: Waxmann, 1998.

Pinkus, Benjamin, and Ingeborg Fleischhauer. *Die Deutschen in der Sowjetunion. Geschichte einer nationalen Minderheit im 20. Jahrhundert*; Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1987.

Pivovarov, Nikita. «The Policy of the CPSU Central Committee towards the Soviet Germans and Crimean Tatars in the Time of Perestroika.» In *Jenseits der «Volksgruppe»: Neue Perspektiven auf die Russlanddeutschen zwischen Russland, Deutschland und Amerika*, edited by Victor Dönninghaus, Jannis Panagiotidis and Hans-Christian Petersen. Berlin; Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2018.

Podolsky, Anatoly. «Collaboration in Ukraine during the Holocaust. Aspects of Historiography and Research.» In *The Holocaust in Ukraine. New Sources and Perspectives. Conference Presentations*; United States Holocaust Memorial Museum. Center for Advanced Holocaust Studies. Washington: DC, 2013.

Retterath, Hans-Werner, ed. *Russlanddeutsche Kultur: eine Fiktion?* Freiburg, 2006.

Richter-Eberl, Ute. *Ethnisch oder National? Aspekte der russlanddeutschen Emigration in Deutschland 1919–1969*. Frankfurt/Main u.a.: Peter Lang Verlag, 2001.

Rosenthal, Gabriele, Viola Stephan, and Niklas Radenbach. *Brüchige Zugehörigkeiten. Wie sich Familien von «Russlanddeutschen» ihre Geschichte erzählen*. Frankfurt; New York: Campus Verlag, 2011.

Römhild, Regina. *Die Macht des Ethnischen. Grenzfall Russlanddeutsche. Perspektiven einer politischen Anthropologie*. Frankfurt/Main u.a.: Peter Lang Verlag, 1998.

Schaubert, Medina. «“Der Fall Lisa” – Entwicklungen in Berlin Hellersdorf-Marzahn.» *Bundeszentrale für politische Bildung*. Accessed October 9, 2018. <https://www.bpb.de/gesellschaft/migration/russlanddeutsche/271945/der-fall-lisa-entwicklungen-in-berlin-hellersdorf-marzahn>.

Schmaltz, Eric. «Reform, “rebirth” and regret: The rise and decline of the ethnic-German nationalist Wiedergeburt movement in the USSR and CIS, 1987–1993.» *Nationalities Papers* 26, no. 2 (1998): 215–247.

Schmaltz, Eric. «What’s in a Name? Russian Germans, German Russians, or Germans from Russia, and the Challenge of Hybrid Identities.» In *Jenseits der «Volksgruppe»: Neue Perspektiven auf die Russlanddeutschen zwischen Russland, Deutschland und Amerika*, edited by Victor Dönninghaus, Jannis Panagiotidis and Hans-Christian Petersen. Berlin; Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2018.

Schmaltz, Eric, and Samuel Sinner. «Karl Stumpp.» In *Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme*, edited by Michael Fahlbusch, Ingo Haar and Alexander Pinwinkler. Vol. 2. Berlin; Boston: De Gruyter, 2017.

Sinner, Samuel. «Sonderkommando Dr. Stumpp.» In *Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme*, edited by Michael Fahlbusch, Ingo Haar and Alexander Pinwinkler. Vol. 2. Berlin; Boston: De Gruyter, 2017.

«Sonderausstellung “Volksgenosse oder feind des volkes”.» *Museum für russlanddeutsche Kulturgeschichte*. Accessed October 11, 2018. <https://www.russlanddeutsche.de/de/museum/ausstellungen/sonderausstellung-volksgenosse-oder-feind-des-volkes.html>.

Steinhart, Eric. *The Holocaust and the Germanization of Ukraine*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Strippel, Andreas. *NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas. Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle der Sicherheitspolizei und des SD 1939–1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2011.

«“Volk auf dem Weg” – die Mitgliederzeitschrift der LmDR.» Accessed October 11, 2018. <https://lmdr.de/vadw/>.

Wallem, Gesine. «Russlanddeutsches Verbandswesen. Kurzdossiers “Russlanddeutsche und andere postsozialistischen Migranten” der Bundeszentrale für politische Bildung.» Accessed July 13, 2017. <https://www.bpb.de/gesellschaft/migration/kurzdossiers/252538/russlanddeutsches-verbandswesen>.

Welzer, Harald, Sabine Moller, and Karoline Tschuuggnall. «Opa war kein Nazi». *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Frankfurt/Main: Fischer, 2002.

Wierling, Dorothee, ed. *Heimat finden. Lebenswege von Deutschen, die aus Russland kamen*. Hamburg: Edition Körber-Stiftung, 2004.

Yurchak, Alexei. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton: Princeton University Press, 2005.

DOI 10.33124/hsuf.2019.11.10

Verena Meier

DIE GEDENKSTÄTTE FÜR SOWJETISCHE KRIEGSGEFANGENE IN GUDENDORF – ERINNERUNG IM KALTEN KRIEG

Das Schicksal der sowjetischen Kriegsgefangenen, der zweitgrößten Opfergruppe nationalsozialistischer Gewaltverbrechen, spielt in der bundesdeutschen Erinnerung nur eine marginale Rolle. Bundespräsident Joachim Gauck äußerte 2015, dass ihre Geschichte in einem „Erinnerungsschatten“ liege. Das Regionalbeispiel Gudendorf zeigt indes, dass dies nicht überall der Fall war, die Erinnerung an sowjetische Kriegsgefangene mitunter gar aktiv geschichtspolitisch genutzt wurde.

In Anlehnung an das Analyseraster der „Geschichtspolitik“ werden die durch Erinnerungspraktiken vermittelten „Geschichtsbilder“ unterschiedlicher Akteure untersucht, die ab 1945 in drei Phasen Geschichtsdeutungen für politische Zwecke nutzten: In der ersten Phase bis 1949 errichteten die britische Militärregierung und die sowjetische Militärkommission ein Ehrenmal für die verstorbenen sowjetischen Kriegsgefangenen. Die zweite Phase von 1949 bis 1983, in der Gudendorf seine zentrale Rolle erhielt, war vom erinnerungspolitischen Engagement der Bundesregierung, der schleswig-holsteinischen Landesregierung und des Volksbunds Deutsche Kriegsgräberfürsorge geprägt. In einer dritten Phase ab 1983 nutzte die Graswurzelinitiative „Blumen für Gudendorf“ die Gedenkstätte als Plattform, um an das Schicksal sowjetischer Kriegsgefangener in deutschem Gewahrsam zu erinnern und gleichzeitig vor einem erneuten Krieg zu warnen. Da die meisten Mitglieder dieser Initiative auch in der Friedensbewegung aktiv waren, verbanden sich Bemühungen um die historische Aufarbeitung und erinnerungskulturelle Praktiken im Kontext des Kalten Krieges mit politischer Agitation. Die Auseinandersetzungen um die ersten beiden Denkmäler, ihre Gestaltung und die durch sie vermittelten „Geschichtsbilder“, die vor dem Hintergrund der Berlin-Blockade und der Errichtung der Berliner Mauer ausgetragen wurden, machen dies ebenso deutlich wie die Friedensbewegung und die Initiative „Blumen für Gudendorf“, die im Kontext des NATO-Doppelbeschlusses von 1979 zu sehen sind.

Gefragt wird ferner, inwieweit Geschichtsbilder über verschiedene Akteursgruppen und Phasen hinaus transferiert wurden, welche Motivationen jeweils hinter den verschiedenen Erinnerungspraktiken standen und in welchem Kontext sie zu verstehen sind. In den ersten beiden Phasen wurde vor allem über die Verwendung nationaler Symboliken, die Bezeichnung der Opfer und der Umstände ihres Todes in deutscher Kriegsgefangenschaft gestritten: Während die sowjetische

Gräberkommission betonen wollte, dass Sowjetmenschen „in faschistischer Gefangenschaft“ gestorben seien, forderten mehrere Kreise in Schleswig-Holstein und Niedersachsen, es müsse „in deutscher Gefangenschaft“ heißen. Schließlich sprach die Inschrift verschleiern von „sowjetischen Bürgern“, stand aber im Einklang mit dem nationalen Narrativ der Sowjetunion, in dem die Partisanen und Rotarmisten als Befreier Europas vom „Faschismus“ geehrt wurden, während Kriegsgefangene als potenzielle „Vaterlandsverräter“ galten. Das zweite Denkmal bot keinen Hinweis auf die Todesumstände der Gefangenen und entsprach dem Verlangen der frühen Bundesrepublik, deutsche Schuld zu beschweigen bzw. einen „Schlussstrich“ zu ziehen.

Mit dem Ausbau zur zentralen Gedenkstätte für sowjetische Kriegsgefangene in Schleswig-Holstein und den Umbettungen sowjetischer Kriegsgefangener aus dem ganzen Bundesland um 1958 gelangte das Landesinnenministerium zu der Erkenntnis, dass in Gudendorf während des Krieges rund 3 000 sowjetische Kriegsgefangene verstorben seien und die Zahl der Opfer eine erheblich größere Dimension hatte als die 40 bis 350 Toten, von denen man in den frühen Nachkriegsjahren ausgegangen war. Die höhere Zahl propagierten vor allem die Akteure der dritten Phase, die sich für eine Aufarbeitung der NS-Verbrechen an den sowjetischen Kriegsgefangenen einsetzten. Das dabei geprägte Bild vom „Sterbelager“ in Gudendorf ist bis heute wirksam, obwohl neue Forschungen dies inzwischen differenzieren und widerlegen konnten.

Schlagwörter: Sowjetische Kriegsgefangene, Denkmäler, sowjetische Gräberkommission, Kalter Krieg, Geschichtspolitik.

Die Gedenkstätte Gudendorf im Kreis Süderdithmarschen ist die größte Gedenkstätte in Schleswig-Holstein, die an die während des Zweiten Weltkriegs in deutscher Gefangenschaft verstorbenen sowjetischen Kriegsgefangenen erinnert. Von 5,7 Millionen Rotarmisten überlebten bis zu 3,3 Millionen die deutsche Kriegsgefangenschaft nicht¹. Ein breites Netz von Stammlagern (Stalag), Arbeitslagern und lokalen Arbeitskommandos entstand seit Kriegsbeginn im gesamten Deutschen Reich. Auch

¹ Vgl. Rolf Keller, *Sowjetische Kriegsgefangene im Deutschen Reich 1941/42. Behandlung und Arbeitseinsatz zwischen Vernichtungspolitik und kriegswirtschaftlichen Zwängen* (Göttingen: Wallstein, 2011), 20f. Es gibt bisher noch keine eindeutige Gesamtzahl der gefangenen Rotarmisten sowie der Todesfälle. Abweichend nennt Streim 5,3 Millionen sowjetische Gefangene, wovon mindestens 2,53 Millionen gestorben seien. Vgl. Alfred Streim, *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im „Fall Barbarossa“* (Heidelberg/Karlsruhe: C. F. Müller, 1981), 224–226. Neue Forschungen mit einer verbesserten Quellenlage durch die Nutzung der seit fast zwanzig Jahren zugänglichen Gefangenenkarteiunterlagen liefern verlässliche Zahlen für Teilbereiche des deutschen Herrschaftsgebietes, vgl. Reinhard Otto, Rolf Keller, und Jens Nagel, „Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam 1941–1945. Zahlen und Dimensionen“, *Vierteljahreshfte für Zeitgeschichte* 4 (2008): 557–602.

in Schleswig-Holstein gab es zahlreiche Lager und Arbeitskommandos, darunter in Gudendorf. Doch lange lag das Leid der sowjetischen Kriegsgefangenen in der gesamtdeutschen Erinnerung in einem „Erinnerungsschatten“ wie der damalige Bundespräsident Joachim Gauck anlässlich des 70. Jahrestages des Kriegsendes in Stukenbrock auf dem Friedhof des früheren Stalags 326 (VI K) Senne betonte:

Und für uns bleibt festzuhalten, dass der millionenfache Tod derer, die unter der Verantwortung der Deutschen Wehrmacht starben, „eines der größten deutschen Verbrechen des Zweiten Weltkriegs“ gewesen ist. [...]

Aus mancherlei Gründen ist dieses grauenhafte Schicksal der sowjetischen Kriegsgefangenen in Deutschland nie angemessen ins Bewusstsein gekommen – es liegt bis heute in einem Erinnerungsschatten².

Im Gegensatz zum allgemeinen Erinnerungsdiskurs auf nationaler Ebene war das Leid der sowjetischen Kriegsgefangenen in Gudendorf nicht im „Erinnerungsschatten“. Schon früh gab es hier verschiedene Initiativen für ein angemessenes Gedenken.

Untersuchungsgegenstand und Methode

Bereits kurz nach dem Ende des Zweiten Weltkriegs wurde in Gudendorf ein erstes Ehrenmal zur Erinnerung an die verstorbenen sowjetischen Kriegsgefangenen durch die sowjetische Militärkommission in Lübeck in Absprache mit der britischen Militärregierung errichtet. Mit dem „Besatzungsstatut zur Abgrenzung der Befugnisse und Verantwortlichkeiten zwischen der zukünftigen deutschen Regierung und der Alliierten Kontrollbehörde“ von 1949 wurden der deutschen Regierung neben anderen Aufgaben auch jene rund um die Fürsorge von Kriegsgräbern übertragen. In den 1950er Jahren wählte das Land Schleswig-Holstein Gudendorf als zentralen Begräbnisplatz für Umbettungen von verstorbenen sowjetischen Kriegsgefangenen aus und beschloss den Ausbau des Begräbnisplatzes zur zentralen Gedenkstätte mit einem neuen Denkmal, welches 1961 fertiggestellt wurde. Neben diesen Top-Down-Initiativen zur Errichtung von Denkmälern nutzten Graswurzelbewegungen, darunter ab 1983 die Initiative „Blumen für Gudendorf“, die Gedenkstätte nicht nur, um an das Schicksal der

² Joachim Gauck, „Rede zum 70. Jahrestag des Endes des Zweiten Weltkrieges am 6. Mai 2015 in Schloss Holte-Stukenbrock“, accessed January 19, 2019, <http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Joachim-Gauck/Reden/2015/05/150506-Holte-Stukenbrock.html>. Für einen wissenschaftlichen Beitrag über den Stellenwert dieser Gruppe in der deutschen Erinnerungskultur sei auf folgenden Artikel verwiesen: Peter Jahn, „Das Schicksal sowjetischer Kriegsgefangener in der deutschen Erinnerung“, in *„Ich werde es nie vergessen“. Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004–2006* (Berlin: Ch. Links, 2007), 30–35.

sowjetischen Kriegsgefangenen zu erinnern, sondern auch um vor einem neuen Krieg zu warnen und sich für Frieden und Abrüstung einzusetzen.

In der Regel sind soziale oder politische Konflikte Anlässe zur Entstehung von Denkmälern³. In Bezug auf den Inhalt von Denkmälern hebt Dietrich Erben hervor, dass diese vor allem Geschichtsbilder der Zeit transportieren, in der sie errichtet wurden, und dass diese Bilder je nach gegebenem zeitlichen Kontext variieren⁴. In diesem Artikel werden die Aneignung von Geschichte und die transportierten „Geschichtsbilder“ im jeweiligen Entstehungskontext beider Denkmäler in Gudendorf sowie im Umgang mit ihnen nach ihrer Fertigstellung analysiert.

Da beide in Gudendorf errichteten Denkmäler aus einer Top-Down Initiative, also von Regierungsinstitutionen statt von zivilgesellschaftlichen Bemühungen (Bottom-up) errichtet wurden, und die Initiative „Blumen für Gudendorf“ ihre erinnerungskulturellen Praktiken mit bestimmten politischen Zielsetzungen verband, wird im Folgenden auf das Konzept der „Geschichtspolitik“ als Analyseinstrument zurückgegriffen. Edgar Wolfrum definiert Geschichtspolitik als „ein Handlungs- und Politikfeld, auf dem verschiedene Akteure Geschichte mit ihren spezifischen Interessen befrachten und politisch zu nutzen suchen“⁵. Harald Schmid lieferte daran anschließend folgende Definition: „Geschichtspolitik sollen jene Diskurse und Handlungen heißen, mit denen die Deutung von Geschichte als gegenwärtige öffentliche Repräsentation einer kollektiv relevanten Vergangenheit zu politischen Zwecken betrieben wird“⁶. Um Erinnerung an vergangene Ereignisse im öffentlichen Raum zu gestalten und kollektive Identitäten zu konstruieren, bedienen sich die Akteure unterschiedlicher Strategien, wozu unter anderem die Errichtung von Denkmälern und darauf bezogene erinnerungskulturelle Praktiken gezählt werden können.

Als Analyseraster dient im Folgenden Wolfrums Unterscheidung zwischen Akteuren, Kontexten, Phasen und Medien⁷. Da die hier untersuchten

³ Dietrich Erben, „Denkmäler“, in *Handbuch der politischen Ikonographie*, hrsg. von Uwe Fleckner, Martin Warnke und Hendrik Ziegler, Band I (München: Beck, 2011), 235.

⁴ Erben, „Denkmäler“, 235.

⁵ Edgar Wolfrum, *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948–1990* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999), 25. Siehe auch: Stefan Troebst, „Geschichtspolitik“, *Docupedia*, accessed August 23, 2018, <http://docupedia.de/images/1/13/Geschichtspolitik.pdf>.

⁶ Harald Schmid, „Konstruktion, Bedeutung, Macht. Zum kulturwissenschaftlichen Profil einer Analyse von Geschichtspolitik“, in *Geschichtspolitik und sozialwissenschaftliche Theorie*, hrsg. von Horst-Alfred Heinrich und Michael Kohlstruck (Stuttgart: Steiner, 2008), 78; siehe auch: Troebst, „Geschichtspolitik“.

⁷ Edgar Wolfrum, „Erinnerungskultur und Geschichtspolitik als Forschungsfelder“, in *Reformation und Bauernkrieg. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik im geteilten Deutschland*, hrsg. von Jan Scheunemann (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010), 21–24.

Denkmäler an einem Ort errichtet wurden, den die Wehrmacht zur Zeit des Krieges bereits als Begräbnisplatz für die in Gudendorf verstorbenen sowjetischen Kriegsgefangenen nutzte, wird zunächst ein Abriss über die Geschichte des Lagers gegeben⁸.

Das sowjetische Kriegsgefangenenlager und erweiterte Krankenrevier in Gudendorf

Die Entstehung des Lagerkomplexes in Gudendorf geht zurück auf die Luftwaffe, die bereits vor dem Beginn des Zweiten Weltkriegs ihr Netz an Flugplätzen und Einsatzhäfen entlang der Nordseeküste ausbaute. Mit der Ausweitung des Arbeitseinsatzes von sowjetischen Kriegsgefangenen zum „Großeinsatz“ im Oktober 1941 sollte in Gudendorf ein Arbeitskommando der Luftwaffe aufgestellt und die Gefangenen zu Forstarbeiten und Abholzungen herangezogen werden. Zeitzeugen erinnern sich, dass die Gefangenen für das zivile Holzhandelsunternehmen Gehlsen aus Heide Abholzarbeiten verrichten mussten, um den Flugplatz anzulegen⁹. Sie ersetzten spätestens ab Frühjahr 1943 zuvor dort eingesetzte französische Kriegsgefangene¹⁰. Im März 1944 verlegte die Wehrmacht das sowjetische Kriegsgefangenenlager in Heidkaten mit erweitertem Krankenrevier, das bis dahin als Zweiglager des Stammlager X A galt, nach Gudendorf. Damit war das Gefangenenlager mit erweitertem Krankenrevier in Gudendorf für die medizinische Versorgung von sowjetischen Kriegsgefangenen aus dem gesamten Bereich des Stammlagers X A zuständig, d.h. für die Regionen Hamburg und Schleswig-Holstein¹¹.

Für den Zeitraum von Juni 1941 bis Mai 1945 konnten insgesamt 36 in Gudendorf verstorbene Kriegsgefangene namentlich ermittelt werden¹².

⁸ Die Darstellungen in diesem Aufsatz beruhen auf Ergebnissen meiner Untersuchung zur Geschichte und Erinnerungsgeschichte des Lagers und der Gedenkstätte für sowjetische Kriegsgefangene, die 2020 veröffentlicht werden: Verena Meier, „Das Lager und die Gedenkstätte für sowjetische Kriegsgefangene in Gudendorf – Geschichte und Erinnerungskultur“, in *Schriftenreihe der Bürgerstiftung Schleswig-Holsteinische Gedenkstätten*, Band I (derzeit in Fertigstellung).

⁹ Zeitzeugengespräch mit Hans Jakob Beeck (geb. am 06.05.1930) vom 11.09.2017.

¹⁰ Anordnungen zur Erleichterung für französische Kriegsgefangene in reinen Franzosenlagern des Hauptwachmanns und Kompanie-Chefs der 6. Kompanie des Landeschützenbataillons 682 Meldorf Sebastiani vom 22.10.1941, Anlage zum Schreiben der 6. Kompanie des Landeschützenbataillons 682 aus Meldorf an den Kreisbauernführer von Süderdithmarschen vom 23.10.1941 über die Auflockerung der Bewachung der französischen Kriegsgefangenen, Akte Kreisbauernschaft Süder-Dithmarschen 1937–1943 [1944], Nachlass von Hans Beeck in der privaten Sammlung von Hans Jakob Beeck.

¹¹ Brief von Gustav Toosbuy an Gerhard Hoch vom 26.02.1978, Sammlung der KZ-Gedenkstätte Kaltenkirchen, Nachlass von Gerhard Hoch, bisher ohne Signatur.

¹² Martin Gietzelt konnte lediglich 20 im erweiterten Krankenrevier in Gudendorf verstorbene Kriegsgefangene nachweisen, vgl. Martin Gietzelt, „Die Gedenkstätte Gudendorf. Neue

Sie starben allesamt zwischen Mai 1944 und Anfang Mai 1945 im erweiterten Krankenrevier oder im Gefangenenlager. Besonders der Winter 1941/42 war gekennzeichnet durch ein Massensterben sowjetischer Kriegsgefangener im gesamten Deutschen Reich. Die Wehrmacht ignorierte ihre Grundbedürfnisse weitgehend. Bemühungen, konkrete biografische Nachweise für sowjetische Kriegsgefangene zu finden, die bereits zur Zeit des Kriegsgefangenenlagers der Luftwaffe zwischen November 1941 und Frühjahr 1944 in Gudendorf verstarben und beerdigt wurden, blieben erfolglos. Administrative Quellen der britischen Militärregierung, der sowjetischen Gräberkommission und der Lokalverwaltung aus der unmittelbaren Nachkriegszeit nennen zwischen 44¹³ und 350 sowjetische Kriegsgefangene, die in Gudendorf während des Krieges verstarben und dort begraben wurden¹⁴. In den Kreisen Segeberg und Süderdithmarschen starben zwischen Sommer 1942 und Kriegsende die meisten sowjetischen Kriegsgefangenen in ganz Schleswig-Holstein und Hamburg, was mit der Lage der Orte der erweiterten Krankenreviere in Heidkaten und Gudendorf in diesen Kreisen zu erklären ist¹⁵.

Forschungsergebnisse“, in *Dithmarschen. Landeskunde, Kultur, Natur*, Heft 3 (September 2004) (Heide: Boyens Medien, 2004), 76.

¹³ „Schreiben der Zonal Executive Offices an die Headquarter der Länder in der britischen Zone vom 31.08.1949 über die Instandhaltung der sowjetischen Gräber in der britischen Zone“, *National Archives UK*, FO 1006/224, folio 72 A; Lageplanskizze des Ehrenmals in Gudendorf des Kreisbauamtes Meldorf vom 19.08.1958, Kopie in der privaten Sammlung von Helmut Hahn; Anlagen zum Schreiben des Kreisbauamtes Meldorf an den Innenminister des Landes Schleswig-Holstein vom 25.08.1958, Akten des Innenministeriums Schleswig-Holstein, Kopien in der privaten Sammlung von Helmut Hahn und Martin Gietzelt.

¹⁴ Staatliches Archiv der Russischen Föderation (GARF), f. 7317, op. 21, d. 4, bl. 171–193, insb. Bl. 192–193; „Amtsbezirk Südermeldorfgeest, Kreis Süderdithmarschen, Abschrift der Graeberaufstellung über russische Militärpersonen, die auf dem Friedhof in Gudendorf beerdigt sind, ca. 1949“, *Arolsen Archives*, ITS 2.2.0.1 / 82429200; „Schreiben betreffend „Erfassung aller russischen Gräber“ des Amtsvorstehers für Südermeldorfgeest an den Oberkreisdirektor der Landkreisverwaltung des Kreises Süderdithmarschen vom 06.05.1946“, *Landesarchiv Schleswig-Holstein*, Abtl. 320 Süderdithmarschen, nr. 5854. Ich danke Natalja Jeske für die Unterstützung bei den Recherchen im GARF.

¹⁵ Reimer Möller, „Gerhard Hoch und die Erforschung des Schicksals sowjetischer Kriegsgefangener. Eine Auswertung der Gresko-Liste der Roten Armee vom 9. November 1945“, in *Vom HJ-Führer zum NS-Forscher: Gerhard Hoch: Leben und Werk, Rezeption und Wirkung* (Kaltenkirchen: Akens, 2018), 9; Schreiben vom Leiter der Abteilung Erstaufnahme und Erfassung in der Verwaltung des Bevollmächtigten der UdSSR in Sachen der Repatriierung der Bürger der UdSSR, Oberst Gresko, an Generalmajor Šavelskoj, Leiter der Abteilung für die Erfassung der verstorbenen oder verschollenen Mannschaftsdienstgrade oder Sergeanten sowie die Rentenansprüche für ihre Familie, mit einer Liste über im Bereich des Stalags X A verstorbene sowjetische Kriegsgefangene vom 09.11.1945, *ОбД Мемориал*, accessed April 28, 2020, <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=73574577&p=1>.

Geschichtspolitik und Erinnerungskultur: Erinnerungspraktiken und Denkmäler für sowjetische Kriegsgefangene in Gudendorf

In Gudendorf lassen sich drei Phasen von erinnerungskulturellen Bemühungen unterscheiden. In der ersten Phase in der frühen Nachkriegszeit von 1945 bis 1949 übten vor allem die Besatzungsmächte neben den lokalen Akteuren aus Süderdithmarschen und Schleswig-Holstein maßgeblichen Einfluss aus. In der zweiten Phase ab der Gründung der Bundesrepublik Deutschland im Jahre 1949 waren es vor allem die Bundesregierung, das Land Schleswig-Holstein und der Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge, die die Erinnerungskultur durch Umbettungen und Neugestaltung der Gudendorfer Grabanlage zur zentralen Grab- und Gedenkstätte für sowjetische Kriegsgefangene in Schleswig-Holstein prägten. Ab den 1980er-Jahren setzte sich die Graswurzelbewegung „Initiative Blumen für Gudendorf“, die sich größtenteils aus Anhängerinnen und Anhängern der Friedensbewegung zusammensetzte, für ein Gedenken am Ort am 8. Mai ein.

Erstes Denkmal ab 1945

Der politische Kontext war für die Bemühungen der verschiedenen Akteure entscheidend. Für die erste Phase zeigt sich folgendes Bild: Bis 1949 gehörte Schleswig-Holstein zur britischen Besatzungszone, und sowjetische Kommissionen bereisten das Land und inspizierten Grabanlagen sowjetischer Bürgerinnen und Bürger. Sie initiierten unter Rückgriff auf internationale Bestimmungen die ersten Denkmäler auf größeren Grabanlagen in der Nachkriegszeit. Diese waren vornehmlich geprägt vom geschichtspolitischen Narrativ der Sowjetunion, wobei von „sowjetischen Bürgern, die in faschistischer Gefangenschaft starben“, die Rede war, nicht jedoch von Kriegsgefangenen. Einzelne Personen wurden nicht benannt.

Vermittelte „Geschichtsbilder“ und „geschichtspolitische“ Narrative finden sich beispielsweise in der materiellen Gestaltung und Inschriften der frühen Denkmäler. Aus Erläuterungen im Bericht des Chefs der sowjetischen Repatriierungsmission in Schleswig-Holstein, Oberstleutnant Šapovalov, an Oberst Brjuchanov, Chef der sowjetischen Repatriierungsmission in der britischen Besatzungszone, ergibt sich, dass das Denkmal in Gudendorf zwischen August 1945 und Juni 1946 errichtet worden sein muss, bis Oktober 1946 jedoch immer noch nicht endgültig fertiggestellt war¹⁶. Es war 2,5 Meter hoch, aus Backstein gemauert und die Größe des Sockels betrug 2,5 mal 2,5 Meter. Darum gruppierten sich etwa 40 Grabhügel. Die gesamte Fläche von etwa 50 Quadratmetern wurde von einem Wall umgeben,

auf dem eine Hecke nordischer Vogelbeeren angelegt war¹⁷. Auf der Fotografie ist zudem über der Inschrift ein fünfzackiger sowjetischer Stern zu erkennen¹⁸.

Nach einem Schreiben des sowjetischen Verbindungsoffiziers Kornjuchin vom 21. April 1949 sollten die Inschriften entsprechend der allgemeinen Vorlage wie folgt lauten: „Здесь захоронено ... советских граждан погибших в фашисткой неволе 1941–1945 гг.“ („Hier liegen ... sowjetische Bürger begraben, die in faschistischer Gefangenschaft in den Jahren 1941–1945 starben.“)¹⁹. Eine ähnliche Inschrift fand sich auf dem großen Grabstein der Grabanlage in Büdelsdorf: „Здесь захоронено 29 советских граждан погибших в фашисткой неволе 1941–1945 гг.“²⁰ Dass die Inschrift auf dem Ehrenmal in Gudendorf tatsächlich entsprechend formuliert war, zeigt eine überlieferte Fotografie²¹.

Laut Inschrift sollte das Denkmal nicht an einzelne Personen erinnern, sondern an alle dort verstorbenen Opfer, wobei diese allgemein als „sowjetische Bürger, die in faschistischer Gefangenschaft starben“ und nicht spezifisch als Kriegsgefangene bezeichnet wurden. Diese Gestaltung stand ganz im Einklang mit dem Vorgehen der sowjetischen Behörden bei der Errichtung von Denkmälern in der gesamten britischen sowie sowjetischen Besatzungszone. Jens Nagel unterstrich, dass die „Nachkriegsgestaltung der Friedhöfe nur als bewusste Entscheidung gegen ein individuelles wie auch kollektives Gedenken an die Opfergruppe der sowjetischen Kriegsgefangenen interpretiert werden“ kann²². Im Schriftverkehr der britischen Militärregierung wird diese Gruppe hingegen konkret benannt und für Gudendorf eine Anzahl von etwa 40 Bestatteten angegeben. Im Schreiben der britischen Militärverwaltung im Land Schleswig-Holstein in Kiel an die regionale

¹⁷ Klaus Alberts, *Gedenkstätte Gudendorf*, von der Architekten- und Ingenieurkammer Schleswig-Holstein (Broschüre ohne Verlagsort und Verlag herausgegeben, 1995), 12; „Schreiben der Zonal Executive Offices an die Headquarter der Länder in der britischen Zone vom 31.08.1949 über die Instandhaltung der sowjetischen Gräber in der britischen Zone“, *National Archives UK*, FO 1006/224, folio 72 A. Siehe auch Lageplanskizze des Ehrenmals in Gudendorf des Kreisbauamtes Meldorf vom 19.08.1958, Kopie im Privataarchiv von Helmut Hahn.

¹⁸ Fotografie des Ehrenmals auf der Grabstätte für sowjetische Kriegsgefangene in Gudendorf zwischen 1945 und 1958, Privataarchiv Benno Stahn.

¹⁹ „Schreiben von Major Kornjuchin vom 21.04.1949“, *National Archives UK*, FO 1006/224, S. 2. Die erste Seite des Schreibens ist nicht überliefert.

²⁰ „Fotografie der Grabanlage in Büdelsdorf, 1945–1950“, *National Archives UK*, FO 1006/224.

²¹ Fotografie des Ehrenmals auf der Grabesstätte für sowjetische Kriegsgefangene in Gudendorf zwischen 1945 und 1960, private Sammlung Benno Stahn.

²² Jens Nagel, „Gefallen – Gefangen – Begraben. Kriegsgräberstätten sowjetischer Kriegsgefangener seit 1945“, *International Association of Research Institutes in the History of Art: RIHA Journal*, accessed August 9, 2018, <https://www.riha-journal.org/articles/2017/0150-0176-special-issue-war-graves/0175-nagel>.

¹⁶ GARF, f. 9526, op. 6, d. 255, Bl. 81–82.

Militärregierungsbehörde vom 13. Januar 1947 heißt es diesbezüglich: „The burial ground is one for all Russian nationals who died as prisoners of war or concentration camp victims in that area; the number interred is approximately 40“²³.

Abb. 1: Foto des Ehrenmals auf der Grabstätte für sowjetische Kriegsgefangene in Gudendorf zwischen 1945 und 1958, private Sammlung von Benno Stahn.

Um die Gestaltung der Inschriften gab es jedoch eine Diskussion zwischen der sowjetischen Kommission, der britischen Besatzungsmacht und der Lokalverwaltung. Dabei ging es vor allem um die Formulierung in Bezug auf die Wehrmacht, die zuständig für die Behandlung der sowjetischen Kriegsgefangenen während der Gefangenschaft war. So äußerte das Ministerium des Inneren des Landes Schleswig-Holstein gegenüber der Kontrollkommission der britischen Militärregierung in Kiel am 14. Juni 1949 folgende Kritik an den Vorschlägen der sowjetischen Repatriierungskommission für die Inschriften:

Objections [...] have been made by the Kreise and Kreis-free towns pointing out that such a wording is irreconcilable with the object proclaimed by all nations participating in the late war, to attain reconciliation among

²³ „Schreiben der Zentrale der britischen Militärverwaltung im Land Schleswig-Holstein in Kiel an das Regional Government Office vom 13.01.1947“, *National Archives UK*, FO 1006/223, folio 10 A.

the peoples, and that it is a „conditio sine qua non“ in pursuance of such efforts to avoid any conduct detrimental to the feelings inherent in a nation's honour. Their proposal is that the stone slabs, to be placed in greater cemeteries and charged to the Land Government, should bear the following inscription: „Herunder rest ... Soviet citizens who died in German captivity during the period from 1941 to 1945“²⁴.

Aus dieser Kritik geht vor allem der Wunsch hervor, die Formulierung „in faschistischer Gefangenschaft“ durch „in deutscher Gefangenschaft“ zu ersetzen. Begründet wurde dieser Begriffswechsel von Seiten des Landesinnenministeriums unter anderem mit dem Verweis darauf, dass das Ziel der Versöhnung unter den Völkern nur erreicht werden könne, wenn das Ehrgefühl keines Landes verletzt würde.

Diese Auseinandersetzung um die Gestaltung der Inschriften auf den Denkmälern zeigt deutlich, dass zwei unterschiedliche Gedenkkulturen bei der Formulierung der Inschriften leitend waren – zum einen diejenige der Sowjetunion, die sich als Antipode des Faschismus verstand, und zum anderen diejenige der Länder Schleswig-Holstein und Niedersachsen, welches vom Geiste des Neubeginns nach dem Krieg geprägt war und das deutsche Ehrgefühl nicht durch Inschriften verletzt sehen wollte. Gleichzeitig kann die Kritik des Landesinnenministeriums auch dahingehend ausgelegt werden, dass es einer kommunistischen Deutung der jüngsten Vergangenheit verhindern wollte. Es gab zudem Unstimmigkeiten darüber, in welcher Sprache die Inschrift verfasst werden sollte, welche die britische Militärregierung folgendermaßen beschied: „In view of the objections taken to the wording to be inscribed on the stone slabs erected in the larger cemeteries, it was agreed that the best solution would be for the inscription to be in Russian“²⁵.

Als sich der politische Kontext änderte und der Konflikt zwischen Ost und West stärker wurde, wirkte sich das veränderte Verhältnis zwischen den britischen und sowjetischen Besatzungsmächten auch auf die Erinnerungskulturen aus. Ab Frühjahr 1947 beschuldigten sowjetische Behörden die britische Besatzungsmacht, dass sie Schändungen von sowjetischen Grabanlagen geduldet habe und einen allgemein schlechten Zustand der sowjetischen Grabanlagen hinnehme²⁶. In vier Orten konnte ein mutmaßlicher

²⁴ „Schreiben des Ministeriums des Inneren des Landes Schleswig-Holstein an die Control Commission der britischen Militärregierung in Kiel am 14.06.1949“, *National Archives UK*, FO 1006/224.

²⁵ „Schreiben des Regional Commissioners des Landes Schleswig-Holstein Chetwynd in den Headquarters der britischen Militärverwaltung im Land Schleswig-Holstein in Kiel an das Innenministerium der Landesregierung Schleswig-Holstein vom 20.06.1949“, *National Archives UK*, FO 1006/224.

²⁶ „Übersetzung eines Schreibens von General Kononov, Head of the Mission of the Soviet Commander in Chief to the British Forces of Occupation in Germany, an den Chief Liaison Officer,

Vandalismus durch die deutsche Bevölkerung, z. B. in Form von Entfernungen des sowjetischen Sterns und der Inschriftenplatten im Frühjahr 1946, durch die britische Militärregierung bestätigt werden. In anderen Orten sei der schlechte Zustand jedoch auf Witterungsschäden zurückzuführen. Von der britischen Militärregierung wurden dann in der ersten Jahreshälfte von 1948 Maßnahmen – nach zunehmenden Druck durch die sowjetischen Behörden – zur würdigen Instandhaltung der Gräber durch die deutschen Kommunen ergriffen²⁷.

Während dieser Konflikt zunächst über diplomatische Schreiben ausgetragen wurde, brachten ihn die sowjetischen Behörden im Mai 1948 mit einem Artikel in der sowjetischen Armeezeitung „Krasnaja Zvezda“ („Roter Stern“) in eine größere Öffentlichkeit. Nach einer von den britischen Besatzungsbehörden angefertigten Übersetzung hieß es in dem Artikel:

The memory of those who lost their lives in the struggle against fascism, is dear to the peoples of the whole world. The people has [sic] displayed special concern for the graves of Soviet citizens, who fell in battle against the German occupying forces or were tortured to death in Nazi concentration camps. Thousands of patriots in France, Czechoslovakia, Norway, Denmark and other European states were full of admiration for the heroism of the Soviet people who fought for the liberation of their countries. [...]

It is for this reason that all who honour the memory of those who fell in the struggle [sic] against German fascism are deeply indignant at the desecration of the graves of Soviet citizens, which is at present taking place in the British zone of Germany.

In the territory of this zone there are over 500 places in which tens of thousands of Soviet citizens are buried, who were the victims of Nazi concentration camps and of forced labour in German factories. In the years 1945–46 111 monuments were erected on their graves and further monuments were planned.

But the fascist monsters [sic] began, with the connivance of British military authorities, to desecrate the graves of Soviet troops²⁸.

Mit diesem an eine breitere Öffentlichkeit gerichteten Text warf Oberstleutnant Belyaev der britischen Militärregierung vor, im Gegensatz zu

Brigadier Carthew, vom 21.03.1947“, *National Archives UK*, FO 371/5427, folio 8; „Übersetzung des Schreibens vom sowjetischen Außenministerium vom 29.04.1947“, *National Archives UK*, FO 371/5427, folio 4 und FO 1049/978.

²⁷ „Schreiben der Britischen Botschaft in Moskau, no. 584, undatiert“, *National Archives UK*, FO 1081/1030/30.

²⁸ „Übersetzung des Artikels „Desecration of Soviet Memorials“ aus dem „Red Star“ vom 29.05.1948“, *National Archives UK*, FO 1049/1288.

anderen Ländern nicht die Verdienste der gefallenen Rotarmisten zu ehren, da sie keine Maßnahmen getroffen hätte, um die Schändung der Grabanlagen durch die deutsche Bevölkerung zu verhindern. Weiterhin wird der britischen Militärregierung im Artikel vorgeworfen, dass dieses Handeln politisch motiviert sei, um die Erinnerung an die Leistungen der Rotarmisten zu tilgen:

This treatment of the graves of Soviet people, who gave their lives for democracy and freedom of the peoples is far from accidental. The fascist pogromists and those who tolerate them are pursuing definite political aims, that of forcing mankind to forget the great achievement of the Soviet people, which freed Europe from the yoke of fascism.

The people of the whole world revere the memory of Soviet people who lost their lives for the great cause. They remember that the Soviet people made great sacrifices for the attainment of victory and showed an example of self-sacrifice and heroism. There is not nor can be any justification for those who permit and encourage the shameful desecration of the graves of Soviet citizens, who fought against fascism²⁹.

Aus diesem Vorwurf wird deutlich, dass die Grabanlagen und Monumente dazu dienen sollten, die Größe und Stärke des Vielvölkerstaates Sowjetunion und die großen Opfer der Sowjetunion für die Befreiung Europas vom Faschismus hervorzuheben.

Dieses Narrativ steht in starkem Kontrast zur sowjetischen Haltung gegenüber repatriierten ehemaligen Kriegsgefangenen und ihrer Sicht im eigenen Land. Die Repatriierten wurden nach ihrer Rückführung in die Heimat als „Vaterlandsverräter“ stigmatisiert und in sogenannten Filtrationslagern des Volkskommissariats für Innere Angelegenheiten (Народный комиссариат внутренних дел, НКВД) auf eine mögliche Kollaboration mit dem Deutschen Reich überprüft und, wenn der Verdacht als erhärtet betrachtet wurde, erneut inhaftiert. Pavel Polian spricht deswegen von „Opfern zweier Diktaturen“³⁰. Diese Haltung erklärt ebenfalls, warum die Kriegsgefangenen in den Inschriften kollektiv als „sowjetische Bürger, die in faschistischer Gefangenschaft verstarben“, bezeichnet wurden und weder Personen mit Namen noch allgemein ihr Status als Kriegsgefangene genannt wurde. Das gegenläufige Geschichtsbild im Artikel des „Roten Stern“ steht in engem Zusammenhang mit der diplomatischen Auseinandersetzung um die Schändung der Grabanlagen und verdeutlicht, wie Akteure des

²⁹ „Übersetzung des Artikels „Desecration of Soviet Memorials““.

³⁰ Pavel Polian, *Deportiert nach Hause. Sowjetische Kriegsgefangene im „Dritten Reich“ und ihre Repatriierung* (München: Oldenbourg, 2001); Ulrike Goeken-Haidl, *Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Zwangsarbeiter und Kriegsgefangener während und nach dem Zweiten Weltkrieg* (Essen: Klartext, 2006).

öffentlich-politischen Lebens eine Deutung von Geschichte zu politischen Zwecken nutzen.

Das Interesse der deutschen Regierung und schleswig-holsteinischen lokalen Behörden an den sowjetischen Grabanlagen und Denkmälern in den frühen Nachkriegsjahren wurde damit begründet, dass sie sich eine Aufrechterhaltung von Gräbern deutscher Soldaten und Kriegsgefangener in der Sowjetunion erhofften. Dies wird zum Beispiel in einem Schreiben des Kreis Resident Officers aus dem Landkreis Norderdithmarschen, Ronald N. Sinclair, an die Landesregierung in Kiel von Ende Juni 1949 deutlich: „Since the visit there have been requests from the public to know about German graves in Russia and Poland, and also several rumors that people have heard that mass graves had been flattened out and that dances and circuses were performed upon them“³¹. Ähnlich berichtete auch die Tageszeitung „Hamburger Echo“ am 21. Juni 1949 über Gräber von sowjetischen Kriegsgefangenen im Kreis Steinburg und in Itzehoe:

Die Blumen waren nicht genug

Wir berichteten, dass russische Offiziere die russischen Kriegsgräber im Kreise Steinburg besichtigten. Obwohl nach deutscher Ansicht diese Gräber in Ordnung sind, hatte ein russischer Major an ihnen viel auszusetzen. In Itzehoe fehlten bei einigen Gräbern die Kreuze, bei anderen wären die Blumen nicht gut genug. Er erklärte, er werde im August wiederkommen, dann müssten diese Mängel behoben sein. Der Bürgermeister solle es bezahlen. Es wäre schön, wenn in Russland die Gräber deutscher Soldaten einer gleichen Beschauung unterzogen würden. Die dortigen Mängel liessen sich allerdings nicht bis zum August beheben³².

Ausbau zur zentralen Gedenkstätte in Schleswig-Holstein ab 1952

Eine neue Phase der „Geschichtspolitik“ und erinnerungskultureller Bemühungen kann für die Zeit ab 1949 ausgemacht werden, als die Erinnerungsarbeit vor allem durch die Bundesregierung und die schleswig-holsteinische Landesregierung sowie den Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge geprägt und Gudendorf zum zentralen Gedenkort in Schleswig-Holstein wurde. Überlegungen zu Umbettungen von vereinzelt Kriegsgräbern mit dem Ziel der Zentralisierung auf wenige Orte gab es im Herbst 1952 auf Landesebene in Schleswig-Holstein. Auf Initiative der Abteilung II Landesplanung in der Staatskanzlei bereisten im September 1956 Vertreter und Vertreterinnen dieser Abteilung, die Geschäftsführerin des Landesverbands

³¹ „Schreiben des Resident Officers aus dem Landkreis Norderdithmarschen, Ronald N. Sinclair, an die Landesregierung in Kiel vom 27.06.1949“, *National Archives UK*, FO 1006/224, S. 2.

³² „Abschrift und Auszug aus dem „Hamburger Echo“ vom 21.06.1949“, *National Archives UK*, FO 1006/224.

Schleswig-Holstein des Volksbundes Deutscher Kriegsgräberfürsorge e.V. und ein Regierungs-Baurat „als Berater für die Ausgestaltung von Ehrenmälern“ den Kreis Süderdithmarschen, um zu prüfen, ob Kriegsgräberanlagen dort zusammengefasst werden könnten. Gudendorf wurde als ein solcher zentraler Ort zur Zusammenfassung von Grabanlagen verstorbener Sowjetbürgerinnen und -bürger ins Auge gefasst trotz des bis dato schlechten Zustandes der Grabanlage. Das Landesinnenministerium konstatierte im September 1956, dass die Anlage in Gudendorf nur ein Provisorium darstelle, das mit den in den ersten Nachkriegsjahren zur Verfügung stehenden, geringen Mitteln geschaffen worden sei. Durch Umbettungen sollte diese Anlage dann ausgebaut werden³³.

Im November 1960 wurden die Exhumierungen und Umbettungen der Kriegsgefangenen abgeschlossen. Insgesamt 248 sowjetische Kriegsgefangene waren aus ganz Schleswig-Holstein nach Gudendorf gebracht worden³⁴. Laut Kriegsgräberliste vom 10. November 1960 wurden 94 verstorbene sowjetische Kriegsgefangene von Eggebeck (Kreis Flensburg), 115 aus Broweg in Lindholm (Kreis Nordfriesland), 22 aus Dellstedt (Kreis Dithmarschen) und 17 aus Aumühle (Kreis Herzogtum Lauenburg) nach Dithmarschen umgebettet³⁵. Anfänglich sollten die Umbettungen vor allem aus Dithmarschen und nächster Umgebung erfolgen, im Laufe der Zeit wurde der geografische Umkreis für Umbettungen nach Gudendorf auf weitere Kreise ausgedehnt³⁶.

Im Sommer 1961 wurde die neue Grabanlage durch den Garten- und Landschaftsarchitekten Hanns-Erik Brodersen, den Künstler Siegfried Assmann und ihre Teams weitestgehend fertig gestellt. Der Begräbnis- und Gedenkort mit drei kreisförmig angelegten Grabstätten – zwei für die Umgebetteten und einen leer bleibenden Kreis, der symbolisch für die am Ort bereits Bestatteten stehen sollte – sowie einem Denkmal wurde weiter südlich vom ursprünglichen Bestattungsort angelegt. Zweck der zentralen

³³ Schreiben des Innenministeriums vom 11.09.1956 an den Landrat des Kreises Süderdithmarschen, Akten des Innenministeriums Schleswig-Holstein. Kopien der Unterlagen aus dem Innenministerium Schleswig-Holstein finden sich in der privaten Sammlung von Martin Gietzelt.

³⁴ Schreiben des Innenministeriums Schleswig-Holstein an die Landräte der Kreise Flensburg, Niebüll, Heide und Ratzeburg vom 05.10.1960, Akten des Innenministeriums Schleswig-Holstein; Schreiben des Innenministeriums Schleswig-Holstein an den Garten- und Landschaftsarchitekten Hans-Erik Brodersen vom 23.11.1960, Akten des Innenministeriums Schleswig-Holstein.

³⁵ Kriegsgräberliste vom Russenfriedhof Gudendorf vom 10.11.1960, ausgestellt vom Innenministerium Schleswig-Holstein, Akten des Innenministeriums Schleswig-Holstein.

³⁶ Schreiben des Kreisbauamtes Meldorf an den Innenminister des Landes Schleswig-Holstein vom 25.08.1958, Akten des Innenministeriums Schleswig-Holstein, Kopien in der privaten Sammlung von Martin Gietzelt.

Gedenkorte an Kriegstote in Schleswig-Holstein – neben der Gedenkstätte in Gudendorf für sowjetische Kriegsgefangene wurde auf dem Karberg am Haddebyer Noor im gleichen Zeitraum ein Gedenkort für deutsche Kriegstote und Kriegstote verschiedener Nationen errichtet – waren laut dem Landesinnenministerium Erinnerung und Mahnung: „Dort sollten die Toten – Angehörige der verschiedenen Nationen, Soldaten und Zivilisten, die Opfer des Krieges geworden sind, – in dem ihnen gebührenden würdigen Rahmen dauernde Ruhe finden. Den Toten zur Ehre, den Lebenden zur ständigen Mahnung!“³⁷. Der Adressatenkreis wurde damit im Vergleich zum ersten Denkmal in Gudendorf ausgeweitet und die deutsche Nachkriegsgesellschaft einbezogen. Erinnerung wurde zudem mit friedenspädagogischen Zielen verknüpft.

Bei dem neugestalteten Denkmal in Gudendorf wurden nationale Symboliken vermieden und Symbole aus der griechischen Mythologie verwendet. Das steinerne Monument ist 10,7 Meter hoch und wird nach oben hin breiter, am Kopfabschluss beträgt die Breite 3,5 Meter. Die bronzene Figurengruppe ist mit 2,4 Metern Höhe größer als lebensgroß gestaltet worden³⁸. Vor der natürlichen Erdanhöhlung mit dem daraufgesetztem Denkmal und, die Treppenstufen rahmend, wurde eine 5,3 Meter lange Mauer errichtet. Auf der aus der Sichtweise des Betrachters, der frontal auf das Monument zuläuft, linken Seite steht eine steinerne Wand mit Schriftzug: „Здесь покоятся Советские военнопленные 1941–1945“. Auf der rechten Seite ist die deutsche Übersetzung zu lesen: „Hier ruhen sowjetische Kriegsgefangene 1941–1945“. Etwa hundert Meter vor dem Denkmal, am Eingang der Anlage befindet sich eine Mauer mit dem Schriftzug „Ehrenfriedhof Gudendorf“.

Der Künstler Siegfried Assmann wählte bewusst keine christliche oder nationalstaatliche Symbolik, sondern bezog sich mit der bronzenen Figurengruppe im Denkmal auf die griechische Mythologie:

Durch eine öhrhafte Öffnung gleitet das Boot. Es ist das stille, schwebende Hinübergleiten des im Tode endlich Geborgenen und wird dem lautlosen Dahinsterben der ungezählten Typhus- und Fleckfieberkranken weitab ihrer Heimat 1943/44 gerecht³⁹.

³⁷ Bericht „Russischer Kriegsgefangenenfriedhof bei Gudendorf“, Anlage zum Schreiben des Oberregierungsrates Niewerth an den Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge vom 27.07.1961, Akten des Innenministeriums Schleswig-Holstein, Akten.

³⁸ Bildhauer-Zeichnung zur Gestaltung des Denkmals, Akte von Siegfried Assmann zum „Russenfriedhof Gudendorf“, private Sammlung Siegfried Assmann.

³⁹ Siegfried Assmann, *Kiel, 12. Juli – 30. Sept. 1972. Katalog zur Ausstellung des Bildhauers und Malers Siegfried Assmann. Ein Querschnitt aus seinem Schaffen von 1952–1972* (Kiel: Carus Druck, 1972), keine Seitenangaben, Begleittext zu Objekt Nummer 8.

In einem Zeitzeugengespräch im September 2017 erinnerte sich Siegfried Assmann noch an die Schwierigkeiten bei der Themenwahl zur Gestaltung des Denkmals:

Es war schwierig, das Thema zu fassen, denn die russische Armee oder sowjetische [...] setzt sich ja nicht nur aus Christen zusammen sondern sie sind ja alle ein Konglomerat von Glaubensvereinigungen [...] und [...] so bin ich dann in die Antike gestiegen und das ist von mir verbindlich für alle [...], denn da gibt es ja glaube ich nicht die Trennung zwischen Russen [und anderen] und so habe ich dann den Charon dargestellt, im Kahn wie er über den Styx rudert [...]. Der Tote liegt im Schoß der Mutter⁴⁰.

Die Diversität der Roten Armee zeigt sich tatsächlich in den Quellen zu den in Gudendorf bestatteten sowjetischen Kriegsgefangenen. So war der sowjetische Kriegsgefangene Awelbek Ismailow, 207471 IV B, der im erweiterten Krankenrevier in Gudendorf behandelt wurde und dort am 16. Juni 1944 verstarb, muslimisch⁴¹. Außerdem finden sich beispielsweise mit Saki Suleimanow⁴² und Mingas Gilfanow⁴³ zwei muslimische Tataren unter den von Aumühle nach Gudendorf Umgebetteten sowie ein weiterer namens Gilean Muganow⁴⁴, der ursprünglich in Broweg begraben und 1961 nach Gudendorf umgebettet wurde.

Die Gruppe der hier Bestatteten wird durch die Inschriften des neugestalteten Denkmals spezifischer benannt als zuvor, allerdings geben sie keine Hinweise auf die Umstände des Todes der Gefangenen. Dieser Befund verdeutlicht, dass nämlich Denkmäler keine Aussagen über Inhalte der Geschichte, sondern über deren Aneignung machen. Das kollektive Gedächtnis der frühen BRD war auch 1961 noch stark geprägt von der Schuld- bzw. Verantwortungsleugnung der bundesdeutschen Mehrheit. Das daraus resultierende Schweigen drückte sich im Gudendorfer Denkmal darin aus, dass weder die konkreten Todesumstände noch die Verantwortung der

⁴⁰ Zeitzeugengespräch mit Siegfried Assmann (geb. am 01.02.1925) vom 15.09.2017.

⁴¹ Siehe: Zentralarchiv des Verteidigungsministeriums der Sowjetunion (CAMO), Abtl. 9, Fondsnummer 58, Inventarnr. 977521, Dateinr. 1348, Erkennungsmarkennummer 209760, Stalag IV B, *ОБД Мемориал*, accessed January 5, 2019, <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300614135>.

⁴² CAMO, Abtl. 9, Fondsnummer 58, Inventarnr. 977528, Dateinr. 55, Erkennungsmarkennummer 118242, Stalag X B, *ОБД Мемориал*, accessed February 10, 2020, <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=301120681>.

⁴³ CAMO, Abtl. 9, Fondsnummer 58, Inventarnr. 977520, Dateinr. 2438, Erkennungsmarkennummer 124847, Stalag X B, *ОБД Мемориал*, accessed February 10, 2020, <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300343499>.

⁴⁴ CAMO, Abtl. 9, Fondsnummer 58, Inventarnr. 977521, Dateinr. 1943, Erkennungsmarkennummer 34609, Stalag X D, *ОБД Мемориал*, accessed February 10, 2020, <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300781059>.

Wehrmacht für den Tod der sowjetischen Kriegsgefangenen in deutscher Gefangenschaft genannt wurden.

Hinzu kam mit dem Ausbau zur zentralen Gedenkstätte eine Revision des Geschichtsbildes in Bezug auf die Opferzahlen, die das Landesministerium stark, nämlich auf 3000 während der Kriegszeit in Gudendorf verstorbene sowjetische Kriegsgefangene, erhöhte. Dies geschah allerdings zunächst nur in der Bedarfsnachweisung für Gelder für die Erhaltung von Kriegsgräbern aus den Jahren 1956 bis 1958⁴⁵. Diese Erhöhung sollte nicht nur die hohen Ausgaben für die Gedenkstätte rechtfertigen, sondern ebenfalls auf die besondere Relevanz dieses Gedenkortes verweisen. Dem für den Ausbau der Gedenkstätte verantwortlichen Landesinnenministerium war bewusst, dass Zahlenangaben der bereits in Gudendorf bestatteten und zur Zeit des Krieges verstorbenen sowjetischen Kriegsgefangenen Probleme mit sich brachten. Daher sollten konkrete Zahlenangaben am Gedenkort selbst vermieden werden⁴⁶.

Der für Kriegsgräber verantwortliche Sachbearbeiter im Schleswig-Holsteinischen Landesinnenministerium, Oberregierungsrat Niewerth, betonte gegenüber dem Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge:

Da wir bewußt genaue Angaben über die Zahl der auf der Ehrenstätte Gudendorf ruhenden russischen Kriegstoten vermeiden (wir sprechen von mehreren Hundert Toten, die im Kriege dort beigesetzt worden sind, und von 248 Kriegstoten, die dorthin umgebettet worden sind), andererseits in dem vorerwähnten Artikel über den Kriegsgefangenenfriedhof bei Gudendorf offen darauf hinweisen, daß das eine Gräberfeld nur den westlichen Teil des alten Gräberfeldes umschließt, auf dem russische Kriegsgefangene während des Krieges beigesetzt worden sind, am Eingang zum Ehrenhof des Friedhofs eine allgemein gehaltenen Widmung angebracht werden wird, auch vorgesehen ist, daß in der Einweihungsrede durch einen allgemeinen Passus auf die Widmung der Ehrenstätte für alle an unbekannter Stelle der Ehrenstätte ruhenden russischen Kriegsgefangenen hingewiesen wird, sollten uns mögliche Fragen der Russen nicht beunruhigen⁴⁷.

⁴⁵ Schreiben des Innenministeriums Schleswig-Holstein an das Bundesverwaltungsamt vom 15.11.1960, Akten des Innenministeriums Schleswig-Holstein.

⁴⁶ Vermerk des Innenministeriums Schleswig-Holstein vom 29.11.1960, Akten des Innenministeriums Schleswig-Holstein.

⁴⁷ Schreiben des Oberregierungsrates Niewerth an den Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge vom 27.07.1961, Akten des Innenministeriums Schleswig-Holstein.

Abb. 2: Aufnahme der Gedenkstätte aus den 1970er Jahren. Abbildungsnachweis: Assmann, Siegfried: Kiel, 12. Juli – 30. Sept. 1972. Katalog zur Ausstellung des Bildhauers und Malers Siegfried Assmann. Ein Querschnitt aus seinem Schaffen von 1952–1972, Kiel 1972, keine Seitenangaben, Begleittext zu Objektnummer 8.

Trotzdem wurden über andere Organe wie die lokalen Printmedien Zahlen von 2500 bis 3000 in Gudendorf verstorbenen sowjetischen Kriegsgefangenen verbreitet. In der Husumer Tageszeitung vom 8. August 1961 hieß es zur Fertigstellung der Grab- und Gedenkanlage: „Auf dem Ehrenfriedhof in Gudendorf haben 2500 bis 3000 russische Kriegsgefangenen, die während des zweiten Weltkriegs verstarben, ihre letzte Ruhestätte gefunden. 248 von ihnen wurden aus Gräbern aus dem ganzen Land Schleswig-Holstein im vergangenen Jahr nach hierher umgebettet“⁴⁸. Die Norddeutsche Rundschau berichtete am 27. Juli 1962: „Die meisten von ihnen ruhen in Massengräbern, die auch jetzt nicht geöffnet wurden, um sicher zu stellen, daß alle Toten eine würdige Grabstätte haben, hat man das neue Friedhofsgelände sehr groß gehalten“⁴⁹.

⁴⁸ Bericht in der Husumer Tageszeitung, nr. 183, vom 08.08.1962, Akten des Innenministeriums Schleswig-Holstein.

⁴⁹ „Wird die UdSSR-Botschaft teilnehmen?“, Norddeutsche Rundschau vom 27.07.1963, Akten des Innenministeriums Schleswig-Holstein.

Am 7. Dezember 1962 wurde dann schließlich die Bauabnahme durch Vertreter der Bauämter, des Garten- und Landschaftsarchitekten und des Landesinnenministeriums vorgenommen⁵⁰. Von der Einweihungsfeier wurde auf Weisung des Ministerpräsidenten jedoch „vorläufig“ abgesehen und diese auf Frühjahr 1963 verschoben. Das Landesinnenministerium betonte, dass die Einweihung der „Ehrenstätte in Gudendorf [...] ein starkes Politikum“ sei. Der genaue Ablauf und inwiefern Vertreterinnen und Vertreter von Bundes- und Landesbehörden, den Kirchen, der Bundeswehr sowie der sowjetische Botschafter beteiligt werden sollten, müsse zunächst noch eruiert werden⁵¹.

Während die Gedenkstätte für Kriegsoffer verschiedener Nationen am Haddebyer Noor im Sommer 1962 mit einem großen Festakt eingeweiht wurde, trugen Printmedien und Vertreter verschiedener Regierungseinrichtungen gleichzeitig immer stärker Bedenken gegenüber einer Einweihung der Ehrenstätte für sowjetische Kriegsgefangene in Gudendorf vor. Vorbehalte richteten sich vor allem gegen die Teilnahme von Vertretern der sowjetischen Botschaft. Diese Bedenken, die letztlich nicht nur in eine Verlegung, sondern in einen kompletten Verzicht auf eine großangelegte Einweihungsfeier mündeten, hingen stark mit dem Ost-West-Konflikt und insbesondere der sogenannten „Berlin-Krise“ zusammen, die sich in diesen Jahren intensivierten.

Fast zwei Jahre später, im Jahre 1964, wandte sich der Landesverband Schleswig-Holstein des Volksbunds Deutsche Kriegsgräberfürsorge mit der Bitte an das Landesinnenministerium, das Ehrenmal mit einer Feier doch noch einzuweihen, weil er hoffte, dass infolgedessen deutsche Soldatengräber in der Sowjetunion mehr Aufmerksamkeit finden könnten⁵². Das Landesinnenministerium betonte jedoch, dass von Seiten des Landes kein Interesse an einer großen Einweihungsfeier bestünde, „daß außenpolitischen Bedürfnissen aber der Vorrang eingeräumt werden würde“⁵³. Das Bundesinnenministerium schlug daraufhin vor, dass „von einer formellen Einweihungsfeier unter Beteiligung der sowjetischen Botschaft abzusehen“ sei.

⁵⁰ Schreiben des Innenministeriums Schleswig-Holstein an den Bundesminister des Innern vom 08.05.1964, Akten des Innenministeriums Schleswig-Holstein.

⁵¹ Schreiben des Innenministeriums Schleswig-Holstein an den Bundesminister des Innern vom 08.05.1964, Akten des Innenministeriums Schleswig-Holstein.

⁵² Schreiben des Volksbunds Deutsche Kriegsgräberfürsorge, Landesverband Schleswig-Holstein, an das Innenministerium Schleswig-Holstein vom 16.04.1964, Akten des Innenministeriums des Landes Schleswig-Holstein; Schreiben des Oberregierungsrates an den Abteilungsleiter I 20 vom 08.04.1964, Akten des Innenministeriums des Landes Schleswig-Holstein.

⁵³ Schreiben des Oberregierungsrates Niewerth an den Abteilungsleiter I 20 vom 08.04.1964, Akten des Innenministeriums Schleswig-Holstein.

Der kommende Volkstrauertag am 15. November 1964 sollte Anlass für eine feierliche Niederlegung von Kränzen der Bundesregierung und der Landesregierung durch einen Vertreter des Auswärtigen Amtes und ein Mitglied der Landesregierung Schleswig-Holstein sein. Von Reden sei dabei abzusehen, aber eine Musikkapelle der Bundeswehr sollte die deutsche und die sowjetische Nationalhymne spielen⁵⁴.

Erinnerungskulturelle Praktiken und „Geschichtspolitik“ in Gudendorf im Zweiten Kalten Krieg⁵⁵

Die Wirkkraft von Geschichtsbildern kann über mehrere Jahrzehnte hinausgehen und auf andere Akteure und Phasen transferiert werden. Dies zeigt sich in der Erinnerungsarbeit der Initiative „Blumen für Gudendorf“ seit den 1980er-Jahren. Zwischen den 1960er- und 1980er-Jahren engagierten sich vereinzelt Schulklassen und regionale Gruppen der „Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes – Bund der Antifaschistinnen und Antifaschisten“ zum Beispiel durch Kranzniederlegungen für ein Gedenken vor Ort.

Am 12. Dezember 1979 beschlossen die Außen- und Verteidigungsminister der NATO-Mitgliedstaaten, 108 Pershing-II-Raketen und 464 bodengestützte Marschflugkörper mit Atomsprenköpfen in Westeuropa zu stationieren – als Reaktion auf die Stationierung von SS-20 Raketen durch die Sowjetunion. Darüber hinaus sollten die Supermächte Verhandlungen führen, um die Anzahl atomarer Mittelstreckenraketen in Europa zu begrenzen. Der Deutsche Bundestag stimmte diesem NATO-Beschluss im November 1983 zu, sodass bereits im Folgemonat neue Atomraketen in der BRD aufgestellt wurden. Dieses Aufrüsten erzeugte Angst vor einem bevorstehenden Krieg⁵⁶. In dieser angespannten außenpolitischen Lage entstand Anfang der 1980er-Jahre eine breite Friedensbewegung, welche die bis dahin größten Massendemonstrationen in der Geschichte der Bundesrepublik organisierte⁵⁷.

⁵⁴ Vermerk des Innenministeriums Schleswig-Holstein vom 21.09.1964, Akten des Innenministeriums Schleswig-Holstein; Schreiben des Bundesinnenministeriums an das Innenministerium Schleswig-Holstein, vom 24.06.1964, Akten des Innenministeriums Schleswig-Holstein, Kopie in der privaten Sammlung von Martin Gietzelt.

⁵⁵ Vgl. zum größeren politischen Kontext des „Zweiten Kalten Kriegs“ von Ende der 1970er bis Mitte der 1980er Jahre: Philipp Gassert, Tim Geiger, und Hermann Wentker (Hgg.). „Zweiter Kalter Krieg und Friedensbewegung: Einleitende Überlegungen zum historischen Ort des NATO-Doppelbeschlusses von 1979“, in Zweiter Kalter Krieg und Friedensbewegung. Der NATO-Doppelbeschluss in deutsch-deutscher und internationaler Perspektive (München: Springer, 2011), 7–30.

⁵⁶ Gassert, Geiger, und Wentker (Hgg.). „Zweiter Kalter Krieg“, 7.

⁵⁷ Gassert, Geiger, und Wentker (Hgg.). „Zweiter Kalter Krieg“, 8.

Die politischen Debatten dieser Zeit spielten eine zentrale Rolle bei der Initiierung von Gedenkveranstaltungen am Denkmal für die sowjetischen Kriegsgefangenen in Gudendorf. Die Initiative „Blumen für Gudendorf“ entstand in engem Zusammenhang mit der Friedensbewegung, auch wenn unterschiedliche Akteure mit verschiedenen Motiven beteiligt waren. Vorherrschend war jedoch der Wunsch, für Entspannung und Abrüstung einzutreten⁵⁸. Als Projektionsfläche wurde der Erinnerungsort in Gudendorf genutzt, um Erinnerung mit Mahnung zu verbinden und für diese politischen Ziele zu werben. Der heutige Sprecher der Initiative Benno Stahn erinnert sich an den politischen Aktivismus in den 1980er-Jahren:

Da hat man jede Möglichkeit gesucht, in die Öffentlichkeit zu gehen und zu sagen, also Russland, das haben wir schon zweimal versucht, ein drittes Mal wird [man] das nicht überleben. Und [...] wir wollten tatsächlich den Krieg verhindern. Das war der Nenner, der uns von Kommunisten bis Christen geeint hatte⁵⁹.

Gerade solche lokalen Aktionen waren ein Kennzeichen der Friedensbewegung neben den großen, zentralen Demonstrationen in Bonn, Hamburg, Berlin und anderen Städten⁶⁰.

Die erste Gedenkveranstaltung in Gudendorf wurde am 8. Mai 1984 abgehalten. Hans Motzner hielt eine kleine Ansprache. Er selbst war als deutscher Kriegsgefangener in der Sowjetunion in einem Kriegsgefangenenlager gewesen, dort jedoch laut eigenen Aussagen human behandelt worden, weswegen es wichtig sei, sich für ein Gedenken an das Leid der sowjetischen Kriegsgefangene in deutscher Gefangenschaft einzusetzen⁶¹. In Folge der Erfahrungen dieser ersten Gedenkveranstaltung wurde beschlossen, in Zukunft jährlich Gedenkveranstaltungen zum 8. Mai in Gudendorf abzuhalten. Dazu sollten weitere Unterstützerinnen und Unterstützer gewonnen werden.

In diese Zeit fiel außerdem der Beschluss, sich Initiative „Blumen für Gudendorf“ in Anlehnung an den Arbeitskreis „Blumen für Stukenbrock“

⁵⁸ Andreas Buro, „Friedensbewegung“, in *Die Sozialen Bewegungen in Deutschland seit 1945: Ein Handbuch*, hrsg. von Roland Roth und Dieter Rucht (Frankfurt a. M.: Campus, 2008), 268.

⁵⁹ Zeitzeugengespräch mit Benno Stahn und weiteren Mitgliedern der Initiative „Blumen für Gudendorf“ vom 26.10.2018.

⁶⁰ Christoph Becker-Schaum, „Einleitung. Die Nuklearkrise der 1980er Jahre. NATO-Doppelbeschluss und Friedensbewegung“, in „Entrüstet euch!“ Nuklearkrise, NATO-Doppelbeschluss und Friedensbewegung (Paderborn: Schöningh, 2012), 18f.

⁶¹ Becker-Schaum, „Einleitung“, 18f.

zu nennen⁶². Dieser Arbeitskreis hatte sich bereits 1967 gegründet, um dem ehemaligen Kriegsgefangenenlager 326 (VI K) zu gedenken⁶³.

Gemeinsam traten diese zivilgesellschaftlichen Zusammenschlüsse nicht nur für politische Ziele wie Abrüstung und ein Ende des Kalten Krieges ein, sondern sie leisteten auch einen wichtigen Beitrag zur Aufarbeitung der nationalsozialistischen Vergangenheit. Ein ähnliches Bild zeigte sich in Kaltenkirchen bzw. Heidkaten, wo sich Aktivisten für ein Gedenken an das Leid der Häftlinge des KZ-Außenlagers von Neuengamme in Kaltenkirchen sowie für die im erweiterten Krankenrevier in Heidkaten verstorbenen sowjetischen Kriegsgefangenen einsetzten. Auch dieses Engagement stand ähnlich wie in Gudendorf und Stukenbrock im Einklang mit der Friedensbewegung. Erste Aufarbeitungen zur nationalsozialistischen Gewaltherrschaft in Schleswig-Holstein leistete in den 1980er-Jahren der Historiker Gerhard Hoch, der sich ebenfalls in Heidkaten und Gudendorf engagierte⁶⁴. Er bezeichnete Gudendorf, wie auch Heidkaten, als „Sterbelager“, und meinte, hier ein „geordnetes Massensterben“ nachweisen zu können⁶⁵. Er argumentierte, das Lager Gudendorf habe im Jahre 1944 die Funktion eines „Sterbelagers“ von Heidkaten übernommen⁶⁶. Hoch kam zu dieser Schlussfolgerung vor allem aufgrund von Zeitzeugenaussagen, verfügte jedoch nicht über entsprechende Quellen aus der Lagerverwaltung⁶⁷.

Diese Argumentation ist in zweierlei Hinsicht problematisch. Hoch setzt nicht nur die Lager in Gudendorf und Heidkaten gleich, sondern nimmt ebenfalls die Zahl der 3000 verstorbenen Kriegsgefangenen als gegeben an. Da zu dem Zeitpunkt noch kein Zugang zu den Verlustlisten in sowjetischen Unterlagen bestand, konnte er kein gesichertes Wissen durch weitere Quellenbelege über das Ausmaß der Sterblichkeit erlangen. Er versuchte, die Zahl von 3000 Toten vor allem mit Zeitzeugenaussagen über Heidkaten

⁶² Günther Wilke, „Zur Geschichte der Initiative „Blumen für Gudendorf“, in Newsletter Gedenkstätten und Erinnerungsorte in Schleswig-Holstein, nr. 9 (April 2016), 12 (accessed January 11, 2019, http://www.gedenkstaetten-sh.de/tl_files/gedenkstaetten/daten/stiftung/Nr_9_April_2016.pdf).

⁶³ Siehe: „Geschichtskultur in der Region. Arbeitskreis Blumen für Stukenbrock“, Homepage der Universität Bielefeld, accessed January 11, 2019, http://www.uni-bielefeld.de/geschichte/regionalgeschichte/Kooperationspartner/selbstdarstellung.blumen_fuer_stukenbrock/.

⁶⁴ Gerhard Hoch, *Zwölf wiedergefundene Jahre. Kaltenkirchen unter dem Hakenkreuz* (Bad Bramstedt: Roland Werbung, 1981); Gerhard Hoch, „Erweitertes Krankenrevier in Heidkaten“, in *Verschleppt zur Sklavenarbeit. Kriegsgefangene und Zwangsarbeiter in Schleswig-Holstein*, hrsg. von Rolf Schwarz (Aveslohe: W. Geffken, 1986), 77–100.

⁶⁵ Gerhard Hoch, „Geordnetes Massensterben“, in *Dithmarschen 1/1996. Gudendorf: Gefangenenlager und Gedenkstätte* (Heide: Boyens, 1996), 3–7.

⁶⁶ Hoch, „Geordnetes Massensterben“, 4.

⁶⁷ Hoch, „Geordnetes Massensterben“, 5. Vgl. Hoch, „Erweitertes Krankenrevier in Heidkaten“, 82–86.

zu rechtfertigen, noch dazu ohne den Überlieferungskontext dieser Zahl zu hinterfragen. Sie wurde erstmals im Zuge der Neugestaltung der Gedenk- anlage zu Beginn der 1960er Jahre genannt.

Die Übertragung von Beobachtungen, die auf Heidkaten zutrafen, auf Gudendorf ist insofern problematisch, da es sich um unterschiedliche zeitliche Kontexte und eine damit einhergehende unterschiedliche Behandlung der sowjetischen Kriegsgefangenen handelte. Im Anschluss an Gerhard Hochs frühe Untersuchungen übernahm die Initiative „Blumen für Gudendorf“ dieses Bild des Lagers und vermittelte es anfangs bei ihren jährlichen Gedenkveranstaltungen. So hieß es beispielsweise im Aufruf zur „Gedenk- kundgebung“ am 6. Mai 1989:

An den Massengräbern von mehr als 3000 sowjetischen Kriegsgefange- nen und Zwangsarbeitern in Gudendorf bei St. Michaelisdonn wollen wir am 6. Mai 1989 wieder zur Mahn- und Gedenkkundgebung zusammen- kommen. Der Tag der Befreiung von Krieg und Faschismus findet diesmal wenige Wochen vor dem Besuch Michail Gorbatschows in der Bundesrepu- blik statt. Wie begrüßen diesen Besuch und verstehen ihn als Chance, die Verständigung mit der Sowjetunion auf stabile Grundlagen zu stellen.

Die Geschichte erlegt uns die Verpflichtung auf, nachdrücklich für Frie- den und Zusammenarbeit einzutreten. Sowjetische Abrüstungsinitiativen zeugen von der Bereitschaft, den Geist der Konfrontation zu überwinden. Wir erwarten von der Bundesregierung, daß sie diese Maßnahmen mit eige- nen Schritten für Abrüstung beantwortet und auf die „Modernisierung“ ato- marer Raketen in der Bundesrepublik verzichtet⁶⁸.

Jüngere Forschungen wie jene von Martin Gietzelt beziehen mittler- weile Quellen aus Archiven der ehemaligen Sowjetunion ein und können somit das „Geschichtsbild“ vom Sterbelager in Gudendorf mit 3000 Toten revidieren. Gietzelt betont, dass der Begriff und die Zahl nicht haltbar sind, Gudendorf aber durchaus „Teil eines Systems [war], das den Tod der so- wjetischen Kriegsgefangenen offen einkalkulierte und für deren Lebensbe- dingungen nicht menschliche, sondern wirtschaftliche Maßstäbe galten“⁶⁹.

Schluss

Das Regionalbeispiel Gudendorf zeigt, dass die Erinnerung an sowje- tische Kriegsgefangene dort nicht im „Erinnerungsschatten“ lag, sondern aktiv von verschiedenen Akteuren für eine „Geschichtspolitik“ genutzt wurde. Erinnern ist ein dynamischer Prozess, der vom übergeordneten sozio-politischen Kontext und durch die Erinnerungspraktiken der Akteure

⁶⁸ „Initiative Blumen für Gudendorf“. Aufruf zur „Gedenkkundgebung“ am 6. Mai 1989, private Sammlung von Dietrich Stein.

⁶⁹ Gietzelt, „Die Gedenkstätte Gudendorf“, 76.

beeinflusst ist. Die Errichtung der ersten beide Denkmäler und die Aus- einandersetzung der verschiedenen Akteure um dessen Gestaltung und vermittelte „Geschichtsbilder“ korrelierte mit übergeordneten politischen Konflikten wie der Berliner Blockade von Juni 1948 bis Mai 1949, dem Mauerbau 1961 sowie dem NATO-Doppelbeschluss von 1979, welche Hö- hepunkte der Auseinandersetzungen zwischen Ost und West waren. Die Darstellung der Erinnerungspraktiken in Gudendorf in diesen drei Phasen hat gezeigt, dass die Akteure in jeder Phase eine „öffentliche Repräsentation einer kollektiv relevanten Vergangenheit zu politischen Zwecken“ nutzten und eine Deutung der Vergangenheit in diesem Sinne vornahmen⁷⁰.

Das Land Schleswig-Holstein unternahm mit der Umgestaltung der Grabesstätte in Gudendorf zum zentralen Gedenkort für sowjetische Kriegsgefangene einen erinnerungskulturellen Beitrag, der nicht dem all- gemeinen und bundesweiten kollektiven Gedächtnis der Zeit entsprach. Die jährliche Erinnerungsarbeit der Initiative „Blumen für Gudendorf“ im Rah- men jährlicher Gedenkveranstaltungen um den 8. Mai trug dazu bei, dass der „Erinnerungsschatten“ an das Leid der sowjetischen Kriegsgefangenen in deutscher Gefangenschaft auf lokaler Ebene vielleicht weniger stark aus- geprägt war als an vielen anderen Orten der Republik. Das Regionalbeispiel hat jedoch auch gezeigt, dass Denkmäler und Erinnerungspraktiken kei- ne „Aussagen über Inhalte der Geschichte, sondern über deren Aneignung“ machen⁷¹. Die vermittelten „Geschichtsbilder“ stehen damit in einem star- ken Bezug zur jeweiligen Gegenwart.

Верена Мейер

МЕМОРІАЛ РАДЯНСЬКИМ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМ У ГУДЕНДОРФІ – ПАМ'ЯТЬ ПІД ЧАС ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ

Доля радянських військовополонених, які представляють другу за величиною групу жертв нацистських злочинів, відіграє лише незначну роль у пам'яті Німеччини. У 2015 році тодішній федеральний президент Йоахім Гаук зазначив, що ця частина історії націонал-соціалізму пере- буває в «тіні пам'яті». З іншого боку, погляд на регіональний приклад Гудендорфа показує, що там пам'ять про радянських військовополоне- них не перебувала в «тіні», а активно використовувалася різними діяча- ми для їх «історичної політики». Меморіальні акції, як-от спорудження двох пам'ятників та організація меморіальних заходів, були пов'язані із

⁷⁰ Schmid, „Konstruktion“, 78.

⁷¹ Erben, „Denkmäler“, 235.

соціально-політичним контекстом вищого рівня, який впливав на місцевих діячів.

У цій статті досліджуються «історичні образи», що передаються меморіальними заходами різних дійових осіб, які використовували інтерпретацію історії для досягнення політичних цілей у трьох різних фазах. Дослідження орієнтується на науково-історичну аналітичну таблицю «історичної політики»: На першій фазі (1945–1949) британський військовий уряд та радянська військова комісія спорудили перший меморіал вшанування пам'яті загиблих радянських військовополонених. Другий етап (1949–1983) насамперед характеризувався меморіально-політичною активністю молодого федерального уряду та уряду землі Шлезвіг-Гольштейн, а також народної спілки Німеччини з догляду за військовими похованнями. У цей період земля Шлезвіг-Гольштейн обрала Гудендорф центральним місцем для перепоховання загиблих радянських військовополонених і вирішила розширити це місце до центрального меморіалу, спорудивши новий пам'ятник, який був завершений у 1961 році. Третю фазу можна спостерігати з 1983 р., коли низова ініціатива «Квіти для Гудендорфу» використовувала меморіал як майданчик для вшанування пам'яті радянських військовополонених, які перебували у Німеччині під час Другої світової війни, а також для запобігання черговій війні з Радянським Союзом та агітувала за мир. Більшість членів цієї програми були активістами руху за мир, тому перші історичні аналізи та меморіально-культурні заходи поєднувалися з політичною агітацією, пов'язаною з політичною напругою вищого рівня в холодній війні. Спорудження перших двох пам'ятників та суперечка між різними учасниками щодо їх вигляду та передачі «історичних образів» співвідносилися із політичними конфліктами вищого рівня. Тут слід назвати такі кульмінаційні конфліктні моменти між Сходом і Заходом: блокада Берліну з червня 1948 р. по травень 1949 р., спорудження Берлінської стіни з 13 серпня 1961 р. та подвійне рішення НАТО 1979 р.

У статті не лише досліджуються «історичні образи» різних дійових осіб у трьох фазах, які трансливалися громадськості, а й ставиться питання про передачу образів у різних групах учасників та фазах. Боротьба різних дійових осіб за прерогативу інтерпретації історичних образів, які вони транслиють, вивчається у відповідному контексті та аналізуються мотивації різних меморіальних заходів. Можна побачити, наприклад, що на перших двох етапах виникали дискусії щодо вигляду пам'ятників, які в основному стосувалися використання національної символіки, найменування групи жертв та обставин загибелі радянських військовополонених у німецькому полоні. У той час як радянська комісія з поховань

пропонувала напис, який мав дати зрозуміти, що радянський народ загинув «у фашистському полоні», деякі кола у Шлезвіг-Гольштейні та Нижній Саксонії вимагали, щоб напис був «у німецькому полоні». Напис на другому пам'ятнику, який був встановлений близько 1960 р. з ініціативи земельного уряду, не дає жодних вказівок на обставини загибелі полонених. Це, у свою чергу, перегукувалось з тим мовчанням та припиненням дебатов щодо власної вини та німецької відповідальності, які панували в ранній Федеративній Республіці.

Напис на першому пам'ятнику все ще описує групу жертв радянських військовополонених як «радянських громадян», тобто їх фактичний статус тут маскується. Цей стиль знову відповідав національному наративу Радянського Союзу, який був насамперед покликаний вшанувати досягнення партизанів та червоноармійців, які визволили Європу від «фашизму». Народний комісаріат внутрішніх справ розглядав військовополонених як потенційних «зрадників вітчизни» та проводив розслідування щодо репатріантів.

З розбудовою місця поховання в центральний меморіал радянським військовополоненим у Шлезвіг-Гольштейні та з перепохованням 248 радянських військовополонених з усієї федеральної землі в 1958 році земельне міністерство внутрішніх справ вперше назвало число 3000 радянських військовополонених у Гудендорфі, що значно більше, ніж ті 40–350 загиблих, яких називали союзні окупаційні війська та громада в перші повоєнні роки. Ця кількість, оголошена міністерством, публічно пропагувалася та переказувалася тими діями, які на третьому етапі докладали зусиль до аналізу та пам'яті про націонал-соціалістичні злочини проти радянських військовополонених. Вони сформували образ «табору смерті» в Гудендорфі, який до сьогодні не втратив сили в популярному меморіально-політичному дискурсі, хоча нові дослідження вже класифікували та спростували цю тезу.

Ключові слова: радянські військовополонені, пам'ятники, радянська комісія з поховань, холодна війна, історична політика.

Verena Meier

THE MEMORIAL FOR SOVIET PRISONERS OF WAR IN GUDENDORF – MEMORIES IN THE COLD WAR

The fate of the Soviet prisoners of war, who represent the second largest victim group of Nazi violent crimes, plays only a marginal role in the memory of Germany. For example, the then Federal President Joachim Gauck pointed out

in 2015 that this portion of the history of National Socialism lay within a “memory shadow”. A look at the regional example of Gudendorf, on the other hand, shows that the memory of Soviet prisoners of war was in no “shadow” but rather was actively used by various representatives for their own “politics of memory”.

Based on the analysis grid of “politics of memory”, this article investigates the “historical images” of different participants conveyed through the commemorative practices, who used an interpretation of history in three different phases to pursue political purposes: In the first phase from 1945 to 1949, the British military government and the Soviet military commission erected a first memorial to commemorate the deceased Soviet prisoners of war. The second phase from 1949 to 1983 was primarily characterized by the commemorative commitment of the young federal government and the Schleswig-Holstein state government as well as German War Graves Commission. During this period, the state of Schleswig-Holstein chose Gudendorf as the central burial ground for the reburial of dead Soviet prisoners of war and decided to expand the burial ground into a central memorial with a new monument. The third phase can be identified from 1983 on, when the grassroots movement “Flowers for Gudendorf” initiative used the memorial as a platform to commemorate the fate of Soviet prisoners of war in German custody during the Second World War and also to warn of a renewed war with the Soviet Union and campaigned for peace. The majority of the members of this initiative were active in the peace movement, and so the first historical reviews and memorial-cultural methods combined with political agitations related to the overarching political tensions in the Cold War. The erection of the first two monuments and the dispute between the various representatives about their design and mediated “historical images” correlated with the overarching political conflicts, highlighted by the Berlin blockade, the construction of the Berlin Wall and the NATO double decision of 1979.

The article investigates not only the “historical images” of the different participants conveyed to the public in the three phases, but also asks about the transfer of the images across different representative groups and phases. The struggle of the various representatives for the sovereignty of interpreting the historical images they convey is studied in an appropriate context and the motivations of various memorial events are analyzed. It can be seen, for example, that in the first two phases, discussions arose about the design of the monuments, which mainly concerned the use of national symbols, the naming of the victim group and the circumstances surrounding the death of Soviet prisoners of war in German captivity. While the Soviet Burial Commission proposed an inscription to indicate that the Soviet people had died “in fascist captivity”, some circles in Schleswig-Holstein and Lower Saxony demanded that the inscription should be “in German captivity”. The inscription on the first monument still refers to

the group of victims of Soviet prisoners of war as “Soviet citizens”, so their actual status is disguised here. This style again corresponded to the national narrative of the Soviet Union, which was primarily intended to honor the partisans and Red Army soldiers who liberated Europe from “fascism”. Prisoners of war were viewed as potential “traitors to the motherland”. The inscription of the second monument, which was erected around 1960 on the initiative of the state government, does not provide any indication of the circumstances of the prisoners’ death. This in turn corresponded to the silence and debates in the early Federal Republic regarding one’s own guilt and German responsibility.

With the expansion of the graves into a central memorial for Soviet prisoners of war in Schleswig-Holstein and the reburial of 248 Soviet prisoners of war from across the federal state in 1958, the State Interior Ministry first named 3,000 Soviet prisoners of war who died in Gudendorf in wartime, a far larger number than the 40 to 350 dead who were called the “Allied occupying forces and the community” in the early post-war years. This number, which was named by the ministry, was publicly promoted and retold by those persons who, in the third phase, made efforts to analyze and commemorate National Socialist crimes against the Soviet prisoners of war. They formed the image of the “death camp” in Gudendorf, which until today has not lost any of its power in popular memorial-political discourse, although new research has already classified and refuted this.

Keywords: Soviet prisoners of war, monuments, Soviet graves commission, Cold War, historical policy.

Bibliography

Alberts, Klaus. *Gedenkstätte Gudendorf*, von der Architekten- und Ingenieurkammer Schleswig-Holstein. Broschüre ohne Verlagsort und Verlag herausgegeben, 1995.

Assmann, Siegfried. *Kiel, 12. Juli – 30. Sept. 1972. Katalog zur Ausstellung des Bildhauers und Malers Siegfried Assmann. Ein Querschnitt aus seinem Schaffen von 1952–1972*. Kiel: Carus Druck, 1972.

Becker-Schaum, Christoph. «Einleitung. Die Nuklearkrise der 1980er Jahre. NATO-Doppelbeschluss und Friedensbewegung.» In *«Entrüstet euch!» Nuklearkrise, NATO-Doppelbeschluss und Friedensbewegung*, 7–37. Paderborn: Schöningh, 2012.

Buro, Andreas. «Friedensbewegung.» In *Die Sozialen Bewegungen in Deutschland seit 1945: Ein Handbuch*, hrsg. von Roland Roth und Dieter Rucht, 267–292. Frankfurt a. M.: Campus, 2008.

«Donesenija o bezvozvratnyh poterjah.» *OBD Memorial*, ID73574577, Dokument 1 bis 52. Accessed April 28, 2020. <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=73574577&p=1>.

Erben, Dietrich. «Denkmäler.» In *Handbuch der politischen Ikonographie*, hrsg. von Uwe Fleckner, Martin Warnke und Hendrik Ziegler. Band I, 235–243. München: Beck, 2011.

Gassert, Philipp, Tim Geiger, und Hermann Wentker (Hgg.). «Zweiter Kalter Krieg und Friedensbewegung: Einleitende Überlegungen zum historischen Ort des NATO-Doppelbeschlusses von 1979.» In *Zweiter Kalter Krieg und Friedensbewegung. Der NATO-Doppelbeschluss in deutsch-deutscher und internationaler Perspektive*, 7–30. München: Springer, 2011.

Gauck, Joachim. «Rede zum 70. Jahrestag des Endes des Zweiten Weltkrieges am 6. Mai 2015 in Schloss Holte-Stukenbrock.» Accessed January 19, 2019. <http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Joachim-Gauck/Reden/2015/05/150506-Holte-Stukenbrock.html>.

«Geschichtskultur in der Region. Arbeitskreis Blumen für Stukenbrock.» *Homepage der Universität Bielefeld*. Accessed January 11, 2019. http://www.uni-bielefeld.de/geschichte/regionalgeschichte/Kooperationspartner/selbstdarstellung_blumen_fuer_stukenbrock/.

Gietzelt, Martin. «Die Gedenkstätte Gudendorf. Neue Forschungsergebnisse.» In *Dithmarschen. Landeskunde, Kultur, Natur*. Heft 3 (September 2004), 57–80. Heide: Boyens Medien, 2004.

Goeken-Haidl, Ulrike. *Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Zwangsarbeiter und Kriegsgefangener während und nach dem Zweiten Weltkrieg*. Essen: Klartext, 2006.

Hoch, Gerhard. «Erweitertes Krankenrevier in Heidkaten.» In *Ver-schleppt zur Sklavenarbeit. Kriegsgefangene und Zwangsarbeiter in Schleswig-Holstein*, hrsg. von Rolf Schwarz, 77–100. Aveslohe: W. Geffken, 1986.

Hoch, Gerhard. «Geordnetes Massensterben.» In *Dithmarschen 1/1996. Gudendorf: Gefangenenlager und Gedenkstätte*, 3–7. Heide: Boyens, 1996.

Hoch, Gerhard. *Zwölf wiedergefundene Jahre. Kaltenkirchen unter dem Hakenkreuz*. Bad Bramstedt: Roland Werbung, 1981.

«Informacija o voennoplennom.» *OBD Memorial*. Accessed February 10, 2020. <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300343499>.

«Informacija o voennoplennom.» *OBD Memorial*. Accessed January 5, 2019. <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300614135>.

«Informacija o voennoplennom.» *OBD Memorial*. Accessed February 10, 2020. <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300781059>.

«Informacija o voennoplennom.» *OBD Memorial*. Accessed February 10, 2020. <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=301120681>.

Jahn, Peter. «Das Schicksal sowjetischer Kriegsgefangener in der deutschen Erinnerung.» In *«Ich werde es nie vergessen». Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004–2006*, 30–35. Berlin: Ch. Links, 2007.

Keller, Rolf. *Sowjetische Kriegsgefangene im Deutschen Reich 1941/42. Behandlung und Arbeitseinsatz zwischen Vernichtungspolitik und kriegswirtschaftlichen Zwängen*. Göttingen: Wallstein, 2011.

Möller, Reimer. «Gerhard Hoch und die Erforschung des Schicksals sowjetischer Kriegsgefangener. Eine Auswertung der Gresko-Liste der Roten Armee vom 9. November 1945.» In *Vom HJ-Führer zum NS-Forscher: Gerhard Hoch: Leben und Werk, Rezeption und Wirkung*, 2–15. Kaltenkirchen: Akens, 2018.

Nagel, Jens. «Gefallen – Gefangen – Begraben. Kriegsgräberstätten sowjetischer Kriegsgefangener seit 1945.» *International Association of Research Institutes in the History of Art: RIHA Journal*. Accessed August 9, 2018. <https://www.riha-journal.org/articles/2017/0150–0176-special-issue-war-graves/0175-nagel>.

Otto, Reinhard, Rolf Keller, und Jens Nagel. «Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam 1941–1945. Zahlen und Dimensionen.» *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 4 (2008): 557–602.

Polian, Pavel. *Deportiert nach Hause. Sowjetische Kriegsgefangene im «Dritten Reich» und ihre Repatriierung*. München: Oldenbourg, 2001.

Schmid, Harald. «Konstruktion, Bedeutung, Macht. Zum kulturwissenschaftlichen Profil einer Analyse von Geschichtspolitik.» In *Geschichtspolitik und sozialwissenschaftliche Theorie*, hrsg. von Horst-Alfred Heinrich und Michael Kohlstruck, 75–98. Stuttgart: Steiner, 2008.

Streim, Alfred. *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im «Fall Barbarossa»*. Heidelberg/Karlsruhe: C. F. Müller, 1981.

Troebst, Stefan. «Geschichtspolitik.» *Docupedia*. Accessed August 23, 2018. <http://docupedia.de/images/1/13/Geschichtspolitik.pdf>.

Tschirner, Thomas. «„Kleine Fische“ – Das Schicksal sowjetischer Kriegsgefangener in Schleswig-Holstein. Eine regionale Studie anhand von Personalkarten der im „Erweiterten Krankenrevier Heidkaten“ gestorbenen sowjetischen Kriegsgefangenen, Examensarbeit von 2011», 98. Accessed January 17, 2019. <http://www.zwangsarbeiter-s-h.de/Ergebnisse/Tschirner/Sowjetische%20Kriegsgefangene%20in%20S-H.pdf>.

Wilke, Günther. «Zur Geschichte der Initiative „Blumen für Gudendorf“.» In *Newsletter Gedenkstätten und Erinnerungsorte in Schleswig-Holstein*, nr. 9 (April 2016), 11–14 (Accessed January 11, 2019. http://www.gedenkstaetten-sh.de/tl_files/gedenkstaetten/daten/stiftung/Nr_9_April_2016.pdf).

Wolfrum, Edgar. «Erinnerungskultur und Geschichtspolitik als Forschungsfelder.» In *Reformation und Bauernkrieg. Erinnerungskultur und*

Geschichtspolitik im geteilten Deutschland, hrsg. von Jan Scheunemann, 13–47. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2010.

Wolfrum, Edgar. *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948–1990*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999.

Archives

Arolsen Archives. ITS2.2.0.1

Innenministerium Schleswig-Holstein. Kriegsgräberlisten von Gudendorf.

Landesarchiv Schleswig-Holstein. Abtl. 320 Süderdithmarschen, Nr. 5854; Abtl. 454, Nr. 4.

National Archives UK. FO 371/5427, 1006/223, 1006/224, 1049/978, 1049/1288, 1081/1030/30.

Private Sammlungen: Siegfried Assmann, Helmut Hahn, Martin Gietzelt, Benno Stahn.

Staatliches Archiv der Russischen Föderation (GARF). F. 7317, op. 21, d. 4; f. 9526, op. 6, d. 255.

Zeitzeugengespräch der Verfasserin mit Benno Stahn und weiteren Mitgliedern der Initiative «Blumen für Gudendorf» vom 26.10.2018.

Zeitzeugengespräch der Verfasserin mit Hans Jakob Beeck (geb. am 06.05.1930) vom 11.09.2017.

Zeitzeugengespräch der Verfasserin mit Siegfried Assmann (geb. am 01.02.1925) vom 15.09.2018.

Zentralarchiv des Verteidigungsministeriums der Sowjetunion (CAMO)/ OBD-Memorial. Abtl. 9, Fondsnr. 58, Inventarnr. 977520, Dateinr. 2438, Erkennungsmarkennummer 124847, Stalag X B; Inventarnr. 977521, Dateinr. 1348, Erkennungsmarkennummer 209760, Stalag Iv B; Inventarnr. 977521, Dateinr. 1943, Erkennungsmarkennummer 34609, Stalag X D; Inventarnr. 977528, Dateinr. 55, Erkennungsmarkennummer 118242, Stalag X B.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Будз Катерина, Ph.D., незалежна дослідниця (м. Київ), отримала ступінь доктора філософії в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (2016), проходила DAAD-стажування в Інституті соціальної антропології Макса Планка (Галле, Німеччина).

Гончаренко Надія, науковий співробітник Інституту культурології Національної академії мистецтв України. Є авторкою низки статей на тему історичної освіти, зокрема: *Репрезентація культурної спадщини Речі Посполитої у підручниках з історії* (2018).

Долганов Петро, к.і.н., доцент кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету. Автор монографії *«Свій до свого по своє»: соціально-економічний вимір націотворчих стратегій українців у міжвоєнній Польщі* (2018).

Корзун Олена, к.і.н., доцент, докторант Інституту аграрної історії Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної аграрної академії наук України. Авторка монографії *Сільськогосподарська дослідна справа в Україні в роки Другої світової війни (1939–1945)* (2019).

Лисенко Олександр, д.і.н., професор, завідувач Відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ, член правління Національної спілки краєзнавців України. Автор і упорядник кількох десятків наукових праць.

Мейер Верена, М.А., докторант у Дослідницькому центрі антициганізму в Гейдельберзькому університеті, працює також від імені місцевої влади Гудендорфа та ініціативи «Квіти Гудендорфа» над документацією щодо таборів для військовополонених та меморіалу радянським військовополоненим (Шлезвіг-Гольштейн, Німеччина).

Петерсен Ганс-Христіан, Ph. D., старший науковий співробітник та лектор у Федеральному інституті культури та історії німців у Східній Європі (Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, BKGE) (Ольденбург, Німеччина).

Погорєлов Анатолій, к.і.н., доцент кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, почесний краєзнавець України. Автор низки наукових праць, присвячених репресіям і депортаціям, які відбувалися на теренах України у ХХ ст.

Щелкунов Антон, к.і.н., доцент кафедри філософії і педагогіки Національного технічного університету «Дніпровська політехніка». Автор низки публікацій з історії православної церкви у ХХ ст.

Щупак Ігор, к.і.н., Ph.D., директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» та музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні». Автор низки наукових публікацій з історії Голокосту, а також шкільних підручників історії.

ABOUT THE AUTHORS

Budz, Kateryna, PhD, is an independent researcher (Kyiv, Ukraine), holds a doctorate in History from the National University of Kyiv-Mohyla Academy (2016), was a DAAD Fellow at the Max Planck Institute for Social Anthropology (Halle/Saale, Germany).

Dolhanov, Petro, Candidate in the Historical Sciences, Associate Professor in the Department of Political Science, Rivne State University of Humanities. Author of the monograph “*Свії до свого на чорі*” [*The Socio-economic Dimension of Nation-building Strategies of Ukrainians in Interwar Poland*] (2018).

Honcharenko, Nadiia, a Researcher at the Institute of Cultural Studies of the National Academy of Arts of Ukraine. The author of a number of articles on the teaching of history, including: *Representation of the Cultural Heritage of the Polish-Lithuanian Commonwealth in History Textbooks* (2018).

Korzun, Olena, Candidate in the Historical Sciences, Associate Professor, doctoral candidate at the Institute of Agrarian History of the National Scientific Agricultural Library of the National Agrarian Academy of Sciences of Ukraine. Author of the monograph *Agricultural Research in Ukraine during the Second World War (1939–1945)* (2019).

Lysenko, Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Ukraine during the Second World War at the Institute of History of Ukraine of NASU, member of the board of the National Union of Local Historians of Ukraine. Author and editor of several dozen academic papers.

Meier, Verena, M. A., is a Doctoral Candidate at the Research Center on Anti-Tsiganism at Heidelberg University. She also works on behalf of the local authority of Gudendorf and the initiative “Flowers for Gudendorf” (Schleswig-Holstein, Germany) on a documentation about the PoW camp and the memorial for Soviet prisoners of war located there.

Petersen, Hans-Christian, PhD, is a Senior Research Associate and Lecturer at the Federal Institute for Culture and History of the Germans in Eastern Europe (Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, BKGE) (Oldenburg, Germany).

Pogorielov, Anatolii, Candidate in the Historical Sciences, Associate Professor of History of Mykolayiv National University named after V. O. Sukhomlynskiy, honorary local historian of Ukraine. Author of a number of scholarly papers dedicated repression and deportations that took place in Ukraine in the 20th c.

Shchelkunov, Anton, Candidate in the Historical Sciences, Associate Professor of Philosophy and Pedagogy, National Technical University “Dnipro Polytechnic”. Author of a number of publications on the history of the Orthodox Church in the 20th c.

Shchupak, Igor, PhD, Director of the “Tkuma” Ukrainian Institute for Holocaust Studies and the Museum “Jewish Memory and Holocaust in Ukraine”. Author of a number of scholarly publications on the Holocaust history, as well as school history textbooks.

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ГОЛОКОСТУ:
український вимір**

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ «ТКУМА»

ВИПУСК 11

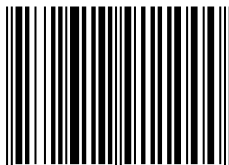
Головний редактор: І. Щупак
Відповідальні редактори: А. Медведовська, Паскаль Треєс
Запрошені редактори: К. Струве, О. Лисенко
Редактори: Д. Шаталов, Н. Островська
Коректор: З. Бондар
Комп'ютерна верстка та дизайн: Ю. Матвеев

Підписано до друку 15.12.2019. Формат 60х84/16
Папір офсетний. Гарнітура Newton. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 16,04
Наклад 500 прим. Зам. №198

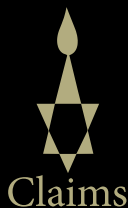
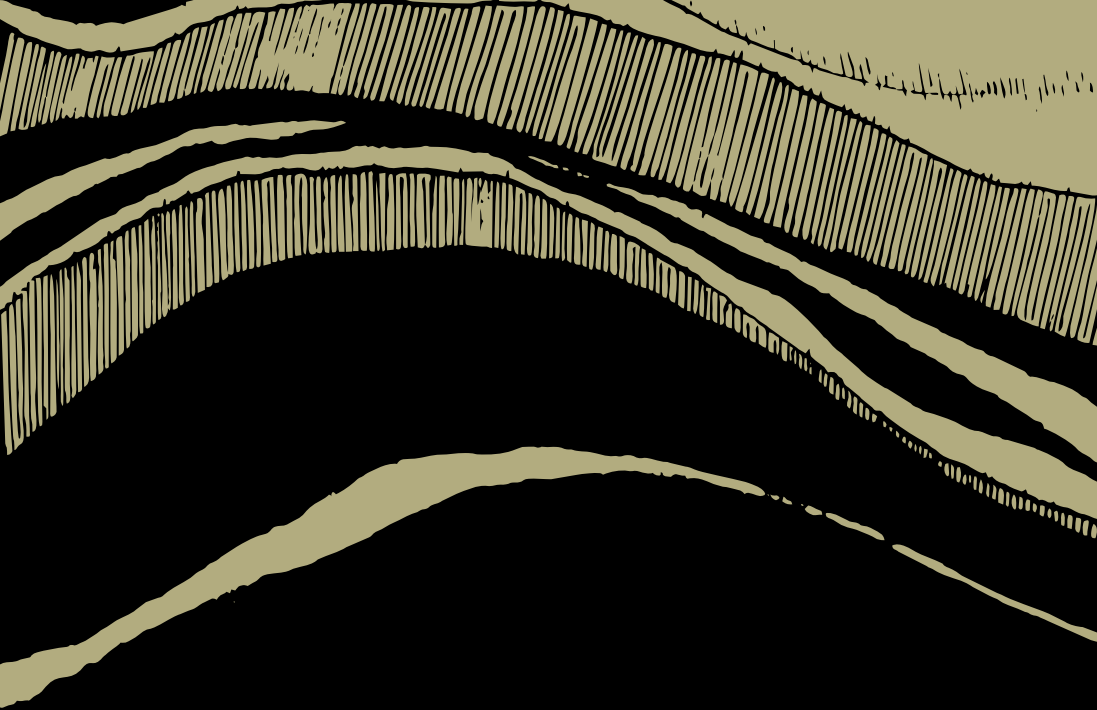
Благодійна Організація «Благодійний фонд
Український інститут вивчення Голокосту
«Ткума» («Відродження»)
Запис в єдиному державному реєстрі
№ 1 224 120 0000 052047 від 19.02.2002

Видавництво і друкарня
ПП «Ліра ЛТД»
49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК №6042 від 26.02.2018

ISSN 2617-9113

9 772617 911000 >

Публікація стала можливою завдяки підтримці Конференції з матеріальних вимог євреїв до Німеччини (Claims Conference). Звертаючи увагу на жертви Голокосту, Claims Conference надає можливість організаціям всіх країн вивчати історію Шоа й зберігати пам'ять про загиблих.

In appreciation to the Conference on Jewish Material Claims Against Germany (Claims Conference) for supporting this publication. Through recovering the assets of the victims of the Holocaust, the Claims Conference enables organizations around the world to provide education about the Shoah and to preserve the memory of those who perished.

ISSN 2617-9113

9 772617 911000 >